

Rodostója volt London
Szabó Zoltán-emlékkonferencia

A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei

Szerkesztette: Ablonczy László

RODOSTÓJA VOLT LONDON

Szabó Zoltán-emlékkonferencia

2018. május 10.

MMA
KIADÓ

Budapest, 2019

Köszönet Szabó Zsuzsának az emlékülés megszervezésében,
továbbá a kötet szerkesztésében való sokirányú segítségével.

ISBN 978-615-5869-30-3

ISSN 2063-7942

© A kötet szerzői, 2019

© Magyar Művészeti Akadémia, 2019

© MMA Kiadó Nonprofit Kft., 2019

A hátsó borítón Szabó Zoltán a josselini temetőben, 1982–1983 körül.

TARTALOM

- 7** ILLYÉS GYULA
Az Ajtónyitó – A hatvanéves Szabó Zoltánról
(részlet)
- 9** KUCSERA TAMÁS GERGELY
Köszöntő
- 13** ANDRÁS SÁNDOR
Szabó Zoltánról
- 27** TOKAJI NAGY ERZSÉBET ÉS SZÁDECZKY-KARDOSS ZSÓFIA
„Kullancsként akad belénk a múltunk”
(A Szabó Zoltán-pályakép összeállítása)
- 45** HUNYADKÜRTI SÓMA
Szabó Zoltán katolikus indíttatása
- 55** DR. KUCSERA TAMÁS GERGELY
Szabó Zoltán: *A tardi helyzet* és a *Cifra nyomorúság*
- 69** CS. NAGY IBOLYA
Keletre, Nyugatról: Szabó Zoltán két könyvéről
(*A Vaskapun túl, Összeomlás*)

- 85** FALUSI MÁRTON
Az esszé: tudomány és szépirodalom határán
(Horváth Barna, Bibó István és Szabó Zoltán közös gondolkodási mintái)
- 109** A. SZABÓ MAGDA
A kulturális diplomata Párizsban
- 121** SZABÓ ZSUZSA
Adalékok Károlyi Judith és Szabó Zoltán kapcsolatához
- 135** BERTHA ZOLTÁN
Az erdélyiség Szabó Zoltán látókörében
- 155** SÁRKÖZI MÁTYÁS
Szabó Zoltán, az atyai jóbarát
- 165** EKLER ANDREA
„Hajótöröttek vagyunk”
(Németh László és Szabó Zoltán „találkozásai” írásaik, vallomásaik tükrében)
- 183** SZABÓ ZOLTÁN
Vallomástöredékek
- 195** HOLLÓS LÁSZLÓ
Szerelmes földrajz
(Szabó Zoltán emlékére)

ILLYÉS GYULA

AZ AJTÓNYITÓ – A HATVANÉVES SZABÓ ZOLTÁN RÓL

(részlet)

Az első író, aki e korszak kezdetén a nép nevében, vagyis a nép igazával országos figyelmet kért, nem borjúsájú, hanem kifogástalan Váci utcai inget viselt, nem faluvégi nyíratlan volt, hanem gondosan megnyírt-megborotvált, jó arcú, jó termetű, jó mosolyú, inkább szalonfi, mintsem jellegzetes kunsági-fi; nem dialektusban ejtette a szót, hanem ha fülem jól emlékszik, hajszálnyian raccsolva. Az első ifjú író, aki a sok szétszórt néppártoló tanulmány és kiáltvány, óhaj és sóhaj után önálló kerek-egész könyvet adott közre, olyat, hogy az valóban villámként rángta be a nagy magyar éjszakát; nem Bugacról lépett az irodalomba, hanem éppenséggel az irodalomból lépett a Bugacnál is elhegyottabb – Tardra.

Irodalmi korszakok mindig szabálytalan művekkel jelentkeznek. *A tardi helyzet* volt az a szabálytalan mű – irodalmi műbe burkolt szociográfia, szociográfiai műbe sűrített nemzetizgatás –, amely az új korszak kánonjainak sorát megkezdte.

Gyönyörűségem telt abban a fiatalemberben, aki annak idején egy öngúnyos főhajtás után ezt közölte velem: Szabó Zoltán. Csírája sem volt benne a népnek. Európai volt. Sőt már-már – a félreejtett lányos arcával (mintegy a rengeteg szőke haj terhe alatt), a hanyag testtartásával, a proustosan megcsavart mondataival – dekadens. Ezt az európaiságot természetesen akkor még nem Párizs és London piacain szedte magára, hanem Ady és Babits könyvlapjaiból, mint mindnyájan, beleértve a Párizst megjártakat is.

Lengetegnek látszott, holott csak hajlékony volt. Az idők próbája alatt egyre acélosabban hajlékony.

A tardi helyzet, a Cifra nyomorúság előtt is volt bőven hír a hárommillió magyar koldus némaságra ítélt világából. De az Ajtót, úgy, hogy az egész ország odanézett, elsőül Szabó Zoltán nyitotta ki.

Magyar Szemle 7, 9–10. sz. (1998): 125–128.

KUCSERA TAMÁS GERGELY

címzetes egyetemi tanár, filozófus, a Magyar Művészeti Akadémia főtákar

KÖSZÖNTŐ

„A nemzet funkciói közül a legtöbb képtelen volt arra, hogy e természet adta keretet kitöltse. A nyelv sem tudta kitölteni, a faj sem, a nemzetiség, a magyar nemzetiség sem. Az egyetlen, ami egészében kitöltötte a Kárpátok karéját, a magyar irodalom volt.”¹

Emlékülésünkön megjelent Előadók és Hallgatóság! Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Szabó Zoltán a *hazát* választotta, amikor Magyarországra visszatérnie már nem volt szerencsés.

Milyen nehéz kikerülni azt, hogy az elsődlegesen használt fordulattal éljek, azaz azt mondjam: amikor már nem lett volna szerencsés *hazatérnie*. De nem ezt használtam, mert a haza szeretetének itthoni gyakorlatát, magyarországi lehetőségét vették el tőle azok, akik ekkor már hatalmat gyakoroltak Magyarország felett, birtokolták azt országgként, de nem szerették hazájukként. Ahogyan erről Szabó ír: „Az ország hatalom és birtoklás dolga; a haza szereteté, érzelmé.”²

Szabó Zoltán nem kereste a közösséget a hatalmasokkal, s így szabadon szerethette a szeretnivalót, az emberi lélekben és szívben – a sajátjában és a társaiéban – hordozta a hazát.

Az 1942-ben megjelent *Szerelmes földrajz* című munkájában így ír még:

¹ SZABÓ Zoltán, *Szerelmes földrajz*, Milleniumi Könyvtár (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 10.

² SZABÓ, *Szerelmes...*, 11.

„Az ember minden öncsonkító és korszerű balítélet ellenére is nemcsak a fajta fia, hanem a táj szülötte is, a klíma neveltje, egy sajátos és másutt a világon fel nem található fénytörés gyermeke is, azt hiszem, sokkal valószínűbb és hitelesebb dolog a magyarok éghajlatáról, a magyar látásmódot nevelő tájról, a magyar kedélyt kialakító földről és égről beszélni, mint a magyarokat saját nemzeti célok felé vezérlő magyarok Istenéről. A haza földrajzi értelme sok tekintetben valószínűbb dolog, földrajzi élménye elsődlegesebb élmény, mint a történelmi.”³

De nem csak 1949-ben választotta a hazát s élt abban haláláig Magyarországon kívül, hanem korábban, itthon is ezt tette. Már diákkora óta közösséget épített, szervezett, de egyembernyi szervező munkáján túl, alkotóként is mindig a legtevékenyebbek közé tartozott, példát adva ezzel közössége tagjainak: az alkotó szeretet formál országból hazát!

Ha a közéleti szerep, hivatal megtalálta, nem háritotta el magától, de csak addig élte-viselte, ameddig az a kitűzött (élet)cél alá rendelt munka elvégzéséhez hozzásegítette, így volt, azaz volt így többek között szerkesztő, rovatvezető, szervezet- és mozgalomalapító, tanácsadó és diplomata, soka-kat sokakkal összekötő, szelíd befolyásoló, figyelmes együttműködő.

Szabó Zoltán elvetette a pozitivistá tudományoszményt, de hitt a rendszerezett tudásban. Európai és magyar volt, s nem gondolta, hogy magyarsága és európai mivolta elválaszthatóak lennének, mint ahogy keresztényként azt is megtanulta: az ember szellem, lélek és test egysége, nem hatalmasodhat el az egyik rész a kiegészítő-kapcsolódó másikon; társadalomszemlélete is mindezekkel rokon: egymást feltételező részek alkotnak egészet az organikus szemléletű szociológia-, valamint a harmóniaelméleten nyugvó politikaelméletében.

Fel akarta mutatni az emberit úgy, ahogy van. Tudni, ismerni akart, nem megítélve, nem elítélve, hanem tudva, elfogadva azt, hogy az emberi esetleges, gyarló.

Szabó Zoltán látni és láttatni akart. Magyarként a magyart. Ezért a szerepvállalásai során a véleményét és a szándékait nem rejtette véka alá, azok egyértelműek voltak, mert mindig nyilvánvalóvá tette, hogy mit és miért tesz.

³ Uo., 12.

Mindezek alapján természetesként is érzékelheti a munkásságát vizsgáló, hogy Szabó már pályája kezdetén megtalálta a formát a tartalomhoz, hiszen a szociográfia a nemzeti irodalom keretei közötti társadalomkutatás, így a művészet és a tudomány elegye, amelyben az alkotó a tudós és a művész kettőzött és együttes humanista felelősségével már a témaválasztásaival, valamint a műveiben megfogalmazott kérdéseivel is utat jelöl.

Szabó Zoltán előbb idézett írása volt az egyetlen, amely külhoni újrakiadást is megélt, huszonkét esztendővel az első megjelenés után, amikor már másfél évtizede a szellemi honvédelem új frontjain áll ellen, védve a pályája kezdetétől vallott és vállalt értékeket. Vallomásos a *Szerelmes földrajz* második kiadásának előszava, amiben – az *Összeomlás* című írásának is élményanyagot adó – 1940-es hazameneküléséről ír:

„Nizza felé, az olasz határhoz húzódtam. Itt a világgá menés közérzete után a teljes elszigeteltség érzésével ismerkedtem meg. Oda levél nem jött, újság se, hír se Magyarországról. Nizza szolgált azzal a tapasztalattal, mit jelent a teljes elszakítottság országtól, családtól, környezettől, minden ismerős emberi kapcsolattól, süket hetek édeni senkiföldjén. Ez az állapot igazibb *exile* helyzet volt a mainál: nem volt más tartalma, csak a várakozás.”⁴

Szabó Zoltán – mert felismerte, nem teheti, ami szíve, lelkiismerete és tehetsége szerint való – nem maradt itthon; megérezte, hogy jobb esetben tétlenségre – azaz kapcsolódva az előzőekhez: csak várakozást adó belső számkivetésre – ítélik az omnipotens elvtársak. A magyar táj szerelmese inkább keresztül-kasul utazgatott Európán, és a haza ügyét táplálva nemzeti közösségeket, szervezeteket, folyóiratokat foghyhatatlan energiáival szervezve és szerkesztve – tevékenyen-tartalmasan – „várakozott” jobb idők eljövetelére. S tudta, nem ő a babiloni fogoly, hanem a szeretett haza.

Mai emlékülésünk rendjén való. Nemcsak azért, mert terveztük – hálás köszönet ezért a kezdeményezőknak s szervezést magáénak tudó akadémiai közösségünknek, a Művészetelméleti Tagozatnak –, nemcsak

⁴ SZABÓ Zoltán, *Összeomlás* (Budapest: Nyugat, 1940).

azért, mert ígéretet tettünk, így innentől kezdve a megvalósítás erkölcsi kötelességünk volt, hanem mert Szabó Zoltán barátairól és alkotótársairól, Illyés Gyuláról és Cs. Szabó Lászlóról díjalapítással és konferenciákkal már megemlékeztünk, továbbá tisztelegtünk az általa nagyra tartott Tamási Áron, Sütő András, Bibó István, valamint Csoóri Sándor személye és munkássága előtt is.

Ideje volt Szabó Zoltán követendő példáját magunk elé állítani, köszönöm, hogy vendéglőadóink segítik ezt, köszönöm továbbá, hogy székházunk, a Pesti Vigadó munkatársai gondoskodnak a találkozónk sikerét támogató körülményekről.

Mi itt és most, valóban emlékezünk. Nem ítésként gyűltünk össze, mert Szabó Zoltán hivatástudata, erkölcsisége, szellemi igényessége semmilyen megítélni, megmagyarázni való után nem kiált!

Szabó Zoltán értő és tenni akaró társakra vár. Legyünk ezek!

Köszönöm megtisztelő figyelmüket!

Szabó Zoltán Josselinben 1982–1983 k.

ANDRÁS SÁNDOR

irodalomtörténész

SZABÓ ZOLTÁN RÓL

Miért vállalta el Szabó Zoltán Pethő Sándor ajánlatát, hogy *Szellemi Honvédelem* címmel rovatot vezessen a Magyar Nemzet című napilapban? Pethő közismerten legitimista volt, királypárti, Szabó Zoltán pedig nem. Nem tudom a választ, de gondolom, azért is, mert egy király nem lehet pártos, nem lehet ilyen vagy olyan oldalú. Ha magyar király, csakis magyaroldalú lehet, egyébként középkori szóval: vazallus, ami 20. századi kifejezéssel *quisling*. Szabó Zoltán pedig Pethőhöz írt nyílt levelében azt mondta 1938-ban, hogy „van egy pártoktól és politikától, oldalaktól és színektől független magyar szemlélet, mely a világ dolgait nem úgy ítéli meg, hogy az ő politikai világnézetének használnak-e vagy sem, hanem úgy, hogy az ország érdekeit szolgálják-e vagy sem.”¹

Szabó Zoltán nem politikus volt, hanem író, a magyarságért kezdettől fogva elkötelezett, ezért is elvetett mindenféle polarizációt. E három tulajdonság jellemezte egész írói pályáját, és ezt legalábbis figyelembe kell venni. Ellene volt magyarként a nemzet és a társadalom, keresztényként a katolikus és a protestáns, emberként pedig az európai és a magyar közötti polarizációnak. Az egyes embert, annak szükséges, ezért fejlesztendő önállóságát, öntevékenységét hangsúlyozta mindig, illetőleg, hogy az egyénnek a társadalomban jogai vannak; valamint fontosnak tartotta az egyén, a társadalom és a nemzet hármasságában azt, hogy az ember identitásának úgy része nemzetisége, ahogyan a nemzet közösségének ő. Mind a három szükséges kíváncsi, az író valójában csak szavát teheti ezeket.

¹ SZABÓ Zoltán, *Hazugság nélkül*, 3 köt. (Budapest: Héttorony Kiadó, 1992), 2. kötet.

Szabó Zoltán élete két részre osztható, majdnem a felénél, hiszen 1912-ben született, 1984-ben halt meg hetvenkét évesen, élete végéig tartó emigrációját pedig 1949-ben kezdte meg. Harminchét évet élt Magyarországon, harmincötöt Nyugaton, de ez az arány éppen megfordul, ha tekintetbe vesszük, hogy az emigráció előtti utolsó két évet ténylegesen Párizsban töltötte, kultúrattaséként. Írói pályája azonban, ahogyan közéleti tevékenykedése is, nem ilyen arányos. Ha igazi pályakezdését 1932-vel, huszadik életével kezdjük, tizenöt éven át publikált Magyarországon – 1944 márciusáig és 1945-től 1947-ig, 1948-ban már egyetlen írást sem közölt² –, harmincöt éven át pedig külföldön, emigrációban.

De valójában három részre kell osztani az életét, tevékenykedését és írói működését is. 1945 januárjától ugyanis négy éven át kormányzati és közéleti funkciói is voltak, részt vett az ország és a társadalom politikai életében.

Az a három-négy év 1945 elejétől korszak volt, akármilyen rövid, ha ezt szokás is eltussolni, abból a megfontolásból, hogy az orosz megszállás már 1945-től megkezdődött, ami persze éppen úgy tény, mint az 1947-es párizsi békeszerződés, amit Szabó Zoltán a helyszínről tudósított. Ezt a minikorszakot, a kommunista diktatúra előtti éveket *koalíciós idők*nek nevezték, érthetően, hiszen az 1945-ös földosztás, a tizennyolcadik életévtől érvényes általános választójog, az 1946-os Magyar Köztársaság csakúgy, mint a forint bevezetése, koalíciós összefogásból eredt. Az újjáépítés pedig 1945-ben kezdődött, amikor a Kisgazda Párt volt a legerősebb párt az országban. A többpárti koalíció bomlasztása és leépülése – a szalámitaktika, ami addig szellemes kifejezés, amíg az ember nem gondolja meg, hogy a szeleteléshez kés vagy gép kell, a szalámiból pedig végül csak a madzag, a kötél marad – még ehhez a korszakhoz tartozott, a politikai harcok ideje volt. Ha az '56-os forradalmat nem vesszük semmibe csak azért, mert a szabadságharcot elveszítettük, ezt a jóval hosszabb ideig tartó időszakot jóval kevésbé kellene, hiszen amit

² A *Hazugság nélkül* 3. kötetének végén található bibliográfiában 1948-ra datált *Petőfi márciusra készül* (3:575.) valójában újraközlés, első megjelenése 1943-ban volt (lásd 3:570.).

a diktatúra tönkretett, az egy működő, új és országos intézményrendszer volt. Tapasztalatokkal. Ezek hatottak 1956-ban, a már puha diktatúra felbomlása és a rendszerváltás idején is.

Bárhogy legyen is, Szabó Zoltán esetében mindenképpen korszak volt ez a néhány év, hiszen csak ekkor jutott hivatalos kormányzati és közéleti megbízatáshoz és tapasztalathoz. Kemény vitájában Révai Józseffel, amiért közölni akarta és végül közölte³ is Bibó *A demokrácia válsága* című tanulmányát, végül is ő győzött. A cenzúra elleni tiltakozásból mondott le folyóirata, a Valóság éléről 1947 tavaszán, de akkor még újságban tiltakozhatott a cenzúra és a kisajátítás ellen. Attaséi megbízatása kimentette a csatározásokból, ugyanakkor enélkül nem szervezhetett volna képzőművészeti kiállítást a párizsi követségen, és feltehetően nem vette volna feleségül a követ, Károlyi Mihály lányát. Ki tudja, e minikorszak három éve nélkül hogyan alakult volna a sorsa, emigrált volna-e, mint barátja, Cs. Szabó László, Márai Sándor, vagy maradt volna-e az országban, mint másik két barátja, Illyés és Bibó.

Szabó Zoltán harca a sztálini orosz veszéllyel emigrációja után folytatódott, nem kezdődött. Már első korszakában, a világháború előtt megkezdte, és erre a *Két pogány közt*⁴ a legerőteljesebb példa. Ezt érdemes tudni. Mondása: „a török örök” nem egyetlen veszélyt, hanem kétoldalt jelentett, és nem csak kívülről támadót, hiszen az ország társadalmán belüli polarizációhoz is vezetett. E kettős veszély ellen már a negyvenes években Bibóval harmadik utat, Németh Lászlóval harmadik oldalt szorgalmazott, mindenekelőtt a magyar nemzet érdekében. Németh László megfogalmazása furcsa volt, de Szabó Zoltán gondolkodását illetően jobb is, mint Bibóé, ugyanakkor rosszabb is. Jobb, hiszen annyi oldal van, ahány nép, nemcsak kettő, ugyanakkor rosszabb is, mivel a német veszély nemcsak azért volt veszély, mert német volt, az orosz sem csak azért, mert orosz, hanem azért, mert diktatórikusan egybefogta a népet,

³ Bibó István, „A magyar demokrácia válsága”, *Valóság* (1945. október–december), in Bibó István, *Harmadik út* (London: Magyar Könyves Céh, 1960), 32–79.

⁴ Szabó Zoltán, *Két pogány közt* (Budapest: Magyarok Könyvtára, 1939), in Szabó Zoltán, *Ősök és társak* (Bern: EPMSZ, 1984).

illetve a kulturális nemzetet és a társadalmat. A két ország nagysága és berendezkedése, a két egymástól eltérő, de egyaránt diktatórikus és totalitárius ideológia miatt. Elvei mellett gyakorlatiassága is erre vezette Szabó Zoltánt, ezt bizonyítja az a mondása, hogy a kis népek imperializmusának befelé kell irányulnia, hiszen kifelé, nagy országokkal szemben nem is lehet esélye már. „A magyarságnak e pillanatban fel kell készülnie. Hogy ami bizalmat az ember a nagy népekben elvesztett, magunknak nyerjük meg. [...] Az emberiség ki fog ábrándulni az egészen nagy dolgokból, akármilyen oldaliak. Már majd nem akar nagy lenni, csak kicsiny, egészen kicsiny dolgokban tökéletes. És mély!”⁵ Értsük: a mély ellentéte a kiterjedés.

Szabó Zoltán közügyíró volt. Írt ő szociográfiát, útleírásokat, esszéket és tanulmányokat, és persze, híresen publicisztikát is, de a publicisztika csak része volt annak, amit közügyíróként alkotott. Az életműnek. Nem, nincs fő műve, fő művei vannak. A *tardi helyzet*⁶ nem jobb, mint a *Szerelmes földrajz*⁷ vagy a *Korszakváltás*⁸, és a *Szellemi Honvédelem* írásai se nem jobbak, se nem rosszabbak ezeknél. Közügyíróként egyaránt foglalkozott a magyar nemzet és a magyarországi társadalom ügyével, ha ez utóbbit a nemzet érdekében szorgalmazta is. Szabó Zoltánnal, mint közügyíróval kapcsolatban alapvetően figyelembe kell venni a társadalom és a nemzet viszonyát egymáshoz.

Ezt leghosszabban és legrészletesebben egy 1940-es – *A magyar népi művelődéspolitikai feladatai* című – tanulmányban⁹ taglalta. Népi művelődésen ő a népnevelés ellentétét értette: a parasztság nem föld, amit művelni kell, ami megművelésre vár, hanem emberek, akiknek művelődniük kell. Nekik maguknak, kinek-kinek, és a művelődéspolitikának az a feladata, hogy ezt lehetővé tegye.

⁵ SZABÓ, *Hazugság nélkül...*, 2:268.

⁶ SZABÓ Zoltán, *A tardi helyzet* (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1937).

⁷ SZABÓ Zoltán, *Szerelmes földrajz* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999).

⁸ SZABÓ Zoltán, „Korszakváltás”, in SZABÓ Zoltán, 1956 – *Korszakváltás* (Budapest: Osiris Kiadó, 2006).

⁹ SZABÓ Zoltán, „A magyar népi művelődéspolitikai feladatai”, in SZABÓ, *Hazugság nélkül...*, 1:338–387.

„A kíváncsi magyar öntudat parasztságunkban akkor fog kialakulhatni egészen, ha érzi, hogy ő épp annyira része a nemzetnek, amennyi része számban a magyarságnak. A tökéletes nemzeti tudat kialakulásának legnagyobb és legnehezebb és első feltétele tehát: társadalmi feltétel. [...] Tehát a földreform nemcsak szociális, hanem nemzetnevelő és parasztságunkat nemzetté emelő intézkedés is lenne.”¹⁰

Ezzel kapcsolatban valamit tisztázni szeretnék, ami azzal a *szocializmus* szóval kapcsolatos, amit Németh László is használt, Bibó is használt, Szabó Zoltán is használt, és egyikük sem úgy, mint a nemzeti szocialisták, sem pedig azok a nemzetköziek, akik magukat kommunistának mondták.

„Kovács Imre azt a kérdést intézi hozzám – írta Szabó Zoltán 1941. május 17-én a Magyar Nemzetben –, hogy valljak, tehát: *hová megyek én, merrefelé tartok?* [...] Hogy milyen választ vár, azt maga megjelöli, mikor azt mondja, hogy ő és a többi paraszt származásúak »tudatosan vagy öntudatlanul[?] szocialistának vallják magukat«. Ezt vállalom magam is. Nem titkolt elégedetlenséggel. Mivel e szót ma, mikor annyian, oly felelőtlenül, oly sokféle jelzővel használják, nem tartom önmagában elegendőnek. Feladatnak azt tartom ma is, amit *A tardi helyzet* idején. A magunk problémáinak elfogulatlan vizsgálatát, és ennek alapján a megoldás bátor keresését és kifejezését.”

Előtte írta: „Eszményeinktől, melyeket *magyarság, emberség, szabadság* szavakkal s a *parasztság ügyének szolgálatával* jelölhetnék meg, nem tértem el.”¹¹ Hozzáteszi: „Hogy milyen lesz a jövő európai kerete, azt legfeljebb áhítani tudjuk, eldönteni nem. De hogy e keretnek *Magyarországon* legyen tartalma, s hogy e tartalom magyar legyen, az rajtunk áll. Népen, szellemiségén. Amennyire tölem telik, ezt kívánnám szolgálni.”¹²

A magam véleménye szerint Szabó Zoltán számára a „szocializmus” szó azt jelentette, amit fura magyarsággal *társadalmizmusnak* kelletne mondani, hiszen a nyugati nyelvekben a nyelvújítás „társadalom” szavát az a „társaság” szó előzte, amelyik a nyugat-európai nyelvekben

¹⁰ Uo., 350.

¹¹ SZABÓ Zoltán, *Szellemi honvédelem* (Budapest: Héttorony Kiadó, 1988), 340.

¹² Uo.

mindenféle társulásra vonatkozott és ma is használatos: *société*, *society*, *Gesellschaft* és a többi. Mint idéztem, Szabó Zoltán a szociális, azaz a társadalmi kérdéseket igen fontosnak tartotta, de a közösségek érdekében, nem ezek ellenében. Ezt hangsúlyozni szeretném, mert egész gondolkodását és legmélyebb érzéseinek jellegét határozta meg.

Ez volt számára *társadalmilag* a Harmadik Út, *közösségle* a Harmadik oldal, *emberileg* pedig az európaiság és a magyarság együttese, egyedisége, individualitása, azaz szétválaszthatatlansága. Ő és Bibó kiegészítették egymást, amennyiben a jogász Bibó, aki a „kelet-európai kis államok nyomorúságáról” és „a demokrácia válságáról” írt, valójában a politikai nemzetről, míg Szabó Zoltán mindig a kulturális nemzetről és szellemi elitről, ami – ahogyan akkor látta – a parasztság gazdasági önállóságra és társadalmi rangra kerülése nélkül nem lehet megfelelően erős. „Vagyis a cél nem csupán a földdel bíró paraszt, hanem a magabiztos paraszt is, aki tudatában van annak, hogy ő mennyire fontos része és felelős fenntartója a nemzetnek. [...] Ez az egyetlen és szociális út, mely magyar és magyarul nemzeti.”¹³

Szabó Zoltán gondolkodását, írásai mondandóját, érzései jellegét igyekeztem jelezni, egyben azt, miért gondolta, hogy „egyedül a parasztság, mint magabiztos magyar nép bebocsátása a nemzetbe vezethet a magyar nemzet fennmaradásához”. Ő nem a polgárság, mint a németből alakult szónak megfelelő városiasság ellenében volt népi; hanem abban a meggyőződésében, saját szavaival, hogy „a polgári életforma elbizonytalanodása idején mi már summásan lekéstünk”, vagyis az az osztály, amelyik a *polgári liberalizmust* vallotta, Magyarországon nem jött és már nem jöhet létre. Ezt idézetekkel lehet bizonyítani.

„Egy Kölcsey még a század elején így írt: »A városokban lelem a magot, honnan a nemzeti szorgalom és műveltség kifejlendő lészen, lelem az alapot, melyen [...] polgári alkotmányt emelhetünk, lelem a lépcsőt, melyen nemeségünk a milliókból álló néppel kapcsolatba jöhet.« Egy Berzeviczy Gergely pedig így nyilatkozott: »A *tiers etat* az embereknek azon figyelemre méltó és kiváló osztályát jelenti, mely városokban lakván, onnan ered, s urbanitás által tűnik ki.« E mondatok mélyére nézván, legalább is kételkednünk kellett

¹³ SZABÓ, *Hazugság nélkül* ..., 2:333.

volna optimista reményeikben. Mert hol voltak a magyar városok, melyekben ez osztály megnőhetett volna, és legfőképpen hol volt az *urbanitás*, mely által kitűnhetett volna? A sorrend éppen fordított lett. Nem tudván egy urbanitás-ban felnőtt osztályt találni, mert nem volt, de felismervén az urbanitást, mint igényt; megpróbáltak ehhez az igényhez egészen felületi eszközökkel osztályt teremteni.”¹⁴

Sikertelenül, és az 1930-as évek végére szerinte a siker lehetősége nélkül, hiszen a polgárosodásról már lekéstünk.

Ez érvényes maradt az 1945-ös földosztás és az általános választójog kiterjesztése után is, de igen hamar, mindenképpen elegendő évek nélkül, egy olyan hatalmú diktatúra idején, aminek megszüntetése már nem belügy volt, nem lehetett országos reformok révén elérhető. Ezért volt Szabó Zoltán számára életének második felében olyan lelkesítő az 1956-os forradalom, míg tartott, de még a szabadságharc elvesztése után is.

'56-os fiatalokkal Oxfordban: Szabó Zoltán mellett Krassó Miklós, mögötte Gömöri György és Zádor István (Fotó: András Sándor)

¹⁴ SZABÓ, *Szellemi...*, 86.; SZABÓ Zoltán, *Cifra nyomorúság* (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1938), 179.

Írói pályája, amennyit és ahogyan publikált, nagyon aránytalannak tűnik. Huszonnégy évesen jelent meg *A tardi helyzet*, országos hírű lett, ő pedig hihetetlenül termékeny is. Kilenc könyve jelent meg 1945 előtt, továbbá a *Szellemi Honvédelem* rovat publicisztikája, ami most az *Összegyűjtött munkák* sorozat¹⁵ 700 oldalas első kötetét teszi ki, emellett a három kötetes *Hazugság nélkül* című publicisztika három, 1500 oldalnyi kötetét, ebben egy fél kötetnyit írt 1945 és 1947 között. Az emigráció harmincöt éve alatt, élete második felében egyetlen könyve készült el halála előtt, az *Ősök és társak*¹⁶, egy második a halála után, a *Terepfelverés*¹⁷. Különféle lapokban és évkönyvekben azonban nagyszámú írása jelent meg, ezek most, újraközlésben, az *Összegyűjtött munkák* sorozatának 1956 – *Korszakváltás* című könyvében és a *Nyugati vártán*¹⁸ két kötetében olvashatók.

Az aránytalanság hatalmasnak tűnik, pedig nem olyan nagy, ha hozzászámítjuk a hátrahagyott írásokból kiadott *Diaszpóranemzet*¹⁹ és az *Amerikai jegyzetek*²⁰ című könyveket, de elsősorban azokat a Szabad Európa Rádióban publikált írásokat, amelyek huszonhárom év során körülbelül 7000 oldalnyi tehettek ki. Ezekből negyvenhat darab jelent meg, Kenedi János felfedezése nyomán, *Küszöbről*²¹ címen Párizsban, és aztán az 1956 – *Korszakváltás* kötetben. Mennyiségben tehát aligha írt kevesebbet, mint élete első felében, a rádiónak adásra küldött szövegek azonban a negyvenhat darab kivételével nem számíthatók be, annyira a napi eseményekhez kötődő, nem irodalmi közlésre szánt írások. Ezekből élt meg. A Kádár-korszakban olykor leírt kárörvendő vélemény, hogy tehetsége elapadt az emigrációban, egyfelől hazugság volt, másrészt azoknak a kárörvendőknek a pöffeszkedése, akik azt a rendszert

¹⁵ SZABÓ Zoltán, *Összegyűjtött munkák* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999).

¹⁶ SZABÓ Zoltán, *Ősök és társak* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1984).

¹⁷ SZABÓ Zoltán, *Terepfelverés* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1987).

¹⁸ SZABÓ Zoltán, *Nyugati vártán* (Budapest: Osiris Kiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2011).

¹⁹ SZABÓ Zoltán, *Diaszpóranemzet* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999).

²⁰ SZABÓ Zoltán, *Amerikai jegyzetek* (Budapest: Kortárs Kiadó, 2012).

²¹ SZABÓ Zoltán, „Küszöbről”, in SZABÓ, 1956...

szolgálták, amelyik Szabó Zoltánból külső emigrációt kényszerített ki, nem belsőt.

Az 1956-os forradalom meghatározó volt és maradt számára, épp úgy, mint a népi mozgalom, a falukutatás és a Márciusi Front. A forradalomról szóló 1957-es *Kívülről*²² című írása, az, amikor a „népi erőkre” hivatkozott a következő években, és az 1977-es igen jelentős genfi előadása, ebben mondta, hogy a forradalommal a nemzet jött létre. Ezzel nyilvánvalóan Németh Lászlónak a forradalom alatt megjelent *Az emelkedő nemzet* című írását variálta. Ebben a genfi előadásban fejezte ki egyúttal legfrappánsabban, amit régóta vallott, hogy a nemzet: emberek, és hogy:

„[E]gy-egy nemzet egy nemzetbeliekből [sic!] tevődik össze. Mivel mi, akik itt vagyunk, egy nemzetbeliek [sic!] vagyunk, mi tehát itt és most nemzet vagyunk; noha azt nem mondanám, hogy a nemzet mi vagyunk. Ebben a közösségi természetű kérdésben a döntő szó csakis az egaliterianizmusé [sic!] lehet, s ez azt mondja ki, hogy az egy nemzetbeliek egyenjogúak, vagyis a »zömön kívüli« egyáltalán nem alábbvaló a »zömbeli« nemzetbelinél, hogy átvegyem Illyés szavát ez ügyben is.”

Hozzáteszi:

„Az, aki – például itt – nemzeten belülinek tudja magát, alighanem másképp mondja a magáét, mint az, akiből az emigráns, a hontalan, a földönfutó, a haza járó lélek, a külföld magyarja vagy a vándordiák – az örökvándor vagy az örökdiák beszél. A honfitársnál, aki a mindennapi kenyerét csakis a száműzetés keserű fűszerével ízesítve tudja elfogyasztani, közös vitákban alighanem többet ér az, aki úgy tudja, hogy a vele egy nemzetbeliek gyűlésén neki szava és joga van, mivel annak a közösségnek, ami a nemzet, egy része ő, s az ebbe a szóba foglalt szuverenitás egy hordozója is, hiszen ennek a szuverenitásnak tartalmat az a nemzeti identitás ad, ami az ő egyéni identitásában benne van.”²³

Ez az idézet egyaránt jó példája a közügyíró Szabó Zoltán stílusának, annak is, ahogyan gondolkodott, érzett, és ahogyan meggyőző is akart lenni. Világossá tette, hogy nemzeten közösséget értett, nem társadalmat és

²² SZABÓ Zoltán, „Kívülről”, in SZABÓ, 1956...

²³ SZABÓ, 1956..., 206.

nem is az ország lakosságát. Téves lenne azt hinni, hogy egy társadalomtól független közösséget, hogy a nyugati magyarokat vagy akár az erdélyieket akarta bátorítani. Ott csakis a megjelenteket; egyébként ő bizony a magyarországiakra is gondolt. A jog, amiről beszélt, a szív joga, nem állami, nem is nemzetközi. Az az angol költő, aki azt írta, ha szól a harang, ne kérdezd, kinek: mindig neked szól, írta azt is, senki sem sziget („No man is an island”²⁴). De ez nem mond ellent annak, hogy van szigetvilág. Erre is lehet gondolni, amikor Szabó Zoltán diaszpóranemzetről beszélt, hiszen szerinte a nemzet: emberek. Jól tudta, hogy aki ezt a szót hallja, úgy fog reagálni, mint aki tormát szagol.²⁵

Szerencsés-e, szerencsétlen-e ez a kifejezés? Ő Kölcseyt idézte: „»Ne félj – mond egykor Wesselényi –, Isten a magyart, mint választott népét nem hagyja el.« Meg kell vallani: e választott nép semmivel sem jobb, mint ama másik, melyet Isten hosszú türelem után végül széjjelszórt.”²⁶ És Adyt 1918-ból: „Hát népét a hadúr is szétszórja: / Szigorúbb istenek ezt így szokták, / Miként egy régi bánatos erdélyi / Prédikátor írásba rótt / Keresvén zsidókkal atyafiságunk.”²⁷ Amihez viszont megjegyzi: „az Ady-vers konklúziója, morálja a záró sorokban, hogy nem a szétszórás a veszély, hanem az, hogy »elveszünk, mert elvesztettük magunkat«. Poézisében azért veszendő nép a magyar, mert nem csinál forradalmat.”²⁸ A poézis Adyé, és amikor Szabó Zoltán ezt írta, mi magyarok már csináltunk forradalmat. Ezt hozzá kell érteni. Ahogyan ezt is: „Diaszpóranemzet? Ha az, ez a minősítés korántsem nemzetgyalázó. Diaszpóranemzet az olyan ősi, nagy, külön kulturáltságot teremtő nemzet is, mint a kínai, s a zsidó nép mellett diaszpóranemzet a kétezer éves és ezernyolcszáz év óta keresztény örmény nemzet is; az ókorban a föníciai és természetesen a régi görög nemzet.”²⁹

²⁴ John DONNE, *Devotions upon Emergent Occasions, Meditation XVII.*

²⁵ SZABÓ, *Diaszpóranemzet...*, 261.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo., 262.

²⁹ Uo., 266

A lényeg azonban kettős, az egyik maga a tényleges magyar sziget-világ, bárhol, lakásokban, villamoson, ha a nemzet: emberek. A másik, éppen ezért is, az Ady említette „elveszünk, mert elvesztettük magunkat”. Ilyen önelvesztést a hetvenes években két eklatáns példában fedezett fel Szabó Zoltán. Az egyik a magyarországi helyzet volt, amiről Pásztor Emil írt a ’70-es évek elején az egri főiskolásokkal kapcsolatban³⁰: sokan nem tudták, hogy élnek magyarok Romániában, és hogy magyarul beszélnek. A másik példa számára az az árulkodó beszédmodor volt, amellyel egy amerikai magyar azt mondta: „hazamegyek”, amikor Magyarországra utazott, vagy amikor arról beszélt, „otthon” mi van, holott valamelyik amerikai városban élt, ott volt a háza, az otthona. Ha a nemzet emberek, és ha a magyarság valaki identitásának a része, akkor ott van otthon, ahol él. Valójában, gondoljuk meg, efféleképpen értette ő már a *Szellemi Honvédelmet* is, ahogyan a parasztság egyéneinek öntevékeny művelődését is. Ha ki-ki maga van otthon, akkor a közösség is amelynek része. Ez túlzás, de genfi előadásának résztvevői ezért voltak szerinte nemzet, ha nem is *a* nemzet.

A közügyíró nem politikus, se nem szervezi, se nem igazgatja a közügyeit, a közt, a közösséget és persze a társadalmat se. Neki nem az a feladata, ha érzi, hogy van feladata. Ezt Szabó Zoltán kerek-perec kimondta Kovács Imrének adott válaszában: „Az a reményem, hogy egyre jobb írások felé tartok.”³¹ Ezért végezetül, de valóban nem utolsó sorban, arról szeretnék mondani egy keveset, hogyan és miféle változatokban volt jó író, sőt a 20. század egyik legjelentősebb írója és a magyar nyelv egyik legkiválóbb művelője, és nem csak amiért szívesen fordult vissza Zrínyihez meg a 19. századi reformnemzedék íróihoz, Kölcseyhez, Petőfihez, Eötvöshöz. „Zrínyiben ezt olvasom: »Ha azért a magunk fogyatkozásait megismérjük előbb, könnyebben az orvosságot is fellelhetjük azután«, s ha a teendőket s abban magunk részét fel akarjuk vázolni, vessünk még

³⁰ PÁSZTOR Emil, „Ifjúságunk humán műveltségének hiányai”, *Valóság*, 2. sz. (1973): 61–72.

³¹ SZABÓ, *Szellemi...*

egyszer számot szépítés, önámítás, ábrándok és óvatosság, kishitűség és takarás nélkül a helyzettel.”³²

A magyar nyelv nagy mestere volt. Sokféle hangon és műfajban írt a maga hangján, a műfajok különféle modorában is mindig a sajátjában. Ez a saját modor könnyed, érdekes, úgy egyesíti a meghatározó kijelentéseket és az aprólékos megfigyelések, részletek képi felvillanásait, a tényeket és a hangulatokat, az új ismereteket és a reminiscenciákat, a régi és az új élet szavait, hogy észre sem veszi az olvasó. Ha észreveszi is, a mondatok sorjázó sodrása már új fordulatokkal viszi tovább egy-egy megütemezett téma dallamára. Szikár és érzelmes, leíró és okfejtő, választékos és közbeszédszerű, írása a hangulatok változékonyságával, de a következő fordulatot mégsem sejtető céltudatossággal szól.

Csak hosszasan lehetne felmutatni, hogy *A tardi helyzet*, ez a valóban tényfeltáró könyv, szociográfus listáival és táblázataival a függelékben, lecsupaszított stílusával, amelyik az első világháború utáni német *Neue Sachlichkeit*, az *új ténylegesség* stílusával készült – amit angol nyelven elbeszéléseiben Hemingway tett híressé –, milyen bonyolultan szövi képeit piros szálakkal a szenttelen fehér mondandóba, hogy együttesükben lehessenek megélhetőek. Nem csak meggondolt, egyúttal érzetteket érzetető retorika közvetít, visszafogott költőiség, amit a *Szellemi Honvédelem* első, *Táj és magyarság* című írásában agyafűrt más módszerrel így ér el: „»Ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz!« – mondhatnánk Zrínyivel, de maradjunk pátosztalanabb s egyszerűbb szavaknál.”³³ És szavai valóban pátosztalanabbak, de azzal együtt, hogy idézte Zrínyi pátoszos szavait a múltból. És utána rögtön hozzátette:

„Gondoljunk Széchenyinek újra időszerű programjára. Arra, hogy ő »magyarosítani a magyarokat« akarta. Erre van szükség ma is, s aki nem hiszi, hogy mennyire szükség van rá, nézzon végig az utcán vagy politikán, vagy lapokon. Mily kevés helyen s mily kevesekben látja azt fényleni, amit »anima naturaliter hungarica«-nak, természetből magyar léleknek neveznék!”³⁴

³² SZABÓ, *Hazugság nélkül...*, 2:332.

³³ SZABÓ, *Szellemi...*, 22.

³⁴ Uo.

És nem csak nevezné, nevezi is, magyarra is fordítva azt a latint, amelyikkel nem is olyan régen magyarok fejezték ki magukat latinul.

Az idézett *Táj és magyarság* 1939-ben előhangja volt a két évvel később írott *Szerelmes földrajznak*, ami stílusában, nyelvében *A tardi helyzetnek* szinte fonákja: lírai próza arról, hogy a magyar líra hogyan formált magyar tájakat, azok a tájak költőkben lírát, és hogy táj és a táj népe összetartozik: „A haza földrajzi értelme sok tekintetben elsődlegesebb élmény, mint a történelmi; nem annyira elfogult tolmácsokon keresztül kapja az ember.”³⁵ Szabó Zoltánnak ezt és hasonló írásait olvasva arra jöhet rá az olvasó, hogy aki helyesen gondolkodik, az egyúttal helyesen érez, és aki helyesen érez, egyúttal helyesen gondolkodik: érzés és gondolat átjárják egymást. Mindig valakiben. Róka fogta csuka, csuka fogta róka, varga, vagyis ember fogta mind a kettőt.

„Van-e értelme próbálkozásomnak, vesszorokból összeállítani Magyarország képét? Képzletben utazni egy olyan országon át, mely nem valóságos, hanem költői? Nem valóságos, hanem költői – e pontnál ellentmondás ébred bennem. Ugyanis talán éppen az a valóságos, ami költői. [...] A történelemnek azok az időszakai maradnak a legismertebbek, melyekben egy-egy nagy költő élt.”³⁶

És aztán jön egy példa, amelyik megnevezve is élményt ugrathat elő: „Gondoljunk arra, hogy mekkora helyet foglal el egy olvasott ember elméjében Görögország és mekkorát Macedónia – s megkapjuk a nagyság igazi mértékét.”³⁷ Az élmény abból és akkor adódik, amikor belém dőben, hogy Nagy Sándor Macedóniájáról semmit se tudok, semmire sem emlékezem, iránta semmit sem érzek.

„Fortélyos félelem igazgat, / nem csalóka remény” – írta két évvel korábban József Attila, nos, Szabó Zoltánt még elkeseredéseivel is remény igazgatta fortélyosan. És igazgathatja olvasóit ma is.

³⁵ SZABÓ, *Szerelmes...*, 12.

³⁶ Uo., 103.

³⁷ Uo.

„KULLANCSKÉNT AKAD BELÉNK A MÚLTUNK”

A Szabó Zoltán-pályakép összeállítása¹

„Kullancsként akad belénk a múltunk”² – írta Szabó Zoltán Czigány Lórántnak akkor, amikor a Magyar Hírek, a Magyarok Világszövetségének lapja, *A tardi helyzet 1969* címmel cikksorozatot³ indított. Garami László írásai azt a fiatalkori kiváltságos helyzetet idézték fel benne, amelyben sikerült megvalósítania az értelmes és becsületes cselekvés egységét.⁴ Tard szívszorító valósága és erről szóló könyvének országos sikere annyira meghatározó volt számára, hogy az 1960-as és 1970-es évek fordulóján, ellenérzéseit feladva, még a dialógusra is hajlandó lett volna egy londoni Szepsi Csombor-est keretében a tardi tanácselnökkel,

¹ A kézirat elkészültét az OSZK kutatóidővel támogatta.

² Szabó Zoltán levele Czigány Lórántnak [1969–1970]. Fol. 309. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK). Fond 379/195.

³ GARAMI László, „A tardi helyzet 1969”, [1–33. rész], *Magyar Hírek*, 17. sz. (1969. augusztus 23.): 11.; 18. sz. (szeptember 6.): 11.; 19. sz. (szeptember 20.): 11.; 20. sz. (október 4.): 11.; 21. sz. (október 18.): 11.; 22. sz. (november 1.): 11.; 23. sz. (november 15.): 11.; 24. sz. (november 29.): 11.; 25. sz. (december 13.): 6.; 26. sz. (december 25.): 11.; 1. sz. (1970. január 10.): 11.; 2. sz. (január 24.): 11.; 3. sz. (február 7.): 11.; 4. sz. (február 21.): 11.; 5. sz. (március 7.): 11.; 6. sz. (március 21.): 11.; 7. sz. (április 4.): 6.; 8. sz. (április 18.): 6.; 9. sz. (május 2.): 6.; 10. sz. (május 16.): 6.; 11. sz. (május 30.): 11.; 12. sz. (június 13.): 6.; 13. sz. (június 27.): 6.; 14. sz. (július 11.): 9.; 15. sz. (július 25.): 10.; 16. sz. (augusztus 8.): 6.; 17. sz. (augusztus 20.): 10.; 18. sz. (szeptember 5.): 11.; 19. sz. (szeptember 19.): 11.; 21. sz. (október 17.): 6.; 22. sz. (október 31.): 11.; 23. sz. (november 14.): 11.; 24. sz. (november 28.): 11. [A 15. résztől a cím *A tardi helyzet 1969–1970-re* változik.]

⁴ Szabó Zoltán levele Kovács Imrének, 1962. július 12., OSZKK. Fond 379/235.

a helyi orvossal és a cikksorozat szerzőjével. Velük szemben az 1936-os tardi helyzetet és annak következményeit képviselte volna, ha a találkozó – ki tudja mi okból – el nem marad.

A múlt minket is megszólított és kötelezett: az Országos Széchényi Könyvtárban 2012-ben Szabó Zoltán születésének centenáriuma alkalmából kiállítást rendeztünk, melyet másfél éves kutatómunka előzött meg. Ennek eredményeit látva arra a döntésre jutottunk, hogy egy kérészéletű tárlaton túl könyvben is dokumentáljuk az egészében eddig még fel nem tárt életművet. Szándékunk megvalósítását megkönnyítette, hogy munkahelyünk, a nemzeti könyvtár őrzi Szabó kézírathagyatékát.

A hagyaték még 1988-ban, a Szabó Zoltán által totalitárius rendszernek nevezett korszak utolsó évében került a könyvtár kézírattárába, bár az anyag elhelyezésével kapcsolatos levelezések már 1986-ban elkezdődtek. Abban az időben kivételes eseménynek számított, hogy egy nyugati emigráns személyiség iratanyaga magyarországi közgyűjteménybe kerül. Ehhez „szerencsés csillagzatra”, több feltétel együttes teljesülésére volt szükség. Kellett hozzá egy csőtörés Josselinben, ami Szabó Zsuzsát, az író özvegyét arra ösztönözte, hogy biztonságba helyezze férje hagyatékát. Kellett hozzá Juhász Gyula, az Országos Széchényi Könyvtár akkori főigazgatója, aki történész lévén, tisztában volt ezen kéziratok fontosságával, és szakmai tekintélye révén Szabó Zsuzsa is megbízhatott benne. És kellett egy olyan ember, aki ismeri Szabó Zoltán munkásságát és vállalja a kéziratok rendezését – ő volt Kenedi János. A terv megvalósításához anyagi forrásra is szükség volt, amit a Soros Alapítvány ötezer dolláros adománya biztosított. A könyvtári elhelyezés előtt a kéziratok túlnyomó többségéről egy francia kolostorban mikrofilmmásolat készült, amit Szabó Zsuzsa őriz Párizsban.

Ahhoz, hogy mind az előrendezés, mind a hazaszállítás nehézségével szembesüljünk, érdemes megemlíteni a számszerű adatokat: a 127 kilogramnyi dokumentáció (26 407 fólió) 42 dobozban fért el. A tekintélyes mennyiségű kézírathagyatékot az Országos Széchényi Könyvtár Kézírattára Fond 379 jelzeten őrzi, s Szabó Zsuzsa engedélyével kutatható.

Az irategyüttes öt fő csoportja: a Szabó Zoltán szándéka szerint tervezett értekező prózai művek kéziratai (*Szóbogarászás, Amerikai vázlatok*, előadások, tanulmányok), Szabó Zoltán levelezése, a Szabad Európa Rádióban 1951–1976 között elhangzott és később ki nem selejtezett szövegei,⁵ az 1949 és 1955 között keletkezett szépirodalmi vázlatok, valamint a műfaj szerint be nem sorolható 1721 főlioni kézírattöredék. Josselinben mindössze egy-két dobozni, főleg Szabó Zsuzsának szóló személyes levél és dokumentum maradt, amelyek sorsáról majd lányuk, Ágnes dönt.

A nemzeti könyvtárban található hagyaték mellett a kiállítás előkészületei során számos más elsődleges forrást átnéztünk: a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, a Magyar Tudományos Akadémia Kézírtára, a Petőfi Irodalmi Múzeum és az Illyés Gyula Archívum Szabó Zoltánnal kapcsolatos anyagait. Bár a kutatás során felhalmozott adatok már felrajzolták a pályakép fő vonalait, jó ideig nem gondolkodtunk könyvben. Mivel születésének centenáriumán csak tanulmányokban, tematikus folyóirat-számokban emlékeztek meg az íróról, s az utána következő években sem született meg egy róla szóló hiánypótló monográfia, mi láttunk munkához. Komoly mulasztásnak tartottuk, hogy egy olyan gondolkodó, közíró életpályájáról nem készült átfogó összegzés, akinek szerepét Cs. Szabó László – már halálos ágyán, Szabó Zoltánt csak alig több mint egy hónappal élve túl – Illyés Gyuláéval állította egy szintre:

„Zoltán a halhatatlanságé. Ez se Magának, se nekem nem igazi vigasz. De tény, amiből történelmi tény lesz, beleépül a magyar nemzet történetébe. Olyan centrális alaknak láttam őt az 1930-as és 1940-es években, akivel csak Illyés Gyula tudott vetekedni. Becsültem és szerettem azt, amit csináltam és írtam, de Zoltánt országos jelentőségében magam felett láttam. Büszke voltam meleg barátságára, ez a büszkeség, hála Istennek, végig megmaradhatott külföldi életünkben is, mindhalálig.”⁶

⁵ A rádiós írások jelentős részét időszerűtlenségük miatt Szabó Zoltán korábban megsemmisítette. (András Sándor közlése.)

⁶ Cs. Szabó László levele Szabó Zsuzsának, 1984. augusztus 26., OSZKK. Fond 379/488.

Könyvünk megjelentetésére az a Kortárs Kiadó vállalkozott, amely az Osirisnál félbemaradt életműkiadást folytatta az *Amerikai jegyzetek*⁷ közreadásával. E kiadásba társult be menet közben az Országos Széchényi Könyvtár is.

Az eredeti koncepciónk az volt, hogy Szabó Zoltán 1949 utáni munkásságát csak vázlatosan mutatjuk be, mivel a magyar emigráció történetének feldolgozottsága nagyon hiányos, és a kéziratanyagok is csak mostanában érkeztek-érkeznek be a magyarországi közgyűjteményekbe. Amik itthon utolérhetőek, azok is túlnyomórészt rendezetlenek, feldolgozatlanok, a külföldi intézményekben, illetve a magántulajdonban lévő kéziratanyagokhoz pedig még nehezebb hozzáférni. (Kivételt képeznek Szeredi Pál Kovács Imréről és a Látóhatár/Új Látóhatár történetéről írt monográfiái, Borbándi Gyula, Molnár József munkái, valamint néhány külföldi magyar szervezet múltját taglaló mű.⁸) A magyarországi életutat részletesen, az emigrációs szakaszt röviden tárgyaló könyvkéziratunk el is készült. Ezt követően a kiadó által felkért lektor, András Sándor meggyőzött minket arról, hogy az életmű második részét is hasonló mélységben

⁷ SZABÓ Zoltán, *Amerikai jegyzetek*, Kortárs próza (Budapest: Kortárs Kiadó, 2012), 137.

⁸ SZEREDI Pál, *Megcselekedte, amit megkövetelt a haza – Egyéni és nemzedéki korrajz a huszadik század magyar történelméből – Kovács Imre élete és kora* (Pilisszentkereszt: Barangoló Kiadó, 2013), 326.; SZEREDI Pál, *Az Új Látóhatár kezdeti évei – A folyóirat szerkesztőségének szétválása 1957–1962* (Pilisszentkereszt: Barangoló Kiadó, 2013–2015); SZEREDI Pál, *Az Új Látóhatár megerősödésének évei – A folyóirat stabilizálódása 1962–1971* (Pilisszentkereszt: Barangoló Kiadó, 2017); SZEREDI Pál: *Az Új Látóhatár küldetése 1972–1989* (Pilisszentkereszt: Barangoló Kiadó, 2017). Hozzáférés: 2018.05.29, http://ujlathatar.com/?page_id=33.; BORBÁNDI Gyula, *Magyarok az Angol Kertben – A Szabad Európa Rádió története*, 2. bőv. kiad. (Budapest: Mundus Kiadó, 2004), 470.; BORBÁNDI Gyula, *Nem élünk hiába – Az Új Látóhatár négy évtizede* (Budapest: Európa Kiadó, 2000), 601.; MOLNÁR József, *A betű szolgálatában – Negyven év az Új Látóhatárért és a nyugati magyar irodalomért – Válogatott írások* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2002), 385.; SZÖLLŐSY PÁL és BALLA Bálint szerk., *Európa keresztútjain – Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 33 éve*, (Basel–Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2003), 471.; KIBÉDI VARGA Áron és KÓNYA Melinda és PIRI Zoltán, *Számadás – Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1951–2001* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2001), 305.; CZIGÁNY Magda, *Szigetmagyarság, londoni magyar sziget – A Szepsi Csombor Kör rövid története* (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2012), 157.

dolgozzuk ki, mivel akkor cáfolni tudjuk azt az elterjedt nézetet, hogy Szabó Zoltán pályáját az emigrálás kettétörte és 1949 után mondanivalója elsúlytalanodott. Hiszen a korszakhatárt ő maga sem itt húzta meg:

„Harminc év múltán az elillant évekre visszanézve azt nem mondanám, hogy írói életemnek volt egy magyarországi szakasza, s ezt az angliai szakasza követte, az emlékezetes partraszállás azon a júniusi napon, harminc évvel ezelőtt, nem az igazi választóvonal.

Minden írói pályának van legalább két, esetleg több, évtizedekig tartó periódusa, s ezek mezsgyéi összefolynak. Semmiképpen sem éles tipográfiai jellegű, nem országhatárok a választóvonalak, nem is a nyelvhatárok. Az első emberöltő az a periódus, amikor az író az emberben az alkotómunkának nem a végzője, hanem a tárgya. [...] Azzal, hogy az író könyveket ír, és ezek meg is jelennek, ez a korszak egyáltalában nem fejeződik be. A könyvei a már kialakult vagy még csak alakuló írói identitásának részben a kifejezői, részben a fejlesztői. Amikor a képességeknek és hajlamoknak ez a rendszere már összeállt, a pálya következő periódusa kezdődik el, ebben az, amit az író ír, az kitisztázódott értékskáláját s képrendszerét tükrözi. Ekkor már szükségszerűen kialakul az írói morál is.”⁹

Az 1949-es dátummal mesterségesen kettéválasztott életmű a feltérképezés során mégis szakaszonként – igaz, filológiai szempontból – más-más kihívás elé állított minket. Az első korszakból ugyanis nagyon kevés magán- és szakmai levelezés maradt fenn, aminek oka a gyakori költözés – először csak városon belül, majd országok között. Ami ennek ellenére rendelkezésünkre állt, az elsősorban mások hagyatékában található.¹⁰

⁹ SZABÓ Zoltán, *Magyar író Angliában*, elhangzott a BBC magyar nyelvű adásában 1978-ban, Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára. Huncd192_02

¹⁰ Feldolgozott hagyatékok: Buday György (Móra Ferenc Múzeum), Rózsahegy György, Erdei Ferenc, Bibó István, Veres Péter (Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára), Illyés Gyula Archívum és Műhely (Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete), Kovács Imre (Columbia Egyetem). Csak átvételi jegyzékkel rendelkezők: Molnár József, Bikich Gábor (a Szabad Európa Rádió és Csokits János kézírataival), Ignótus Pál (a Magyar Írók Szövetsége Külföldön kéziratanyagával) hagyatéka a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Teljesen feldolgozatlanok, listával sem rendelkezők: Ortutay Gyula (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára), Czigány Lóránt,

Ezek közül most az alig ismert, ugyanakkor a pályakép szempontjából nem elhanyagolható Rózsahegyi György-hagyatékot emeljük ki, amely a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában érhető el¹¹. Az ebben található pajkos, tréfás, csipkelődő levelekből és versekből képet alkotunk a húsz év körüli Szabó Zoltán lelkivilágáról, énképéről: „szemébe még az élet nagy kanális [...] S hogy nem ölel, születik vers és jelző, / Fiatall Magyarország, Névtelen Jegyző”.¹² A Névtelen Jegyző szerkesztői-bárati társaságának sajátos beszédstílusáról is tanúskodnak ezek a dokumentumok:

„Gyurikám,¹³ öregem,
hallja maga, György, minden böcsülete nálam nyaralni ment, hogy hosszú levelében, melyet ama Papnak¹⁴[!] kapart a papírra, egy szelíd szó sem akad rólam, hírmondónak, hogy benne vagyok az emlékezetedbe, amely ottan felejt a tiszteletreméltó pesti reminiscenciákat a kékellő vagy zöldellő nagy Lavór partján. [...] mi idehaza forraljuk összeesküvéseinket józan és butuló életünk szép nyugalmas harmóniája ellenében. [...] szép, ha az embernek főszerkesztője vagyon, de nem szép, hogy a lírikusnak magának kell tisztába tenni neki nagyjában ismeretlen verseit, hogy rendes sorrendbe kerüljenek az áldott lelkű és gépelő mukilányzó ujjai alá. [...] Azért nem jó, hogy az ember Szabó Zoltán és Szabó Lőrincet¹⁵ kísér haza Szalmássy Gizella helyett [...], de szép esőben az Akadémia utca, mikor csupa sáros szoknyájú nő surran az utcán a házak alatt. Nem szép, hogy az embert föl fogják lógatni, mivel kultúrforradalmon vacakol, de szép, hogy az ember ősszel szigorlatozna, és mégis ilyen leveleket írkal, szereti a jó verseket és a személytelen erotikájú énekhangot este az Elysee-ben. Az is szép, hogy az ember egyszer elmegy az Elysee-be, de legalábbis illetlenség, hogy ennyit kérődzik rajta írásban, és amellet a sültzalonnát is szereti. Jó, hogy az ember sokat képes beszélni, és mindamellet

Határ Győző (mindkettő a Petőfi Irodalmi Múzeumban). Feldolgozás alatt: Cs. Szabó László hagyatéka a Petőfi Irodalmi Múzeumban és Borbándi Gyuláé Münchenben.

¹¹ A Névtelen Jegyző Társaság és Rózsahegyi György hagyatéka. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. MS 5704/1-197.

¹² SZABÓ Zoltán, *Zoltán szo-nett*, Szabó Zoltán levele Rózsahegyi Györgynek. [Versmelléklet.] Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. MS 5704/113.

¹³ Rózsahegyi György, a Névtelen Jegyző főszerkesztője.

¹⁴ Papp Miklós, a Névtelen Jegyző egyik alapítója.

¹⁵ Szabó Zoltán verseinek egyik első kritikusa.

képes semmit se mondani. Jó külön, hogy te Almádiban vagy, és jó, hogy én Pesten vagyok, de nem jó, hogy nem vagyunk együtt és a Névtelen Jegyző harmadik száma nincsen sehol. Jó, hogy van, aki az ilyesmit elolvassa, de nem jó, hogy az ember képes megírni, azért hát, szervusz neked: Zoli.”

A Rózsahegyi-fondon kívül még az Ortutay Gyula- és a Buday György-levelek között is akadtunk életrajzi morzsákra az 1930-as évekből. Ezeket leszámítva sokkal inkább hatalmas mennyiségű nyomtatott forrásra – korszaktörténetre, a népi mozgalom történetére és bibliográfiájára, saját műveire, valamint az azokról szóló recenziókra – kellett támaszkodnunk ahhoz, hogy olyan kép alakuljon ki Szabó Zoltánról, amely tevékenységének minden oldalát visszaadja, és túlmutat a munkásságának egyes részterületeit elemző tanulmányok összegzésén.

1947-től az előző korszakhoz képest fordított helyzet állt elő. Szabó kulturális attaséi tevékenységét szinte kizárólag levéltári forrásokra – a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára külügyi iratanyagára – építve tudtuk bemutatni. Ezek jól dokumentálhatóan szemléltetik Szabó Zoltán párizsi kultúrdiplomáciai munkáját, aminek egyik legnagyobb eredményeként említhető a Csontváry-képek első szerepeltetése külföldi, reprezentatív kiállításon. Az attaséi jelentések olvasása közben kitűnt, hogy írójuk a hivatalnok nyelvezetet messze elkerülve szépíróként fogalmazott, és a tartalmukban is átgondolt leiratok stílusgyakorlatként is szolgáltak számára – a bikkfanyelvhez szokott külügyminisztériumi tisztviselők nem kis meglepetésére. A párizsi követség adminisztratív személyzetéről szólva például így ír: „Mindez végső kihatásában azt eredményezi, hogy az ember körülbelül oly’ nehezen tudja munkáját végezni, mint a gátfutó, akire kánikulában rövidnadrág helyett irhabundát adnak futás előtt...”¹⁶

Az emigrációs időszakban Szabó Zoltán saját folyóirat-publikációin kívül szintén kevés nyomtatott forrás állt rendelkezésünkre. Annál bőségesebb volt a levéltermés, amit ő írt, illetve amit neki írtak; ez a majdnem 26.500 fólió kéziratból megközelítőleg 23.300 fóliót tesz ki. Könyvünk

¹⁶ Kulturális jelentés, 1948. július 7. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. XIX-J-1-k 24. d.

második nagy egységében ezért elsősorban innen tudtunk érdemi információkat meríteni a pályaképhez. A magánlevelek jellegéből következően az 1949 utáni időszak bemutatása akaratlanul is jobban kidomborítja Szabó – és általánosságban az emigrációs lét – emberi oldalát, mint a magyarországi életszakaszé. Ugyanakkor ennek hozadékaként a konkrét tényekről is sokszor kizárólag erősen szubjektív szűrőkön keresztül értesülhettünk. Különösen igaz ez az emigrációt elég gyakorta jellemző vitás helyzetekre, amikor az egyéni érdekek és az eltérő nézetek összehúzó- és akadályozta azt az összefogást, amelyre idegenben még nagyobb szükség lett volna. Nehézséget jelentett az is, hogy a levélírók közötti – nem mindig nyilvánvaló – kapcsolat minőségétől is függött egy-egy esemény tálalása, a mögöttes motivációk feltárása vagy épp ellenkezőleg: elrejtése.

S hogy miért is ekkora a levéltermés? Erre Szabó maga is adott választ: „Emigránsoknak levelezés a parlamentje” – fogalmazza meg Teleki Lászlóról szóló esszéjében.¹⁷ Az irodalmi élet fórumainak, intézményeinek hiánya és a földrajzi távolságok miatt mind a közélet, mind egymás műveinek értékelése a nyomtatott sajtó helyett magánlevelekre szűkölt, sőt sokszor utólag rekonstruálhatatlan beszélgetésekre. A baráti-szakmai visszajelzések gyakran a provinciális emigráns újságok nem létező kritikái rovatának szerepét töltötték be, mint például Molnár József levele a Tamási Áron-esszéről¹⁸ és Kende Péteré a Bibó-tanulmányról¹⁹:

„Zolikám, ismersz, nem vagyok hízelgő természetű, s mindig keményen megmondom a véleményemet. Nos, ez az írásod valóságos remekmű! Gáborral²⁰ együtt lelkendezve olvastuk a kéziratot! Ezért is határoztunk úgy, hogy nem a Figyelő élén, hanem első cikként hozzuk a lap élén. Most látom csak, milyen

¹⁷ SZABÓ Zoltán, „Amit mi elviseltünk, emberek.”, in SZABÓ Zoltán, *Amíg időnk van* (Oslo–Bécs: Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, Slagelse, 1964, 1965), 122.

¹⁸ SZABÓ Zoltán, „Tenger és tengerszem (Tamási Áronról)”, *Új Látóhatár*, 2. sz. (1961. március–április), 97–110.

¹⁹ SZABÓ Zoltán, „Bevezetés”, *Bibó István 1911–1979*, Magyar füzetek 4. (Párizs: Dialogues Européens, 1979), 8–43.

²⁰ Bikich Gábor.

kár volt, hogy tehetségedet, politikai érzékedet éveken keresztül hiábavaló közéleti verekedésekre fordítottad. Aki ilyen cikket ír, annak semmi mással, mint az írással, nem szabad törődnie. Zolikám, gratulálunk, és arra kérünk, felejtsd el a közéleti múltat, és írd, írd sokat, minden percért kár, amit másra fordítasz. Reméljük, hogy a legközelebbi számban megint egy nagy cikk lesz Tőled.”²¹

„[A] fő dolog, hogy a Te 1960-beli esszédet Bibó javításaival, ahogy írod, »végleges« formában közölhetjük. Itt zárójelet nyitok, mert muszáj megmondanom, hogy ezt az esszét mennyire szeretem. Egyik legnagyobb szerűbb írásod ez. Minden sora ma is érvényes, s ami itt a fő: *congeniális* Bibóval. Tulajdonképpen nem is volna szabad Bibót enélkül olvasni.”²²

Az 1949 utáni korszakból fennmaradt levelek nemcsak életrajzi adatok forrásai, hanem egyúttal feltárják Szabó „magántörténelmét”, kapcsolatrendszerét is. Amikor a magyarországi években azt vizsgáltuk, mely lapokban publikált, ebből csak az volt felgöngyölíthető, milyen szellemi körben mozgott. A levelekből azonban ennél sokkal többet is megtudhattunk: megmutatkozott az is, kapcsolatai mélységükben hogyan alakultak. A pályatárs és barát Kovács Imréhez fűződő viszonyának hullámozása például nyomon követhető az alábbi, 1968-ból, 1970-ből és 1971-ből származó levelekből: „A New York-i polgárkonformizmus megölte a némaforradalmárt...”, „Együttlétem vele most volt a legakadálymentesebb a némaforradalom ideje óta.”²³

„Az akadálymentes szóértés mindig nagyon jólesik. Nincs más, akitől annyira stimuláló lenne, mint tőled. Ez afféle predestináltság a múltból [...] különbözőségünk egymás próbája. Ezért olyan erősítés az a priori együtt értés veled, mint senkivel. Azóta is foglalkoztat, ha egy-egy átlátó mondatod eszembe jut, nem szállt el, leülepedett a szó, de nem azért, hogy nyugodjon.”²⁴

²¹ Molnár József levele Szabó Zoltánnak, 1961. január 26., OSZKK. Fond 379/31.

²² Kende Péter levele Szabó Zoltánnak, 1979. június 8. OSZKK. Fond 379/411.

²³ Szabó Zoltán levele Borbándi Gyulának, [1968.] november 25. OSZKK. Fond 379/191.; Szabó Zoltán levele Molnár Józsefnek, 1970. október 23. OSZKK. Fond 379/246.

²⁴ Szabó Zoltán levele Kovács Imrének, [1970–1971]. Fol. 224. OSZKK. Fond 379/235.

Bár az 1949 utáni életszakaszhoz – néhány, már általunk említett nyomtatott forrás kivételével – a hagyatékban található levelek jelentették az alapot, könyvünkben a távolságtartó és objektív leírás érdekében igyekeztünk kiszűrni a bennük jelentkező szubjektív elemeket. Az emigrációs vitákkal tudatosan nem foglalkoztunk mélyebben, mint ahogy tartózkodtunk az állásfoglalásoktól is.

A kötet az életrajzi monográfiák hagyományos, kronologikus elrendezését követi, az egyes fejezetcímek az adott korszakot jellemző Szabó Zoltántól kölcsönzött mű- vagy levélrészletek. A főszövegbe is a megszokottnál több, tőle vett vagy róla szóló idézetet illesztettünk, nemcsak azért, hogy az általunk mondottakat alátámasszuk, hanem hogy bemutassuk a sokféle stílust és műfajt alkalmazó Szabó Zoltán írásművészetét, illetve a kortársak véleményét.

Meglepheti a monográfia olvasóját az a bőség, amivel *A tardi helyzet* és a *Cifra nyomorúság* korabeli recenzióiból szemléztünk: a különböző irányultságú lapok kritikáin keresztül érzékeltetni kívántuk, hogy az országos elismerést hozó művek milyen hatást gyakoroltak a politikailag tagolt magyar társadalomra.

Szabó Zoltán az 1930-as és 1940-es években vezető publicistának számított, és maga is nagyon sok, eltérő szemléletű periodikumban publikált, ezért a jegyzetekben a kor sajtóviszonyainak érzékeltetésére megadtuk az egyes sajtóorgánumok profiljának rövid leírásait. Kissé monotonnak hathat, hogy a Magyar Nemzetben *Szellemi Honvédelem* címmel indított, a nemzeti függetlenség védelmét szolgáló önálló rovatát időrendben, cikkről cikkre haladva tártuk fel. Erre az elhatározásra azért jutottunk, mert míg az írárok összefoglalására, elemzésére több tanulmányíró is vállalkozott,²⁵ a párját ritkító cikkfolyam tételes feldolgozása ugyanakkor elmaradt.

²⁵ Két legjelentősebb tanulmány: JOHANSZIK János, „A Magyar Nemzet »szellemi honvédelme« és az antifasiszta függetlenségi mozgalom (1938–1939)”, *Századok*, 1. sz. (1970): 95–117.; VÁSÁRHELYI Miklós, „Olvasa el a Magyar Nemzet minden sorát!”, in VÁSÁRHELYI Miklós, *A bilincsebe vert beszéd* (Budapest: Irodalom Kft., 2002), 187–200.

Szabó Zoltán folyóiratokban és újságokban megjelent, és az életmű szempontjából fontosnak tartott publikációit a megírásuk dátumához köthető korszakban tárgyaltuk, s ugyanígy jártunk el a különböző konferencián elhangzott előadásai kapcsán is. Az általa írt recenziókra²⁶ azonban csak abban az esetben térünk ki, ha a benne foglalt gondolatok nemcsak az ismertetett alkotást jellemzik, hanem Szabó Zoltánnak a témához fűződő lényeges megfigyeléseit is. Ilyen például Németh László *Utazás* című drámájáról szóló kritikája, amelyben a recenzió a Kádár-korszakbeli magyar írók, ezen belül Németh helyzetét találóan foglalja össze: „a mű a használni akarás írói jó szándéka és az igazság teljes feltárásának lehetetlensége közé szorul”.²⁷

A koncepció, hogy Szabó Zoltán publicisztikáját nem tematikus, hanem periódusonként elemeztük, lehetőséget kínált arra is, hogy bemutassuk a különböző időszakokra jellemző témákat és gondolatigényt, a korszakokon átívelő változásokat, illetve a változatlanosságot. Az életművet végigkövetve számunkra is meglepetést okozott, hogy első írói jelentkezésétől kezdve mennyire egységes szemléletmóddal közelített az őt körülvevő jelenségekhez. Egész életében következetes volt abban, hogy az általa fontosnak tartott helyzeteket elméleti béklyóktól, előítéletektől mentesen megismerje és megismertesse, s az így felismert valóságból gyakorlatias, hatékony és következetesen végigvitt cselekvési módszert dolgozzon ki. A Bocskai-jelmondat, a „dolgát önmagát” néző magatartás²⁸ az első szociográfiai felmérésektől kezdve a Kádár-kori Magyarország bírálatáig végigkísérte Szabó munkásságát. 1934-ben így ír: „ha a mai beteg Magyarország betegségét ismerni akarjuk, meg kell

²⁶ Ezek elemzése külön tanulmány tárgya lehetne, Ablonczy László Szabó színírkritikáiról szóló tanulmányához hasonlóan. ABLONCZY László, „Csodátevő igazmondás, avagy töredékes színház történet – Események és jegyzetek Szabó Zoltán bírálataihoz (1945–1947)”, *Kortárs*, 4. sz. (2006): 108–128.

²⁷ SZABÓ Zoltán, „Utas és külvilág”, *Új Látóhatár*, 4. sz. (1962. július–augusztus): 320.

²⁸ „sem dialektikához, sem retorikához nem tudunk, az dolgot őt magát nézzük, csak azt, mi nemzetünk javát és magunk megmaradását concernálja” – Bocskai István Illésházy Istvánhoz írt levele, 1606. február 6., először Szilágyi Sándor közölte a Történelmi Társban. Többféle szövegváltozata létezik, nem lehet megállapítani, ezek közül melyik a hiteles, mivel a levél elveszett.

vizsgálunk, tervszerűen, szinte tudományos munkával fel kell kutatnunk a magyar városok és magyar vidék szociális bajait”.²⁹ Ugyanezt a megközelítési módot alkalmazta a hazai politikai gondolkodás megreformálása érdekében: „gondolkodásunk kiindulópontja ne a világban szállongó elv legyen, hanem a magyar haza helyzetének ismerete”.³⁰ A totalitárius rendszerek működését is ezzel a diagnosztikai szemlélettel vizsgálta; Orwellhez hasonlóan abban bízva, hogy a leleplezett hazugságokkal „annak elhárításához segít hozzá, amit kifejezett”.³¹ A szintén az emigrációs időszakban született egyik legjelentősebb írásában, a *Hungarica varietas*-ban is „a tények ellenőrzése, tömörítése és helyzetétele” az, amit elsődleges feladatának tartott a magyar irodalompolitika bírálatakor.³²

Közírói tevékenységének minden szakaszában fontos volt számára az, hogy elősegítse az úgynevezett kreatív „intelligentsia” – egy-egy nemzetnek az a „részlege”, amely független gondolkodásra törekszik, és akiből a politikai vezetők kikerülhetnek – kialakulását. Már az 1930-as évek második felében felismerte, hogy hiányzik a művelt, élesen látó és szociálisan érzékeny középosztály, s elsődlegesen ennek megteremtését tűzte ki célul: „nincs más feladat, mint egy minél életképesebb, értéke-sebb és jobb generációt kinevelni”.³³ Az 1970-es évek végén, a *Magyar füzetek* könyvsorozat megindulásakor egészen más történelmi helyzetben ugyanezt szorgalmazta:

„Hosszabb ideje megrögzött – talán maximalista – meggyőződésem azt mondja, hogy folytatólagos publikációk – könyvsorozatok, évkönyvek, almanachok és folyóiratok – akkor és azzal válnak valóban eredményessé és hatásossá, ha új »intelligentsia« kialakulását, kifejeződését és integrálódását mozdítják elő. [...] Az, hogy egy-egy társadalomban, vagy nemzetben a független gondolkodásra törekvő kreatív emberfők megszólaljanak és szóhoz

²⁹ SZABÓ Zoltán, „Második nacionálé”, *Fiatal Magyarság*, 3. sz. (1934. március): 43.

³⁰ SZABÓ Zoltán, „Reform”, 2. rész, *Magyar Nemzet*, 166. sz. (1939. július 23.): 7.

³¹ SZABÓ Zoltán, „Tizenkét feljegyzés (George Orwellről)”, *Látóhatár*, 2. sz. (1956. március–április): 73.

³² SZABÓ Zoltán, „Hungarica varietas”, *Új Látóhatár*, 2. sz. (1974. június 20.): 105.

³³ SZABÓ Zoltán, „Jobboldaliság és vitézkötés” *Új Kor*, 1. sz. (1937. január 7.): 5.

jussanak, mindenütt elengedhetetlen, e nélkül, hogy Bibó szavával is éljek, a »reagálóképesség« romlik meg, [...] új értékskálák, »víziók s valók« hiányában a közértelmesség elmeszesedik s a társadalmak a róluk nélkülük tervező s végző adminisztrátorokkal eltetvesednek.”³⁴

Kezdetől fogva szilárd meglátása volt az is, hogy a függetlenül gondolkodó szellemi vezetőréteg kialakulását egy időszakosan megjelenő kiadvány keretében folyó műhelymunka katalizálhatja. Ezt következetesen képviselte a Magyar Füzeteken túl minden lapnál, ahol szerkesztőként, főmunkatársként vagy mentorként tevékenykedett: a Fiatál Magyarországnál, a Valóságnál, az Irodalmi Ujszágnál és az Új Látóhatárnál. Már legelső, nyomtatásban megjelenő írásában is felhívja a figyelmet az elvi kötöttségektől és társadalmi beidegzettségektől mentesen gondolkozó, iránymutató értelmiségi attitűd kimunkálására: *Kritika, kell* címmel a Fiatál Magyarország című öregcserkész lapban napvilágot látó írásának célja a pártsemleges, semmiféle irodalmi klikkhez nem tartozó fiatalok bevonása a kritikus munkába.

Elképzeléseit 1945-ben, a Valóság című folyóirat elindításával először ültethette át a gyakorlatba; nem rajta múltott, hogy az e köré gyűlő fiatalok körében „a konformizmus fenntartásos latolgtatásában benne rejlő intellektuális lehetőségek csábítása a független gondolkodásra törekvés vonzóerejénél erősebbnek bizonyult”.³⁵ A külföldön megjelenő Irodalmi Ujszágnál a Szabó Zoltán által kezdeményezett műhelymunkát a közös szellemi platform hiánya hiúsította meg; az Új Látóhatár munkatársi gárdája viszont éppen a közös eszmekör révén működhetett műhelyként, minden időleges nézeteltérés ellenére.

Folyóirat-szerkesztőként fontosnak tartotta, hogy lapjai a szépirodalmi alkotásokon és tudományos jellegű írásokon túl minél teljesebb kitekintést adjanak a külföldi, illetve hazai szellemi életről. *Reflektor* című kritikai rovatát is annak érdekében hozta létre 1932-ben a Fiatál

³⁴ „SZABÓ Zoltán, a lelkileg független ember hivatásáról”, in *Kell-e politikai emigráció?*, Magyar Füzetek, 14–15. (Párizs: Dialogues Européens, 1984), 37–38., 40.

³⁵ SZABÓ Zoltán, „A lelkileg független ember hivatásáról”, in *Kell-e politikai...*, 40.

Magyarságnál, hogy az „irodalmi árbockosár”³⁶ szerepet töltsön be. Az Új Látóhatárnál is kezdeményezte a kulturális-politikai témájú *Kommentár* rovat bevezetését: „Én nem győztem és győzöm hangsúlyozni Vámoséknak³⁷, hogy egy folyóiratban voltaképpen a szemlerovat, illetve a szemlerovatok a leglényegesebbek. Ezek nélkül a többinek nincs foglalatja. Azonfelül a potenciális olvasót is nyilván az érdeklő legjobban, hogyan kaphatna magyarul kompetens tájékoztatást a világ dolgairól.”³⁸

Szabó Zoltán publicisztikai munkásságának áttekintésekor nemcsak gondolkodásának alapelveit, hanem néhány kérdéskör esetében szemléletének változásait is nyomon lehet követni. Ezek közé tartozik a parasztság szerepéről alkotott felfogása. Az 1930-as években idealisztikusan viszonyul e népréteghez, a magyar jövő zálogát látja bennük. Ezt a szinte messianisztikus várakozást jól kifejezi a Szabóra nagy hatást gyakorló Sík Sándor egyik verse: „Te vagy itt most egyetlen elevenség, / Titok, megváltás, magyar szentség. / Haljon meg, ami volt. / Paraszt, beszélj, / Teneked van még mondanivalód!” (*Óda a paraszthoz*) Szabó 1970-ben már egyértelműen felülbírálja ezen álláspontját; a népre az igazság várományosaként s nem forrásaként tekint.³⁹ Ugyanez a kritikus szemlélet mutatkozik meg a London School of Economics 1967-es, a népiségről szóló konferenciáján elhangzott felszólalásában is, melyben a magyar népi mozgalomról beszélt:

„As the French thought no danger from the left, we generally thought no danger from the people. We were just not afraid from anything coming from

³⁶ SZABÓ Zoltán, „Kritika, kell”, *Fiatal Magyarság*, 4. sz. (1932. április): 61.

³⁷ Vámos Imrének, a folyóirat akkori szerkesztőjének és a lap munkatársainak.

³⁸ Szabó Zoltán levele Borsody Istvánnak, 1952. november 24. OSZKK. Fond 379/31.

³⁹ SZABÓ Zoltán, „Veres Péter, 1897–1970”, *Új Látóhatár*, 6. sz. (1970. december 30.): 492.

„Sajnos a szövegben az egyik legfontosabb mondatot a szedő úgy szedte félre, hogy megsemmisíti. Én ezt írtam »a nép az igazságnak a várományosa s nem forrása«. Mint észrevetted, az egész tanulmányban körülbelül az a legfontosabb, hogy ezen az alapon különít parasztszármazásos népi íráság és populizmus között, a mozgalomban. S nyomtatásban ez olvasható »a nép az igazságnak a vívmányosa s nem forrása.«” – Szabó Zoltán levele Borbándi Gyulának, 1971. január 17. OSZKK. Fond 379/191.

the proletariat itself. This was a variant of 'The belief in the people' which Professor Berlin emphasizes in the introduction of Prof. Venturi's book. No one idealised the peasant way of life as it was nor the village. [Ahogy a franciák nem gondoltunk arra, hogy baloldalról bármiféle veszély fenyegetne, mi alapvetően nem gondoltunk arra, hogy a nép bármiféle veszély forrása lehetne. Egyszerűen nem féltünk semmitől, ami a proletariátustól jött. Ez egy változata volt annak a »népben való feltétlen bizalomnak«, amelyet Berlin professzor⁴⁰ hangsúlyoz Venturi professzor könyvének⁴¹ bevezetőjében. Az akkori parasztéletformát és a falusi életet senki sem idealizálta.]”⁴²

Szabó Zoltán egy másik ideálképpel is leszámolt életének második szakaszában. Az 1930-as évek második felében olyannyira befolyásolta Szabót Németh László gondolkodása, hogy egyes publicisztikái⁴³ nemcsak tartalmukban, hanem még szóhasználatukban is idősebb pályatársára emlékeztetnek. Szabó Zoltán később ezen nézetek helyénvalóságát megkérdőjelezte, s az 1963-as Ausztriában tartott ifjúsági konferencián⁴⁴ ennek hangot is adott. Előadásában érdekes módon éppen azt a két művet – az írókat magyarságuk szerint csoportosító *Kisebbségben* című tanulmányát, valamint a nyugat-európai társadalomfejlődést elvető *Magyarság és Európa* kötetét – sorolta Németh László legszerencsétlenebb munkái közé, melyeknek felvetéseit korábban fenntartás nélkül átvette. A Tanu folyóiratot ezzel szemben utólag is kivételes írói teljesítménynek tartotta,

⁴⁰ Isaiah Berlin (1909–1997) orosz–brit társadalomtudós, filozófus, politológus, eszmétörténész.

⁴¹ Itt Franco Venturi az orosz népi mozgalomról szóló könyvéről tesz említést, amely olaszul *Il populismo russo* címmel látott napvilágot 1952-ben. Berlin előszavával megjelenő angol fordítása (*Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in 19th Century Russia*) Szabó Zoltán könyvespolcán is megtalálható volt. (András Sándor szóbeli közlése.)

⁴² Szabó Zoltán felszólalása a London School of Economics 1967-es, a népiségről szóló konferenciáján. Szöveggyűjtemény, OSZKK. Fond 379/131.

⁴³ Németh László gondolatainak hatása különösen szembevető az alábbi két publikációban: SZABÓ Zoltán: „»Jámbor szándék.« 1. [rész.] A szellemi honvédelem szükségessége”, *Magyar Nemzet*, 137. sz. (1939. június 18.): 11–12.; SZABÓ Zoltán, „Magyarság és Közép-Európa”, *Kelet Népe*, 7. sz. (1939. július): 5–11.

⁴⁴ SZABÓ Zoltán, „A minőségért forrongó ember”, in *Ádám hol vagy?* Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia (Oslo–Bécs: Radevormwald, 1963, 1964), 50–76.

Emléktábla-avatás Budapesten, a XIII. kerületi Visegrádi utca 43–45. számú háznál, 2011

bár kételkedett az ott kifejtett és később kötetben⁴⁵ is publikált reformelképzelések – „minőség forradalma”, „Kert-Magyarország”, „új nemesség” – megvalósíthatóságában: „Németh László ugyan alaposan elveti a súlykot, de kétségtelen, hogy az eldobott kőnek a fajsúlya jelentékeny”.⁴⁶ Véggövetkeztetésként „pompás stimulánsként” a konferencia ifjúságának figyelmébe ajánlja Németh László műveit – olvassák szorgosan, de fenntartásokkal: „gyógyszernek ne nézzék”⁴⁷.

Ahogy fiatalkorában Szabót erősen befolyásolta Németh László személyisége és munkássága, úgy a mostani pályakép elkészítése során számunkra az is nyilvánvalóvá vált, hogy minden korszakában voltak olyan, rá nagy hatást gyakorló személyek és a tőlük vett eszmei támpontok, amelyekre építve a cselekvés legkézenfekvőbb módját kidolgozta.

⁴⁵ NÉMETH László, *A minőség forradalma* (Budapest: Magyar Élet, 1940).

⁴⁶ SZABÓ, „A minőségért...”, 65.

⁴⁷ Uo., 76.

Ezeket az adott periódusról szóló fejezetekben jeleztük is, és a szellemi környezet bemutatásának szándékán túl ezért is közöltük a névmutatón kívül azon személyek rövid életrajzát, akikkel Szabó Zoltán élete során kapcsolatba került. A teljesebb kép megrajzolása érdekében egymondatos annotációkat tartalmazó személyi bibliográfiát is fűztünk a könyvhöz, amely a *Hazugság nélkül* című gyűjteményes kötetben található Szabó Zoltán-művek bibliográfiájának kibővítésén túl a róla szóló munkákat is magába foglalja.

Ha a Szabó Zoltán-i magatartást néhány szóval szeretnénk jellemezni, akkor a legfontosabb közülük talán a hűség lehetne; mindvégig hű maradt a magyarsághoz, a célkitűzéseire és a barátaihoz egyaránt. Nóvé Bélát idézve:

„Hűség és hiány mélyen összetartoznak Szabó Zoltán írói életművében is. Hűség a hiányt szenvedőkhöz, a jogaiktól, szabadságuktól durván megfosztottakhoz. Hűség a hiányában is híven őrzött hazához, amely, mint tőle tudjuk: »emberek és nem topográfia«. Hűség a tényekhez és az igazsághoz, amit akkor is »ki kell mondani, ha ismétlésszámba megy«, és »fogamatja nem lehet«.”⁴⁸

⁴⁸ Nóvé Béla, „Szabó Zoltán 100 +/-?” in Nóvé Béla, *Múltunk, ha szembejön. Önkényuralmi emlékeink* (Budapest: Noran Libro, 2013), 150.

SZABÓ ZOLTÁN KATOLIKUS INDÍTTATÁSA

Szabó Zoltán helyét és jelentőségét megtalálni a magyar szellemi élet történetében szép, ám korántsem egyszerű feladat. Szabót nem csak az elmúlt évszázad magyar nagyjai között tarthatjuk számon, de személyében a magyar népi mozgalom kiemelt fontosságú, bár sok szempontból egyedi tagjára ismerhetünk. Igaz ugyan, hogy az eszmei és politikai sajátosságok, valamint a mozgalom többi tagjával szemben fennálló bizonyos – sokszor meglehetősen nagy – mértékű különbségek majd’ minden népivel kapcsolatban elmondhatóak; a rá – a népi mozgalmon belül – jellemző egyedi vonásokra később szeretnék kitérni.

A következőkben kísérletet teszek arra, hogy bemutassam Szabó viszonyát a római katolikus kereszténységhez, életének második világháború előtti szakaszában. Szeretném leszögezni, hogy értékelésem nem életrajzi, hanem eszmetörténeti jellegű. Tehát amit az elkövetkezőkben vizsgálni fogok, az nem Szabó Zoltán személyes *devotió*jának foka vagy jellege, kereszténységhez fűződő magánéleti viszonya, hanem a római katolikus hittel és az egyházzal kapcsolatos közéleti véleménye, érteve ez alatt elsősorban az erkölcsi, világnézeti és történeti elemeket. Mindezeket pedig megpróbálom az „ifjú” vagy megújult katolicizmus fogalomkörében értelmezni.

Mindenekelőtt azonban említést kell tennem, hogy milyen megújuláson ment keresztül az európai kereszténység egy évszázaddal ezelőtt. Ennek a nagy katolikus megújulásnak alapvetően három aspektusát állapíthatjuk meg: a társadalmi, a filozófiai és a közéletit. A jelenség magvát az egyház azon felismerése jelenti, hogy nem elegendő a modern kor

által támasztott kihívások egyszerű tagadása. A modernizmussal, illetve annak káros vonásaival szemben pozitív programot kell adni. Társadalmi megújulás alatt elsősorban a szociális tanításban bekövetkezett artikuláló munkát értjük, azaz az egyház felhívását a társadalmi konfliktusok keresztény szellemű rendezésére. Ennek az igyekezetnek legismertebb dokumentumait az 1891-es *Rerum Novarum* és az 1931-es *Quadragesimo Anno* pápai enciklikák jelentik. Mint ismeretes, a társadalmi tanítás gyakorlati megvalósítását az egyház – elkerülendő a klérus közvetlen politizálását – a világi hívekre bízta. Így a már korábban létrejött munkás-egyletek mellett kiemelten kell számon tartanunk az Actio Catholicát is.

A megújulás második eleme a katolikus gondolkodás területén következett be: Bossuet halála és Newman bíboros áttérése között az egyháznak nem volt olyan hivatásos teológusa – különösen a dogmatika területén –, aki intellektuális tekintetben is képviselni tudta volna a katolikus tanítást a világ előtt. Ez a helyzet azonban a 19. század második felében a neotomista fordulattal megváltozott, amikor a skolasztikus módszerhez és Aquinói Tamáshoz visszatalálva a teológia visszanyerte vitalitását. Arra, hogy Szabó Zoltánt milyen módon érintette a tomizmus újrafelfedezése, később még visszatérek.

Harmadik megújulási elemként tarthatjuk számon a közéleti aspektust. Ez alatt prominens – vagy később prominensé vált – értelmiségiek (írók, költők, világi filozófusok) megtérését értjük. A híres konverzió legismertebb jelenségével Franciaországban találkozunk, ahol az értelmiségi megtérők illusztris névsora Paul Claudel-től és Léon Bloy-tól a Maritain-házaspáron és Charles Péguy-ön át Gabriel Marcelig és Francois Mauriacig terjed. Frédéric Gugelot francia történész *Az értelmiség megtérése*¹ című művében a századfordulós konvertitákat három alapvető csoportra osztja aszerint, hogy a megtérések – a személyes motivációkon túl – milyen közéleti szempontot hordoztak magukban.

¹ Idézi: SZABÓ Ferenc SJ: *Istenkeresők és megtérők – A XX. század konvertitái* (Budapest: Szent Gellért Kiadó, 2014), 10–11. Az eredeti munka: Frederic GUGELOT, *La conversion des intellectuels au catholicisme en France* (1885–1935), (Párizs: CNRS Éditions, 2007, 2010).

Így Gugelot politikai, erkölcsi-esztétikai és filozófiai megtéréseket különböztet meg. A jelenség általános megnevezése eléggé nehéz feladat: az ifjúkatolicizmus vagy a reformkatolicizmus túlságosan problematikus, a neokatolicizmus pontatlan és félreérthető – különösen a pápai tévedhetetlenséget tagadó ókatolikusok kapcsán. A legjobb kifejezés a dolog megragadására talán a megújult katolicizmus lenne.

Magyarországon a klérus részéről a megújult katolicizmus legnagyobb hatású képviselője Prohászka Ottokár volt, aki különböző műveiben, cikksorozataiban és előadásaiban (például a *Modern katolicizmusban* és a *Diadalmas világnézetben*) szállt síkra a katolikus megújulás mellett. A székesfehérvári püspök mindig hangsúlyozta, hogy ennek a megújulásnak egyik elsődleges terepe a magyar és az európai kultúra rekrisztianizálása. „Lehet-e a keresztény világnézetet beleállítani a mai kultúrvilágba? Ez az én problémám. Segítségére akarok lenni a modern embernek a keresztény világnézet kialakításában, mert tudom, hogy sajátos nehézségei vannak”² – mondja a *Diadalmas világnézetben*. A keresztény gondolkodók természetesen az egyházatyák kora óta tisztában vannak azzal, hogy a kultúra nem egyenlő a vallással. A kultúra iránti vallásos ragaszkodás ugyanis nyilvánvaló világiasság. Amiről Prohászka beszél, amikor „keresztény világnézetet” emleget, az nem más, mint a keresztény hit és a kultúra találkozási pontja. Vagyis nem az a kérdés, hogy kultúránk deklaratív módon keresztény-e (ezen igény kergetése Prohászka szerint a formalizmus veszélyét rejtí magában), hanem hogy mennyire tudja az élő keresztény hit – mondjuk úgy – a templomon kívül világnézetként is képviseltetni magát.

A fenti történeti bevezetőre azért volt szükség, hogy megérthessük azt a magyar és európai szellemi környezetet, amelyben értelmezhetővé válnak a fiatal Szabó katolicizmussal kapcsolatos megnyilvánulásai. Azonban még egy rövid kitérőre kényszerülök: mint történészhallgató, alapvetően a népi mozgalom történetével foglalkozom. Ebből a szempontból érdemes elhelyezni Szabó Zoltánt a népiek felekezeti palettáján.

² PROHÁSZKA Ottokár, *A diadalmas világnézet* (Budapest: Szent István Társulat, 1927), 6.

Ő ugyanis a népiek vezető alakjai között a tudatosan képviselt római katolicizmusával ritka kivétel.

A magyar népi mozgalom tagjait vizsgálva szembetűnő, hogy egy markánsan kultúrprotestáns jelenséggel van dolgunk, még ha ez a meggyőződés nem is rejt magában mélyen átélt keresztény hitet. Az igazság kedvéért azonban le kell szögeznem, hogy a népi mozgalom sok tagja tekintett megértéssel, sőt tisztelettel is Rómára. Ez elsősorban a katolicizmus térben és időben univerzális jellege, az örökegy és örökifjú egyház iránti csodálat megnyilvánulása volt. A népiek legjelentősebb szellemi előfutárának, Szabó Dezsőnek egyik jellegzetes megnyilvánulása ez a mondat: „a marxizmus az ateisták katolicizmusa”. Ő ugyan az állítás inverzét, miszerint „a katolicizmus a keresztények marxizmusa”, nem tette hozzá, de a rá jellemző dicsérrettel vegyes malíciát akár még feltételezhetjük is. Az elismerés mellett azonban szólnom kell a bírálatról: határozottan úgy gondolom, hogy a népi mozgalom a magyar „kurucos” függetlenségi eszme egyik, ha nem a legjelentősebb örököse. Ez a nézőpont erősítette meg bizonyos népiek azon véleményét, hogy a római egyház a magyarországi történelmi Habsburg-uralom egyik legfőbb támasza volt. (Azt, hogy ez a meggyőződés mennyire alapul előítéleten, és mennyire történeti tapasztalaton, most nem szeretném vizsgálni.) Németh László a *Kisebbségben* egy kevésbé ismert passzusában a legnagyobb megvetéssel „Benczúr Gyula-s Habsburg-katolicizmusról” értekezik³. És bár az általa aulikusnak tekintett katolikusok feltételezett bűneit elítéli, nem felejt el megemlékezni arról, hogy milyen erényei és eredményei vannak a magyar népi katolicizmusnak. Ugyanakkor Németh László volt az is, aki a megújult katolicizmus filozófiai támaszát, a neotomizmust, éles kritikával illette. Ha tehát Szabó Zoltán katolicizmusáról beszélünk, erre a magyar és európai környezetre kell gondolnunk.

Magyarországon az 1930-as években az ifjúkatolicizmus mindennek előtt a sajtóban nyert teret. 1931 júniusában gróf Széchényi György kéthetente megjelenő folyóiratot alapított *Korunk Szava* címmel. A lap

³ NÉMETH László, „Kisebbségben”, in NÉMETH László, *A minőség forradalma – Kisebbségben* (Budapest: Püski Kiadó, 1992), 893.

önmeghatározása így szólt: „Az ifjú katolicizmus folyóirata”. (Ez a következő év márciusától „Aktív katolikus orgánium”-ra változott.) A Horthy-korszak sajtóviszonyait sajátosan jellemzi, hogy Széchényi György a Központi Sajtóvállalat vezérigazgatójaként egyben egy ellenzéki lap felelős szerkesztője és kiadója is volt. A Korunk Szava szellemiségét egyszerre jellemezte a legitimizmus, a formálódó kereszténydemokrata meggyőződés és a lap 1938-as betiltásáig egyre fokozódó náciellenes hangneme. A folyóirat igen széles műfaji horizontot ölelt fel: a teológiai értekezésektől a műbírálatokig, a szociográfiai esszéktől a versekig és riportokig. Szerkesztői között megtaláljuk a korszak fontos katolikus értelmiségét: Mihelics Vid, Balla Borisz, később Szekfű Gyula is munkatársként dolgozott. A Korunk Szava történetét botrányok is kísérték: 1935 tavaszán a szerkesztőség három oszlopos tagja, Balla Borisz, Aradi Zsolt és Possonyi László elhagyták a lapot, és Új Kor néven alapítottak folyóiratot. A szakítás oka az volt, hogy Balláék szorgalmazták a Gömböskormányral és reformtörekvéseivel való együttműködést, amit viszont Széchényi határozottan ellenezett.

Szabó Zoltán kapcsolata a Korunk Szavával akkor kezdődött, amikor 1933-ban *A háború utáni fiatalság* címmel esszéje jelent meg a Napkelet hasábjain⁴. Ebben éles szavakkal bírálta a Nyugat új nemzedékét, hangsúlyozva, hogy a folyóirat szerzői „az általános kultúrnívónak nem sülyednek alája”, ám „nincs is senki, aki kiemelkedjék”. Ugyanitt jegyzi meg Adyról, hogy „nem a holnap költője, [...] hanem magányos hegycsúcs, ami mellett a szerves kultúrélet elhalad, nem folytatja, hanem inkább csudálkozik rajta.” Ezzel szemben viszont megnevezi a Korunk Szava „földön járó, de égbe tekintő” szellemiségét, amely szerinte lehetőséget és alapot jelent arra, hogy revideáljuk a sötét középkorról alkotott liberális álláspontot.

Ezek után nem csoda, hogy az ifjúkatolikus folyóirat felfigyelt a fiatal Szabó Zoltánra. A *tardi helyzet* 1936-os megjelenése után néhány héttel ismertetést közöltek a műről Simándy Pál tollából⁵. Ugyan Szabó egy

⁴ SZABÓ Zoltán, „A háború utáni fiatalság”, in SZABÓ Zoltán, *Hazugság nélkül*, 3 köt., sajtó alá rend. KENEDI János (Budapest: Héttorony Kiadó, 1992), 1:42–54.

⁵ JELENITS István, „Jegyzetek a Korunk Szaváról”, in *Irodalomismeret*, 1. sz. (2011): 40.

ideig a renegát Új Korral alakított ki együttműködést, 1937-ben már a Korunk Szavába ír.

1938-ban itt jelenik meg fontos esszéje⁶ Chesterton Aquinói Szent Tamásról írott könyve⁷ kapcsán. (A Szent István Társulat – a továbbiakban SZIT – gondozásában jelent meg, a fordító éppen Boldizsár Iván volt, Szabó évfolyamtársa a Piarista Gimnáziumban.) Gilbert Keith Chesterton (1874–1936) angol író, költő, újságíró és apologéta volt, a századelő londoni sajtóéletének legendás alakja. Munkássága tulajdonképpen az angol ifjúkatolicizmus legnagyobb teljesítményének tekinthető. Stílusa jellegzetesen angol, humorát a legkomolyabb helyzetekben sem veszíti el, gondolatmenetének alapvonása a paradoxon. „A vasúti jelzőlámpa – mondja egy helyen – mint elnevezés költőietlen. Maga a jelölt dolog viszont költői. A vasúti jelzőlámpa ugyanis ezt jelenti: bátor és fáradhatatlan férfiak vörvörös és smaragdzöld tüzeket gyújtanak, hogy megmentsenek másokat a haláltól.”⁸ Chesterton az 1945 előtti Magyarországon is nagy népszerűségnek örvendett, azóta viszont alig találkozunk a nevével. Akkori méltatói között találjuk Kosztolányi Dezsőt, Szerb Antalt és Rónay Györgyöt is. Az emigráns Kolnai Aurél emlékirataiban⁹ egy egész fejezetet szentel neki, amelyben elbeszéli, hogyan indította el Chesterton műveinek olvasása a katolikus hit felé vezető úton. Kolnai az angol újságírót „kocsmafenomenológusnak” és „a Fleet Street (a londoni sajtóközpont) Szent Tamásának” nevezi, és kiemeli, hogy Chesterton egy számára addig ismeretlen, „realista, pluralista és teista” világnézetet képviselt.

Chesterton 1933-ban írt könyvet Aquinói Szent Tamásról. A mű elsődlegesen nem is az Angyali Doktorral foglalkozik, hanem Chesterton gondolatait közli a középkori teológus és a középkori teológia relevanciájáról a 20. században. A könyv értékét mutatja, hogy Étienne Gilson,

⁶ SZABÓ Zoltán, „Jegyzetek egy Chesterton-kötethez”, in SZABÓ, *Hazugság nélkül...*, 3:309–313.

⁷ G. K. CHESTERTON, *Aquinói Szent Tamás* (Budapest: Szent István Társulat, 1938).

⁸ G. K. CHESTERTON, *Eretnekek* (Budapest: Szent István Társulat, 1991), 13.

⁹ KOLNAI Aurél, *Politikai emlékiratok* (Budapest: Európa Kiadó, 2005).

a kor vezető neotomista filozófiatörténésze többször kijelentette: ő egész életében Aquinói Tamással foglalkozott, mégis képtelen volt olyan nagy-szerű és lényegre törő könyvet írni, mint Chesterton. Benne a szerző nagy hatással száll síkra „egy irracionális évszázadban” a világ ésszerű felfoghatósága, az episztemológiai és metafizikai realizmus, valamint a Teremtő és a teremtet világ közötti hierarchikus megkülönböztetés mellett – innen Kolnai csodálata. Chesterton szerint minden korszak felfedez magának egy szentet, ám soha nem olyan szentet kap, aki hasonlít hozzá, hanem olyat, akire szüksége van. Így a cilinderért és a gyárkérményért lelkesedő viktoriánusok a szegények és a madarak Assisi Szent Ferencét kapták. Az értelemellenes 20. század pedig megkapta a nagy egyházdoktort, mint a hit és a ráció összeegyeztetőjét.

Szabó Zoltán véleménye sem tér el a nemzetközi recepciótól. Állítása szerint Chesterton stílusa csupán látszólagosan paradoxikus, mert Chesterton maga egy nagy paradoxon. Szabó szerint, ha egy katolikus író nem tud téríteni, „akkor legfeljebb jó katolikus, de ha tud téríteni, akkor jó katolikus író”¹⁰. Ennek okát Szabó abban nevezi meg, hogy a „Fleet Street Szent Tamása” tud katolikusán gondolkodni és modernül beszélni, ezen kívül pedig képes középkori latin mondatokat mai nyelven, akár még szlengben is megmagyarázni. A Szent Tamás-életrajz remekműi mivoltát szerinte a tartalom és a forma komplementer jellege adja: a régi igazság, „az ódon ortodoxia” és a modern stílus szerves találkozása.

Még meg kell jegyeznem, hogy az európai középkor és a középkori gondolkodás múlt század eleji újrafelfedezése nem valamiféle eszképzizmus vagy esztéticizmus terméke volt. Itt nem a francia forradalomból kiábrándult első romantikus nemzedékkel van dolgunk. Művelődéstörténeti nézőpontból az ifjúkatolicizmus lényegében a barokk egyházkép kifulladására adott válasz. Ez a reakció a magyar társadalmi élet „neobarokk” jellege folytán még radikálisabbnak is tűnik az európai mintáknál. Erre utal Szabó azon megjegyzése, hogy a Szent Tamás-életrajzzal a SZIT végre eleget tett kötelességének, a „valódi katolikus kultúra terjesztésének”.

¹⁰ SZABÓ, „Jegyzetek ...”, 310.

Ha a fiatal Szabó ifjúkatolikus alapállására nem filozófiai, hanem szépirodalmi szempontból vagyunk kíváncsiak, elegendő felidéz-nünk Mauriac *Frontenac-misztérium* című regényéről szóló, a Fiatal Magyarországon megjelent cikkét.¹¹ Az írásban Szabó a szépirodalom katolikus jellegének lehetőségéről értekezik. Ennek feladata szerinte nem az, hogy megőrizze a kétesen tisztákat, hanem hogy megtisztítsa a tisztátalanokat. El kell tehát kerülnie a dickensi naivitást, a szigorúan polgári hangvételt, illetve – Szabó megfogalmazásával – a zárdalek-tűr-jelleget. Ezzel Szabó tulajdonképpen Illyésnek a Nyugatban meg-jelent híres esszéjét¹² visszhangozza, aki szerint Baudelaire, Verlaine és Rimbaud voltak a valódi vallásos költők, nem a romlottságuk ellenére, hanem éppen amiatt, a bűn reflektált átélése okán. Ugyanezt a nézetet fejtí ki T. S. Eliot a Baudelaire-ről szóló tanulmányában,¹³ amikor azt mondja, hogy a bűn tapasztalatának megéneklése tulajdonképpen nem más, mint a hátsó ajtón át megközelített kereszténység.

Végezetül Szabó ifjúkatolicizmusának még egy olyan vonását kell érintenem, amely – ebben a tekintetben – élesen elhatárolja őt a népi mozgalom többi tagjától. Ez a magyar sors, különösen a magyar paraszt-ság és a katolicizmus elválaszthatatlanságának gondolata. Az Egyetemi Körben tartott 1938-as előadásában¹⁴ kifejtette: „ezt a népet a katoliciz-mus tette országgá, a hit elvesztése pedig néptörzssé” sülyesztheti vissza. Határozott véleménye, hogy Magyarországon nem lehet külön megölni a népiséget és a katolicizmust. A magyar katolicizmus tagadhatatlanul meglévő hibáit – Szabó véleménye szerint – kizárólag az értelmiségi közvetítés és a középosztály társadalmi-mentális struktúrájának hiányos-ságai okozzák. Az ő olvasatában ez a középosztály nem azt tartja keresz-ténynek, ami lényegében az, hanem azt a dolgot, amelyik nem erotikus.

¹¹ SZABÓ, „Mauriac: A Frontenac-misztérium”, in SZABÓ, *Hazugság nélkül...*, 3:263–264.

¹² ILLYÉS Gyula, „Katolikus költészet”, *Nyugat*, 7. sz. (1933).

¹³ T. S. ELIOT, „Baudelaire”, in T. S. ELIOT, *Káosz a rendben*, vál. EGRI Péter (Budapest: Gondolat Kiadó, 1981), 247–261.

¹⁴ SZABÓ Zoltán, „Katolicizmus a magyarságban”, in SZABÓ, *Hazugság nélkül...*, 2:290–297.

A neobarokk jelleg sajátosságát pedig így ragadja meg: inkább a hajlongást őrzi, mint a tekintélyt tiszteli.

A sommás ítélet mögött – különösen a középosztály-kritikus él nyomában – nem nehéz felfedezni Szekfű Gyula hatását. Anélkül, hogy most a Szekfű-akta megnyitására tennék kísérletet, csak emlékeztetni szeretném Önöket a népiek Janus-arcú viszonyára a *Három nemzedék* szerzőjéhez, aki Szabó Zoltánnak munkatársa, Kovács Imrének pártfogója, Németh Lászlónak – bár történetírói munkáiból és liberalizmuskritikájából sokat tanul – engesztelhetetlen vitapartnere. Szabó esetében a szekfűi hatás a korai, tehát a harmincas években még erősebb, mint az idézett '38-as előadásában. Akkor Szabó mérsékelt, de határozott szavakkal vette védelmébe Szekfűt és a „nagymagyar” történeti koncepciót a „kis-magyar” függetlenségi éthosszal szemben. Ez a népiek körében meglehetősen kirívó esetnek számít. Persze az olyan elemek, mint a germán kultúraközvetítés elmélete, melyek a korai Szekfű érvelésének sarkalatos pontjait adták, Szabónál teljesen hiányoznak.

Összességében elmondható, hogy Szabó Zoltánra a római katolicizmus közéleti megnyilvánulása és annak is egy múlt századi, speciális változata, az ifjúkatolicizmus, alapvető hatást gyakorolt. Ez a hatás nem pusztán politikai megnyilvánulásként érdekes, hanem azért, mert a katolikus hatás Szabónak majd minden érdeklődési területét érintette: politikai ítéleteit és társadalomfelfogását ugyanúgy, mint esztétikai ítéleteit és filozófiai perpcióit. Személyes keresztény hitét ért korai hatásokról, a családi háttérrel, a Piarista Gimnáziumról, Sík Sándorról és a cserkészetről nem ejtettem szót. Ugyanígy nem adtam itt választ arra a kérdésre sem, hogy a háború utáni életében és az emigráció során mennyi maradt katolikus meggyőződéséből, hogy életének későbbi szakaszában is feltekinített-e az Angyali Doktorra, vagy még nála is magasabbra?

KUCSERA TAMÁS GERGELY

címzetes egyetemi tanár, filozófus, a Magyar Művészeti Akadémia főtikára

SZABÓ ZOLTÁN: A TARDI HELYZET ÉS A CIFRA NYOMORÚSÁG

Jelen elemzés az előzményekhez visszanyúlva vizsgálja *A tardi helyzet* és a *Cifra nyomorúság* című írásokat, körüljárva, hogy mit is keresett a szerző ott és akkor, honnan is táplálkozott érdeklődése, szemléletmódja, így a következők során nem cél a már sokak által és sokszor bemutatott írások tartalmi-logikai áttekintése.

A szociográfia a magyar eszmetörténetben, irodalomban, társadalomtudományban műfaji értelemben határműfajként is értelmezhető, az 1930-as évek elején színre lépő falukutatók, valamint a népi írók mozgalma, mondhatni, kézhez kapták azt.

Az előzmények bemutatásakor elsőként Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című munkája említendő, amelynek hat kötete 1868 és 1873 között jelent meg; majd az időben megközelítőleg négy évtizedet előrehaladva – megkerülhetetlen előzményként – a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Szabad Iskola működése bír jelentőséggel. Ezekben a szellemi műhelyekben már fellelhető az a módszer, az az eljárás, amely alapvetően nem az irodalom, a szépírás művészi eszközeivel és nyelvén mutatja be a személyes vagy csoportos élethelyzetet, hanem inkább a tudományok – a szociológia vagy a politikatudomány – felől kiindulva írja le és elemzi.

Mások mellett Jászi Oszkár meghaladja az akkor divatos – és leegyszerűsítő – marxi felfogást (leginkább Marx-interpretációkat), amely – gyakorlati szerint – Marxra hivatkozik, kiemelve néhány művét, de zárójelbe helyezi – mások mellett – a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* című írását; amelyben a szerző azon túl, hogy egy politikai dinamizmust

ír le (mondhatni máshogyan: receptkönyvet ad a társadalom konfliktusok általi dinamizáláshoz, ez az, amit osztályharcként ismer az utókor), részletes szociológiai szempontú leírást is közöl – nem osztálystruktúrát felmutató módon –, szétválasztva a társadalmi rétegeket, bemutatva, hogy milyen társadalmi mozgások eredményeképpen kerültek az adott társadalmi hierarchián belüli helyzetükbe. A nevezett kötet jelentősége, hogy a keletkezése előtti közelmúlt eseményeivel foglalkozik, azaz alapvetően nem történeti szemléletű, valamint a vizsgálat során a szerző nem csak a gazdasági helyzetet, hanem az érdekek és értékválasztások, továbbá az életmód sajátosságait is számba veszi.

Viszont megállapítható az is, hogy fél évszázaddal később – a századfordulón – a már kidolgozott és „divatos” lett marxi–engelsi osztályelmélet és az akkori, úgynevezett revizionista szemlélet rátelepedett a leírt szellemtörténeti eredményekre, meghatározva a hazai kitekintéseket és koncepcióalkotási kísérleteket is, mindezek miatt módszertani szempontból csak mögöttesként – de kimutatható hatással bíró előzményként – értelmezhető az említett Marx-mű.

Visszatérve a hazai előzményekhez, s így Jászihoz, akinek *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című 1912-es írása is – annak szociológiai-szociografikus szövegrészei miatt – a hazai előképek között említendő, de ennek részletes elemzése túlhangsúlyt adna a tárgy szerinti vizsgálaton belül, másfelől Jászit ebben az időszakban, tehát az emigrációja előtt a munkásságának az első felében az eszmetörténeti útkeresés és az intézményteremtés, majd a második felében – azaz a 1910-es években, ’19-ig – a politikai szerepvállalás és a helykeresés jellemezte. Mindez írásaira is rányomta a bélyeget; éppen ezért fontos, hogy az emigrációban megírt – 1929-ben megjelenő – *A Habsburg-monarchia felbomlása* című könyvében társadalom- és politikatörténetet ír, már sokkal hangsúlyosabb – és mélyebb – szociografikus elemekkel, társadalmi struktúrarajzot tárva az olvasó elé.

Az előzmények vizsgálatakor nem hagyható figyelmen kívül Braun Róbert 1913-ban megjelent írása sem, *A falu lélektana* című, amely a Huszadik Század Könyvtárának 47., a Társadalomtudományok Szabad

Iskolája Szociográfiai Szakosztályának pedig az első kötete¹. A röviden bemutatandó írás egy módszertani ajánlással kezdődik, áttekinti, hogyan kell – ma ez már így szólna – a kvalitatív és a kvantitatív módszereket, eljárásokat külön vagy kapcsolódóan használni; miképpen viselkedjen a kutató, amikor terepen van, hogy a jelenlétével a lehető legkevésbé zavarja meg a vizsgált folyamatokat. Például, hogyan kell ilyen módon akár egy család életébe úgy beilleszkedni, hogy valóban a leghitelesebb képet kapjuk, majd ezt követi a kötetben egy mintaként is megírt logikai és tartalmi váz, illetve abban bemutatott példaadó szociografikus elemzés: a szociális helyzet, kulturális jellemzők, étkezési szokások, öltözködés, társas viszonyok az adott közösségben, az erkölcsi értékek és a valóságban megélt cselekedetek; a politika megítélése, az egyház vagy az állam elismerése, az iskola szerepe, a különböző társadalmi csoportok, a társadalmi rétegek egymáshoz való viszonya, illetve a szociokulturális környezet felé megmutatkozó nyitottságuk-zártságuk, amely a hagyományos társadalmat bontja vagy megtartja, esetlegesen erősíti. Braun mások mellett az elvándorlás kérdését is vizsgálja, továbbá ennek az adott település eredendő társadalmi szerkezetére, belső viszonyaira, az értékekre vonatkozó visszahatását úgyszintén. Az elvándorlás – nemcsak a településről, hanem akár a kontinensről is – kiemelt figyelmet kapó jelenség (amely a leírtak szerint az otthonmaradókat ugyanúgy foglalkoztatja, mint a kutatót), de az „amerikások” visszatérése és visszailleszkedése, a kibocsátó mikrotársadalomra gyakorolt hatásuk, végül a viszszafogadó szülőhely visszahatása is a komplex vizsgálat tárgya.

A bemutatottak miatt ezt a munkát kiemelt figyelemmel kell illetni akkor, amikor az 1930-as évekbeli társadalmi struktúrarajz-vizsgálatok, szociografikus írások előzményei kerülnek a fókuszba, még akkor is, ha ez az írás vállaltan nyugat-európai eljárásokat emel át, és keletkezésekor még nincs meg a hazai viszonyokhoz való módosítás, specifikáció, az ezekhez szükséges adaptációs szellemi-tudományos erő.²

¹ BRAUN Róbert, *A falu lélektana*, hozzáférés: 2018.05.03., http://mtdportal.extra.hu/books/A_falu_lelektana.pdf

² Ezért is fontos Szabó Zoltán szociográfia-definíciós kísérlete a programadónak tekinthető 1934-es cikkében, amely a hazai viszonyokat figyelembe vevő kutatások és

A szociografikus irodalom vagy szociográfia Borbándi Gyula alapján³ három részre osztható: a tudományos szakirodalmi cikkek, hosszabb írások köre, a tudományos módszereket alkalmazó, de nem minden tekintetben a tudományos feltételeknek megfelelő, irodalmi formanyelvet is használó művek és végül az alapvetően irodalmi, szépirodalmi remekművek.

Az 1930-as években a Szabó Zoltán írásai előtt megjelent művekből feltétlenül meg kell itt említeni Nagy Lajos *Kiskunhalom* című írását, amely akár szépirodalmi műként is értelmezhető 1934-ből, Erdei Ferenc ilyen tárgyú műveit – Makó és környéke társadalmáról írt kettőt 1933-as, illetve 1934-es megjelenésekkel –, mindezek a művek csak önkényes példák egy ugyancsak termékeny évtized első feléből. Szabó sikert és ismertséget hozó írásával egy évben vagy ennek megjelenése után került az olvasók kezébe az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon* című többszerzős mű, amely írásakor a falukutató ifjak interdiszciplináris módszereket alkalmaznak, s amelynek előszavát gróf Teleki Pál írta; de kiemelendők az irodalmi szociografikus remekművek Borbándi-féle harmadik kategóriájába sorolható – és az előbbi többszerzős kötethez hasonlóan ugyancsak 1936-ban megjelent – *Puszták népe* Illyés Gyulától (amely már 1934-től folytatásokban közölt írásmű) vagy Kovács Imre *A néma forradalom* című írása (amelynek harmadik kiadása már nem juthatott az olvasók kezébe, szerzőjét pedig nemzetgyalázás és izgatás vádjá alapján többhónapos börtönbüntetésre ítélték), végül a magyar szociográfia egyik legátfogóbb kötete Erdeitől: a *Futóhomok*, ez utóbbi két írás '37-ben jelent meg.

Míg Erdei – Szabóhoz képest – sokkal inkább a szociografikus gyökerek társadalomtudományi, társadalomtörténeti oldalát emeli ki, addig Illyés Gyula így ír magáról a *Puszták népe* nyitómondataiban: „Vidéken születtem és nevelkedtem, de a falvak életéről sokáig alig tudtam többet,

tudományos eljárások alkalmazását sugallja, eszerint a szociográfia „nem szociális topográfia, hanem a magyar életnek, a szociális állapot alapján, a kultúra köreivel épült életnek szellemtudománya.” In SZABÓ Zoltán, „Társadalomkutatás”, *Fiatal Magyarország* (1934. november): 167.

³ BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom – A harmadik reformnemzedék* (Budapest: Püski Kiadó, 1989), 203–245.

mintha városban pillantottam volna meg a napvilágot”⁴ – egyes szám első személyben ír, pozicionálja magát, írásaiban a művészi-irodalmi formanyelv egységes formai-tartalmi egészet ad olvasóinak. Szabó Zoltán a két említett kortárshoz képest – a forma és tartalom egységének alkotó megteremtésében, valamint a szerzői személyességet tekintve is – közel áll.

A Szabó Zoltánról szóló írások már körbejárták a származás és a felkészülés – a tanulmányok, az érdeklődés – kérdéskörét. Legrövidebben saját soraival lehet ezt bemutatni: „Ruhám szerint majdnem ellenség voltam, hajlamom szerint majdnem társ, lehetőségeim szerint majdnem semmi”⁵ – írja *A tardi helyzetben*. Pontosan – továbbá mindenre kiterjedően – határozza meg a helyzetét. Szabó szemléletére és módszertanára egyaránt jellemző ez az egy mondat: önreflexió, s ennek során a személyes jelenlét beszámítása a mások megismerését célzó alkotófolyamatba. Esetében az önreflexió: az író – helyzete szerinti – feltárása-feltárukozása az olvasónak, és egyben a személyesség tudatos, szerzői háttérbe szorítása, önkorlátozó jelenléte. Teszi mindezt azért, hogy a vizsgálat tárgyát a lehető legközérthetőbben és – a szerző szemléletének köszönhetően – a leginkább közvetlen módon mutathassa be az érdeklődőknek. Az előbbieken leírt belülről (önreflexió) kifelé (téma) tartó út, a résztvevő megfigyelés módszere, amelyet Szabó Zoltán következetesen megtart. A magyar falukutatók előtt már több mint fél évszázaddal korábban használt, legrégebbinek mondható kvalitatív társadalomtudományi módszer, eljárás, olyan feltáró-leíró gyakorlat, amely értékeket, szimbólumokat, viselkedésmintákat tár fel, a szociális viszonyok, kulturális értékválasztások értékeléséhez – elsődleges vizsgálatként – lehetőséget biztosít, de a kauzális összefüggéseket kevésbé tudja (akarla) vizsgálni.

Szabó Zoltán szakszerűen és hitelesen viszi végig műveiben a következetes építkezést, amely az önreflexióból indít, majd az idegenként megérteni akarás útján végighaladva, a látottat-tapasztaltat – közeli képekkel,

⁴ ILLYÉS Gyula, *Puszták népe* (Budapest: Századvég Kiadó, 1993), 5.

⁵ SZABÓ Zoltán, *A tardi helyzet – Cifra nyomorúság* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Kossuth Könyvkiadó–Magvető Könyvkiadó, 1986), 12.

plasztikusan és színesen – az irodalom és a tudomány egymást korlátozó kettőségének „fotóapparátja mögött állva” alkotja meg s tárja elénk.

Ugyanez az oka, hogy a *Cifra nyomorúság* 55. oldalán ír csak arról, hogy biciklire szállt és mit csinált, azaz több mint félszáz oldal után jelenik meg először az egyes szám első személy. Szabó csak mellékesen, fel-felvillantva mutatja meg magát, mintegy jelzi, hogy köztük van, nem akar személyével hitelesíteni. Miből fakadhatott mindez? Ismételve az egyszer már idézett mondatot: „Ruhám szerint majdnem ellenség voltam, hajlamom szerint majdnem társ, lehetőségeim szerint majdnem semmi”, talán a megfajtás áll az érdeklődő előtt. Nem csak tudta, ismerte, de „használta” is köztes helyzetét, nem felejtette el, hogy származása szerint vidéki gyökerekkel bír – bár nagyszülei már nem a földből éltek –, édesapja diplomás, ő maga pedig értelmiségi létformát él.

A műfaji előzmények és személyes vonatkozások után szükséges néhány mondatban bemutatni, hogy mit gondolt magáról, magukról. A két nagy szociográfiája megjelenése előtt – a Válasz folyóirat 1935. áprilisi számában –, *A magyar ifjúság mozgalmai* című írásában arról ír, hogy a szándékaikra Szabó Dezső nyomta rá a bélyeget, de a kivitel már Szekfű Gyula szellemében fog megtörténni. Bizonyos, hogy a népi írók vagy a szociografikus irodalom írói közül nem mindenki értett ezzel egyet, a Szekfűvel való szellemi viszonya nem volt általánosnak mondható, de kölcsönösnek igen: Szekfű is elismerte Szabó Zoltán munkáját. Ráadásul az is elmondható, hogy az utókor által erősen sematizált szellemi mozgalomban – a népi írók táborában – sem kötötte volna magát mindenki ahhoz a Szabó Dezsőhöz, aki viszont vehemensen támadta Szekfű történelemszemléletét, társadalomképét.

Szabó Zoltán a későbbiekben is széles alapokra helyezkedett, az emigrációban ezt írta: „Babits Mihály, Szekfű Gyula és Jászi Oszkár egyaránt ebben a népi forradalomban látták a reményt olyan magyar megoldásra, amely nem osztályfogalmazásban nemzeti, dogmátlanul szocialista és magyarul emberséges.”⁶

⁶ SZABÓ Zoltán, „Néhány szó a népi forradalmiság múltjáról és jövőjéről”, *Új Látóhatár*, 1. sz. (1958): 72.

Mit gondolt Szabó és társai törekvéseiről, a sokfelől „megszólított” elődök közül az, aki a Horthy-korszakot már csak kívülről szemlélte?

Jászi azt írja a Századunkban, annak a betiltása előtti év tavaszán, a *Leszámolás – beszámolás nélkül* című írásában, hogy:

„Sok évvel ezelőtt Párizsban néhány emigráns társammal vitatkoztunk a magyar jövő lehetőségeiről. Voltak, akik a polgári ellenzék megjelenésében, mások a marxi szocializmus talpra állításában bíztak. Mindez nem érdekelt engem – mondtam –, ezek nem jelentenek semmit; sem gróf, sem városi entellektüel, sem zsidó nem hozhat igazi változást. Aki megadhatja a lökést, az 'új' felé, az egy paraszt- vagy zsellérfiú, aki most talán Makón vagy Békéscsabán játszik az út porában.”⁷

Mi is olvasható itt? Az, hogy Szabó Zoltán – és számos kortársa –, más-hova jutott el – és nem az elődökre építve, hanem önállóan, megelőzve azok késői felismerését.

A Huszadik Század szerzői köréhez képest nincs alapvető különbség a politikai és társadalomfilozófiai felfogásukat tekintve: nem forradalmi változásokban gondolkoztak. Ilyen szempontból a magyarországi helyzet jobbítására a népi írók is a társadalmi struktúraátalakítás organikus útját-módját gondolták. A szociológiai kiindulópont volt más, mert a harmincas években – a századfordulótól eltérően – a falukutatásból (azaz az agrárius világ megismeréséből és nem a városi munkásság, a kis- és középpolgárság kiemelt hangsúlyú analíziséből) indítanak, s csak évek múltán erősödik meg a városok társadalmi állapotának kapcsolódó vizsgálata, erre példaként felhozhatóak Szabónál a *Cifra nyomorúság* ehhez köthető fejezetei, és pontosan ezekről a fejezetekről korszakos ez a kötet. Eredendően nem a városi társadalmat vizsgálta Szabó Zoltán és a népi írók köre. A *Cifra nyomorúság* negyven oldalán keresztül írja le dzsentriként, polgárságként, értelmiségként a középosztályt Az *Értelmiség* című fejezetben (amely a címevel ellentétesen többet, egy középosztály-mobilitás leírását adja), s nem véletlenül teszi ezt, ezzel is mutatja annak

⁷ JÁSZI Oszkár, „Leszámolás – beszámolás nélkül”, *Századunk* (1938. március–április).

belső heterogenitását;⁸ majd ugyanezt a fragmentáltságot látja és láttatja a hazai munkásság esetében is. De mindez előzetes tudásként a rendelkezésükre állt, ezért keresték korábban máshol – a földműves-társadalomban – a társadalmi megújulás bázisát.

Tehát megállapítható, hogy a két világháború közötti fiatal magyar társadalomkutatók alaptételükben eltérnek a polgári radikálisoktól – ismerve ezek társadalomtudományi törekvéseit és eredményeit –, és úgy látják: a döntően urbanizált, de nem homogén szociális rétegek-osztályok – munkásság, polgári vagy polgáriasult történelmi középrétegek – nem lehetnek a változás, azaz az „Új Magyarország” társadalmi alapjai. Ezt a tételt „ismétli meg” a *Cifra nyomorúság* egyes fejezeteiben Szabó Zoltán, de egyúttal új kutatási témákat és irányokat is ad kortársainak.

A népi írók alapvető megállapítását – az utóbbi idézet szerint – a harmincas évek vége felé Jászi Oszkár is felismeri, átveszi: a változtatások társadalmi bázisát a vidék Magyarországhoz köti, de vajon feltételez-e olyat a megújulás szociális alapjaként, amit akkor még ugyanúgy lát, illetve előfeltételez a falukutatásból induló szociografikus írók köre?

Az általános válasz megadására itt most nincs mód, ehelyett Szabó Zoltánhoz kell visszatérni: első nagy szociográfiájában olyan társadalmi rétegekről, osztályokról, foglalkozási csoportokról ír, amelyek szülőfalujuk határain belül is heterogének, nem tudnak egységes értéket, társadalmi vonzerőt felmutatni tagjaiknak sem, legfeljebb csak a külsőségekben; a helyiek saját közösségüket, hagyományos értékeiket kevésbé képesek megtartani, a kívülről érkezőket kevésbé akarják, tudják integrálni. Ez az, amit tapasztal és *A tardi helyzetben* megfogalmaz. Az elvagyódást, a (már) nem létező paraszti társadalmat érzi meg Tardon Szabó Zoltán, ezt mutatja be, azt látja és láttatja, hogy a falu közössége reparációs készség, autopoietikus tudás nélküli lelki-szellemi állapotba került. A személyes életutakon belül is a vélten jobb idegen, a szerethetőbb másik felé tartás dinamizál, kifelé tekintőek, a társadalmi és földrajzi messzeségbe vesznek a vágyak. Ennek van pozitív, negatív jellemzője is helyben, de inkább az

⁸ SZABÓ, *A tardi...* – *Cifra...*, 178–187.

utóbbi, pedig önmagában mindez felhajtóerő is lehetne. Az egészséges felfelé törekvés – hiszen a történelem során minden korban mindenki felfelé törekedett és nézett – adhatna teremtőerőt is, újabb és újabb lokális, valamint össztársadalmi kohéziót teremtve. De Szabó faluhelyen nem ezt tapasztalja: sem a közigazgatás, sem a politikai intézményrendszer jelenléte nem járul hozzá a jobbtó erőkből táplálkozó társadalmi mobilitáshoz; leírja, hogy nincsen párbeszéd a különböző társadalmi csoportok tagjai, akár a parasztság és a hivatalok képviselői között, az előbbieket nem érzik azt, hogy iránymutató lenne ez utóbbiak jelenléte a faluban. Mindez így van, annak ellenére, hogy Tardon működik iskola és vannak hivatalok is.

Nincs meg a helyi paraszti társadalom szerves egysége, a polgári idegenek, az urbanizáció, a modernitás képviselői, azaz döntően az állam – a közszolgálat, a tudomány-oktatás-nevelés – megjelenítői nem tudnak hova beilleszkedni, megerősítve azt, új, belsővé tehető értéket és magasabb célt adva a helyi közösségnek. Mindebből Szabó Zoltán megállapítja: az általa vizsgált paraszti társadalom már a bomlottság állapotában van, szinte már felbomlott, megszűnt, múlttá lett. És pont ezért is groteszk, hogy a vágyak ezek felé a foglalkozások, idegen(nek tartott) életformák felé hajtják a tardiakat.

A korábbi kérdésre itt sejlik fel a válasz. A leírt helyzet kérdéssé teszi, hogy a vizsgálat tárgya – a magyar falusi társadalom – egy jövőbeni össztársadalmi megújulás alapját képezheti-e, mivel más társadalmi rétegekhez hasonló állapotban van.

Szabó Zoltán nagyon részletes elemzéseket adó és kiváló stílusérzékről tanúskodó első szociografikus kötetében egy heterogén, nagyon legyengült és öngyógyító képességének birtokában nem lévő magyar társadalmat mutat be, annak megmaradt értékeivel, felmutatva azokat, mint a jövőbeni megújulás lehetőség szerinti kiindulópontjait.

A leírt helyzetre csak a konfliktusokat kerülő nemzetépítés lett volna a gyógyír, ezzel szemben a történelem sem az 1940-es évtized első felében, sem a sztálinista terror időszakában, sem a későbbi időszakban nem ezt hozta. Ezt ő tudta és látta, mert először itthon, majd a kényszerű emigrációból láthatta.

Az elemzésnek ennél a pontjánál érdemes két epizódot kiemelni *A tardi helyzet* utóéletéből. 1958-ban Dersi Tamás a könyvvel a zsebében ment végig a falun, végül a kommunista fejlődést leíró célzatos írásában, a *Dicsértessék a szabadság – Tizenhárom esztendő számadása Tardon* címen és alcímmel (Élet és Irodalom 2, 13. sz.) bemutatja, hogy mily nagy társadalmi változások történtek az utolsó bő egy évtizedben a magyar vidéken, Szabót és írását méltatlan módon kritizálva. Minderre Szabó az Irodalmi Ujság április 15-i számában reagál, a válasz manapság a *Nyugati vártán* című gyűjtemény második kötetében könnyen hozzáférhető. Szabó elegáns riposztja így szól: „Könyveimről elismerően, rólam elítélően nyilatkozik. Ezt nem veszem zokon, könyvében él az író. Az se bánt, hogy Dersi amúgy mellékesen »a nép árulójának« nevez. Nyilvánvaló, hogy ez a kötelesség az ő helyzetével és feladatával jár.”⁹ Szabó Zoltánra ritkán jellemző a humor, de ha használja, akkor azt legnagyobb eleganciával teszi, így ír: „Az Élet és Irodalom utolsó, márciusi számának első oldalán az olvasható, hogy a tardi szövetkezetek az első lehetséges pillanatban egytől egyig feloszlottak. Ha nem így tettek volna, akkor is nagyon jólesett volna olvasnom róluk.”¹⁰

A Tardról írt Szabó-kötet utóéletéből egy másik: Váczi Tamás *A tárgyi helyzet* című, 1988-as kötetecskéje, amelynek a címéről magyarázat, tartalmáról részletező bemutatás helyett szóljon inkább idézetként egy kis írás, a *Magyarázat*.

„Megyek az egyik tárgyi emberrel a főúton, megáll mellettünk egy Trabanc, festők-mázolók ülnek benne hárman, pettyes szerszámokkal és sapkákkal, kollégájukat keresik. Melyik házban lakik Pecsmány András? Melyik Pecsmány András? – kérdez vissza a tárgyi. A festő – mondja amaz az ablakon át. Emberem némi egyeztető zavar után útbaigazítja őket, ekkor viszont én fordulok hozzá kérdéssel: melyik Pecsmány András festő? Hát, a Dufi – hangzik a magyarázat.”¹¹

⁹ SZABÓ Zoltán, *Jegyzetlapok* [2], in SZABÓ Zoltán, *Nyugati vártán*, 2. köt. (Budapest: Osiris Kiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2011), 2:272.

¹⁰ SZABÓ, *Jegyzetlapok...*, 273.

¹¹ VÁCZI Tamás, *A tárgyi helyzet* (Budapest: Kozmosz Könyvek, 1988), 15.

Miről is szól ez a történet? Arról, hogy a gyüttment csak félig-meddig befogadható. Ahogyan az átutazó idegennek – a Trabantból kiszólnak – a falubeli pontosan elmondja a külsőségeket: hányadik utca meg hányadik ház; a mellette állónak, Váczi Tamásnak – a félig-meddig már befogadott oda-költözőnek – a tardi ragadványnevén említi a kérdezett személyt, de – s ez hangsúlyos – természetesnek tartja, hogy a betelepült ezt nem tud(hat)ja.

Ezért is fontos az – visszakanyarodva *A tardi helyzet*hez –, amit a *Nyugati vártán* második kötetében olvashatunk, amikor egy 1962-es, Szépfalusi Istvánnal folytatott beszélgetése során az egyik kérdésre visszaemlékezett: miképpen és hányszor vendégeskedett-kutatott, hogy a lelki távolságokat áthidalja s eredményre jusson; ezt mondta erről: „beláttam, hogy a levelezéssel nem sokra megyek, magamnak kell először megmutatnom, hogy mit értek szociográfia alatt”, továbbá a könyv megjelenésének körülményeit is elmeséli.¹²

Visszatérve Szabó Zoltán műveihez: *A tardi helyzet* – az író szándéka szerint a településen tapasztaltakból szélesebben vett szociális vonatkozású állításokat is levon, tehát a cseppből látja és láttatja a tengert. Utal a peremre (a faluszélre), utal a falun-túliségra, utal a határos birtokon való zselléréletre és a nyugat-dunántúli latifundiumokra, utal a városok elszívó erejére, de ezek inkább csak utalások, a választott téma határait, a perifériát jelzik, ezeket a szerző nem bontja ki részleteiben.

Ehhez képest a *Cifra nyomorúság* több tájegységet magába foglalóan mutatja be részben azt a vidéket is, amely Tardé. Ebben az írásban például, amikor „rátekint” Visegrádra s említi a Fellegvárat, a Salamon-tornyot, inkább tájképet fest, kevésbé szól arról, hogy ott hogyan élnek az emberek (megjegyzésképpen: Erdei Ferenc a *Futóhomok Budavidék* című fejezetének *Kisvárosok* alfejezete kevésbé költői, és bár az sem ad szociológiai mélyelemzést, viszont társadalomlélektani szempontból érdekes és érvényes megállapításokat hoz a Szabóénál rövidebb tárgyszerinti szövegében).

Összességében megállapítható, hogy az első nagy műhöz képest a *Cifra nyomorúságban* sokkal több a költőiség, arányaiban kevesebb

¹² SZABÓ Zoltán, „Beszélgetés Szabó Zoltánnal”, in SZABÓ, *Nyugati vártán...*, 2:334.

a szociológiai megfigyelésen alapuló elemző szövegrész, több benne a társadalomrajz és a társadalomtörténet, erősebben éreződnek a szerző által vállaltan befogadott szekfűi hatások.

Mindez úgy is értelmezhető, hogy a korábbi kötetének, mintegy magyarázó, bővítő, értelmező háttérrel fest. Bemutatja a térség városait, kiemelve azok sajátosságait: Eger, a barokk város, a megyei katolikus elit által birt és irányított település. Bemutatja Ózdot és Salgótarját, és itt a „Rimamurányi Birodalom” részeit, továbbá Balassagyarmatot, illetve Miskolcot is. A vidéki ipari városok leírásakor nemcsak a nyomort mutatja be, hanem azokról is ír, akiknek van munkájuk s van mit enniük, méltó körülmények között élhetnek, így nemcsak a magyar kapitalizmus korszakos jellemzőjét mutatja be, azaz az agrárproletársors leváltását egy városi proletársorsra, hanem bemutatja a gyárak munkáselitjét, továbbá azokat a körülményeket, amelyeket az ott dolgozóknak biztosítanak.

Második nagy szociográfiájában kitekint, egy nagyobb képet fest föl minderről – azaz a korábitól eltérő írói céljairól –, így ír a *Cifra nyomorúság* utóhangjában:

„Esetleges félreértések elkerülése végett és azért, hogy e kötetben senki ne keressen mást, mint amit a könyv adni akart, meg kell említenem: a feladat nagysága és a lehetőségek e feladat megoldására nem álltak arányban. E terület minden részletproblémáját e könyv kereteiben ábrázolni: reménytelen igyekezet lett volna. Éppen ezért meg kellett elégednem azzal, hogy képet próbáljak szolgáltatni azokról a társadalmi típusokról, melyekkel e táj a magyar társadalom képét színezi [...] Az életszínvonalra, táplálkozási, egészségi stb. viszonyokra azért nem tértem ki részletesen, mert mindaz, amit minderről *A tardi helyzetben* megírtam, a táj többi faluban is nagyjából érvényes, nemcsak a magam, hanem helybeliek tapasztalata szerint is. [...] A cél ennyi volt: plasztikus képet adni a tájról, népéről, rétegeiről és problémáiról. A távolabbi cél: a társadalom sebeinek megmutatása volt. Ez, hitem szerint, nem szolgálhat mást, mint a nemzet érdekét.”¹³

¹³ SZABÓ, *A tardi...* – *Cifra...*, 276–277.

Mindez egyfelől a témaválasztás indoklása, amelyben a szerző összefoglalja: a két mű együttes olvasása kiadja az egészet (a magyar társadalmat), amelynek részei állapotukban hasonlítanak egymáshoz (fragmentált, kohézió nélküli társadalmi rétegek). Továbbá apológia is, hiszen ekkor már támadják a népi írókat, politikai indíttatásból is kritizálják a szociografikus írásokat. Végül ugyanezen sorok szerzői hitvallásként is olvashatóak, Szabó Zoltán sebről beszél: orvosi láttelepként értelmezi írását. Már eképpen írt a Tardról szóló kötetének a '36-os – az elsőt három hónappal később követő –, második kiadásában is: a hitetlenkedő apostolt, Tamást hozza példaként, „aki ujjait járatta a Jézus sebeiben”¹⁴ – tehát egy biblikus képpel Krisztus sebein keresztül utal a magyar társadalom sebéire. Bizonyosságot kereső tanítványhoz hasonlóan Szabó Zoltán is küzdött a „feltámadásba” – a magyar társadalom megújulásának lehetőségébe – vetett hitéért, tetteivel szolgálva mindeközben nemzetét.

Mi, késői utódok csak bízhatunk abban, hogy szándékával egyezően, törekvéseit folytatva alkalmasak leszünk a megörökölt, a saját magunknak okozott vagy a másoktól kapott sebek gyógyítására, s eredménnyel végezzük feltáró, (ön)gyógyító munkánkat.

¹⁴ Uo., 15.

CS. NAGY IBOLYA

irodalomtörténész

KELETRE, NYUGATRÓL: SZABÓ ZOLTÁN KÉT KÖNYVÉRŐL

A Vaskapun túl, Összeomlás

1935 augusztusában Szabó Zoltán keletre, Románián, Bukaresten át Törökországba, Konstantinápolyba, Isztambulba utazott, „megmutatni a Vaskapun túli táj egy részének néhány városát és népeit”¹. A Vaskapu akkor már félszáz éve nyitva volt a gőzhajók előtt, de a Balkán, ahogy az 1937-ben megjelent útikönyv fülszövegében Boldizsár Iván megjegyzi, nem igazán érdekelte, „továbbra is Nyugat felé vetett szemünket”. Az első világháború meg Kemal Atatürk véget vetettek a szultánátusnak, az Oszmán Birodalom sok századig világuralmi fénnel ragyogó napja lehatárolt, ám az ott alakuló új élet – talán, mert a kelet- meg közép-kelet-európai népek közösségi, történelmi emlékezetében olyan elevenen élt még a régi élet, amely birodalmi alattvalókká tette fél Európát – nyugat felé vetett szemünket alig-alig fordította az oszmánok metamorfózisa felé. A könyv, *A Vaskapun túl* sem aratott hangos sikert (habár 1936-ban az *Élet* című folyóiratban is megjelent jó néhány részlete, inkább a csöndes érdektelenség hullámain ringatózott még valameddig, az irodalmi élet kitartó figyelmetlensége közepette).

Pedig az irodalmi élet berkeiben, szalonjaiban, asztaltársaságaiban nem volt ismeretlen a húszas éveinek legelején járó szerző, Szabó Zoltán. S nem csupán amiatt, hogy kamaszkori barátjával, Boldizsár Ivánnal 1933-ban megalapítói a F fiatal Magyar Szociográfiai Munkaközösségnek (mindketten más pályakezdés után, előbbi orvostanhallgatói, utóbbi

¹ SZABÓ Zoltán, *A Vaskapun túl* (Budapest: Élet, 1937).

gépészmérnöki stúdiumokkal indult a szociográfusi létnek), s valószínűsíthető, hogy lapjuk, a Fiatal Magyarország sem volt a hírnév felé vivő út legjelentősebb állomása. De *A tardi helyzet*, Szabó Zoltánnak az 1936-ban, az útirajz előtt egy évvel megjelent szociográfiája annál inkább. A könyv a Magyar Társaság és Falukutató Intézet monográfiasorozatának első tagja lett, a kutatási anyag előzetesen pályadíjat is nyert. Az első kötet nagy visszhangja után szinte várható lett volna a második iránti komoly kritikusi érdeklődés. Kivált, hogy ha az alcímében *Balkáni útikönyvként* jegyzett mű témája esetleg kevésbé, önértékei azonban indokolhatták volna az olvasói figyelmet. Műfaj-poétikai értelemben ugyanis a kötet sem az egyik, sem a másik, sem a harmadik, nem szokványos útleírás s nem szociográfia, de nem is úti regény, továbbá nem vegytiszta napló, hanem kevert műfajú írás, amely napló is, esszé is, tényanyagában komoly szociográfiai tartalmakkal, nyelvezetében, stílusában, leírásaiban ugyanakkor szépírói erényeket felmutatva. Keresztury Dezső, majd az 1941-es franciaországi beszámolót, az *Összeomlás*² recenzálva³ visszamenőleg is sajnálja a visszhangtalanságot: kár, írja, hogy „az irodalmi nyilvánosságnak csaknem teljes kizárásával”⁴ került, vagy épp nem került az olvasók elé a munka, „ebben a kis kötetben egészen gáttalanul s felszabadult gyönyörűséggel, minden nagyobb igényű publicista szándék s tényközlő kötelességtudás nélkül mutatkozott meg ennek a finoman árnyaló, könnyűkezü tájköltőnek tünékeny, lebegő képekbe és változó-kony, halkan áramló színekbe öltözködő lírája”⁵. Találghatjuk a szakmai csönd okait, s nem több egy fölvetésnél, gyanúnál, hogy talán a kötet első felének anyaga, a romániai tapasztalatok leírása, tehát a romániai tájkép egy másik szerző másik könyvében izgalmasabbra, mi több: vihart aratva sikerült, odavonvza az olvasói figyelmet. Németh László *Magyarok Romániában*⁶ című könyvéről van szó, s ide kívánczok némi kitérő.

² SZABÓ Zoltán, *Összeomlás – Francia utinapló* (Budapest: Nyugat, 1940).

³ KERESZTURY Dezső, „Összeomlás, Szabó Zoltán könyve”, *Nyugat*, 1. sz. (1941). <http://epaoszk.hu/00000/00022660/21138.htm>

⁴ KERESZTURY, „Összeomlás...”, uo.

⁵ Uo.

⁶ NÉMETH László, „Magyarok Romániában (útirajz)”, *Tanu* 3–4. sz. (1935).

Szabó Zoltán úgy írja meg az utazás meséjét, mintha azon az augusztus végi kora estén egymaga szállt volna fel a Duna-parti kikötőállomáson a hosszú késés után végre megjelenő, Bécsből érkező utasszállító hajóra, s „csúszott” volna ki azzal Pestről, s „úszott, zuhant volna dél felé, egyre távolabb a kivilágítástól és beljebb az éjszakába”⁷. Mintha magányosan kószált volna az osztrák, cseh, magyar, német, valahány francia s néhány angol utas között a valahai „Monarchiát képviselő expresszhajó” fedélzetén. Mintha egymaga utazott volna a hajóval olyan tájak felé, amelyeket a magyarok valaha nagyon sokat *nézegettek*, „néha mint hódítók”, de „legtöbbször mint védekezők” – írja. A táj, amely elsuhant előtte, századokig volt „az életünket fenyegető történeti erők” *főfészke*, s amint, amikor lehetett, elfordultunk tőle, ám közben a „hátnk megett” zavartalanul fölfejlődtek „e vadnak és műveletlennek hitt tartományok fiatal erői”. Vagyis azok a népek, így a monológ, melyek „velünk egy és sokban a mienknél rosszabb sorsban húzták az ekét a török urak számára: most, hogy visszavonult a félhold, maguk váltak számunkra törökké”. Ez a „katasztrófa”, amelyre a fedélzeti nyugágóban merengő író utal, Trianon katasztrófája, a későn eszmélés drámájaként jelenik meg előtte. Mohács és Belgrád, Vukovár, Zimony, Galambóc, a parti várak látványa, Szent László várának, a Kazán-szoros, Orsova, a kis sziget a Dunában, Ada-Kaleh fehér minaretjeivel, a román kisváros, Gyurgyu, aztán vonattal Bukarestig: mintha a többnapos út során Szabó Zoltán senkivel szót nem váltott volna, pesti utastárssal legalábbis nem. S mintha Bukarestben is egymaga tanulmányozta volna a meghívó fél, a román Gusti professzor és kutatócsoportja falukutató munkáját, s egyedül bóklászott volna, bejárva a külvárosokat is, vélekedése, városképi összegzése is a magányos utazóé: a román főváros részben „hencegőn modern”, írja, részben „sivárul elhanyagolt”, annyira sietve építkezik, hogy „elfelejt takarítani”. S mintha egyedül szállt volna meg a Mihai Viteazul nevű román fiúkollégiumban is, ahol *jobb hivatalnokok, katonatisztek gyermekei tanultak*, s ahol székelő asszonyok takarítottak és főztek, „hallgatagon söprögették a termeket”,

⁷ SZABÓ, *A Vaskapun túl...*, 7.

„példaszerű szolgák” voltak, jó cselédek a fővárosban, magyarul beszélgettek, de a foglalkozásokra nem voltak magyar szavaik, Bukarest már beleépült a magyar asszonyok szókincsébe. A főváros szellemi életének, fontosabb kulturális és tudományos intézményeinek és jelesebb figuráinak megismerése után, ez is magányos akciónak tetszik, az író lerándul Dobrudzsába is, megnézi a hajdani földabroszokon Kustendje néven jelölt poros török–tatár kisvárosból két évtized alatt amerikai stílusú, mélytengeri teherhajókat is kiszolgálni képes kikötővé és – a vele összeépült Mamaia révén – elegáns román fürdőhellyé avanszált Constancát meg Eforie Sudot. S mintha majd maga utazott volna tovább Balcicon át Várna felé, s onnan kishajóval Isztambulba.

Holott dehogy.

Négyesben szálltak föl a hajóra a pesti rakparton, s Constancáig együtt is maradtak, onnan pedig Szabó Zoltán a menyasszonyával, Lillel, Nádas Erzsébettel utazott tovább Törökországba. A négy író, Szabó Zoltán mellett Keresztury Dezső, Boldizsár Iván és Németh László (részben) közös útjának körülményeit persze maga Szabó Zoltán is főlemlegeti, csak nem a könyvben: s mintha fuvallatnyi neheztelést, sértettséget vélnénk kiolvasni e gesztusból (azaz: a gesztus hiányából). Merthogy sem Németh László, sem Boldizsár Iván viszonylag hamar megjelent beszámolóiban (Tanu 3–4. sz., 1935, illetve Napkelet, 1935) sem esik szó, nevükön nevezve őket, a társakról. Késői, 1986-os visszaemlékezésében Boldizsár Iván nagyvonalú derűvel említi ezt a névtelenséget, azért csak Németh László pontatlanságát persze, merthogy az író a *Magyarok Romániában* című könyvében az ő kilétét is homályban hagyja. „Elhanyagolható mennyiségnek tekintett bennünket”⁸, így Boldizsár, ő az „úrifiú” jelzőt kapja Németh Lászlótól. Szabó Zoltán is csak jóval később, 1975-ben réved vissza sajátos, amolyan felülnézeti pozícióból, nem leplezett iróniával az utazásra, annak négyesben töltött napjaira (*Utazás 1935-ben Németh Lászlóval*⁹). A megvásárolt Tanu-számban, az útirajzban – örömmel

⁸ BOLDIZSÁR IVÁN, „Erdély második Trianonja”, *Napkelet* (1936. november 2.).

⁹ SZABÓ ZOLTÁN, „Utazás 1935-ben Németh Lászlóval”, in SZABÓ ZOLTÁN, *Ablakok Erdélyre* (Csíkszereda: Pallas–Akadémiai Kiadó, 2000), 234.

nyugtázza – benne van ő, Szabó Zoltán is, „természetesen névtelenül”. De ezt is „örömmel vehetem észre, [...] a két szociográfusnak vagyok a fele”, Boldizsár Iván a másik fél. Az irónia jogosnak tetszik, mert Németh László útinaplójában ugyancsak csipkelődő modorban utalt, még abban a pár mondatban is, *iffú* – bár ő, nagy öregként is csak 35 éves akkor –, 23 éves útitársára, a *szociográfusra*: mondhatnánk, hogy kissé talán lekezelően is, ha Németh László képes lett volna tudatosan lekezelő lenni. Szabó Zoltán szellemes visszavágása a Németh László-i tudomásul nem vételre egy pompás portré: a minden körülmények között (hajóút, vonatozás, törődés, kánikula) zakós, félrecsúszott nyakkendő, folyvást román nyelvkönyvet szorongató, románul tanuló, szavakat magoló Németh László elnéző humorral megrajzolt figurája: „könyvből románul tanul a Duna-völgyi kánikulában”. Pihenésképpen Kereszturyval cserélnek eszmét, Goethéről. Minden nap, minden ruhadarabját megszokásból vette magára Németh László, merő figyelmetlenségből, a lényegtelen dolgok iránti teljes közönyből, s ilyen lényegtelen dolog lehetett számára, olvashatjuk ki Szabó Zoltán szavaiból, a két ifjonc is, akik fürdőruhában pihegtek a forró fedélzeten. Boldizsár Iván szerint egyébként a magolás nem volt hiábavaló: Németh László az út végére lényegében tudott románul. S az élcelődés folytatódik: *A két szociográfus*, idézi Szabó Zoltán a Németh-szöveget, „már az új, valóságlátó nemzedékhez tartozik, őket tudományos érdeklődés fűti [...], s könnyen egyetértenek olyan dolgokban, amelynek fontosságot nem tulajdonítanak”. Szabó Zoltán köszöni az „önismereti leckét”, s „nemzedékek fölötti belátással” vallja, immár irónia nélkül: könyvében Németh Lászlónak hiteles a valóság-látása, a közügyeket olykor mégis, mintha a „felhőkakukkvár tornyára” röptetné fel, „páváskodni”¹⁰. A *Magyarok Romániában* megjelenése után fölcsapó, a szerzőt többnyire keményen bíráló vitához sem fűz bővebb megjegyzést, nem minősít. Valójában persze Szabó Zoltán nem is kapcsolódhatott volna bővebben a vitához, hiszen az írók erdélyi útjából ő kimaradt, amikor ők hárman Erdélyben voltak, ő már török földön járt.

¹⁰ SZABÓ, „Utazás...”, uo.

Szabó Zoltán csak rögzíti a fönti véleményét, s összegzi (korábban) a Németh László-i látéleletet egy 1937-es cikkben (*Vigasztalásul útnak indulunk*¹¹): a szinte „apokaliptikus reménytelenséggel” megírt írás leg-szomorúbb tanulsága, hogy „a legújabb Duna-gondolat teljes reménytelenségét látja be”. Az író, véli Szabó Zoltán, „elszánt kegyetlenséggel” veti föl magának és az olvasóknak a legsúlyosabb szavakat, és „vonja le a legsúlyosabb következtetéseket”, írása, mely „diagnózis”, egyben mintha „sírföliat” is volna. Szabó Zoltán negyven évvel később Németh Lászlónak a romániai magyarokra sújtó, akkor közel hatvan ellencikket, vitacikket kiváltó látéleletére azzal vág vissza: „Román életrevalóságból magyar halálraítéltség nem következik”. De az útirajz, mondja, minden szomorúsága, reménytelensége ellenére „az utóbbi esztendőök legbátrabb, legmegrázóbb írásainak egyike”, s megismételt föltevésünk, hogy ez a viharos fogadtatás is oka lehetett *A Vaskapun túlt* elkerülő olvasói-szakmai figyelemnek.

Az utazás közös szakasza négyük számára lényegében csak a hajóút és Bukarest volt.

Négy évvel később, a jéges december végén Szabó Zoltán vonatra száll, mert 1940 januárjától a Francia Köztársaság ösztöndíjasa (mögötte már bölcsészkar tanulmányok s francianyelv-tanulás is állnak), s Olaszországon keresztül Párizsba indul. Januárban „Velence didergett a fagyban”, „Veronában köpenyben járt a nép, mint egy sereg macskaleptű összeesküvő, s a francia határon kék fény, szurony, sisak s a vizsgálat barakkján egy zöld olajág fogadtak. Párizs halványan állt a februári eső fátyola mögött, gyér fények világították. Már nem volt ugyanaz. Tavasza olyan volt, mint az ősök szoktak lenni, s májusban kezdődött a válság” – írja az útról készült könyv bevezetőjében¹².

Nem volt ugyanaz?

Hiszen az első franciaországi utazása volt ez Szabó Zoltánnak!

Az „arany alkonyú Isztambul”, az „ifjú nyüzsgésű Bukarest”, Krakkó és Varsó, Belgrád és Berlin meg Szilézia és Danzig, Tomi, vagyis Constanca,

¹¹ SZABÓ Zoltán, „Vigasztalásul útnak indulunk”, *Új Szellem* (1937).

¹² SZABÓ, *Összeomlás...*, 8.

a „szép, öreg földrész” jó néhány városa, helyszíne fölkerült már a tapasztalás élményeként Szabó Zoltán virtuális térképére, de a „vén Európa igazi arcát”, a Rajnán túli világot még nem ismerte: sem északra, sem délre tekintve. Honnan akkor a viszonyítás bizonyossága? Az 1939 szeptemberében fogalmazott keserű szavak, a vágy, hogy „szerettem volna látni dombjaidat és tornyaidat még, öreg földrészünk, kedves térítő atyánk, gazdag alma materünk. Meg akartam volna állni [...] Párizs fényében s tenger morájában”¹³; honnan a tudás, hogy a kultúrélmények, filmek, könyvek, képek, elbeszélések Párizsa után az igazi Párizs már más lesz? Miért nincs több ifjú *szerterohanás*?

Mert a két utazás, a keletre menő s a mégis megvalósuló nyugati, majd az onnan hazafelé, hónapokig tartó között ugyan csak pár esztendő van meg a világháború – s ez bizonyosságnak éppen elegendő.

A könyv egy 1940. május 10-i, hajnali szírénaszóval kezdődik, az első öt párizsi hónapról nem számol be az író: Párizs nyugodt, nem hiszi, hogy a háborúhoz harc is kell, az esténként elsötétített városban még a békeévek kávéházas élete folyt, írja egy másik visszaemlékezésben¹⁴ is, a hadsereg készenlétben unatkozott a Maginot-vonalon. De nem telik bele egy hónap, s a németek megkerülik a bevehetetlennek hitt védvonalat, visszavonulás, menekülés, s Párizs, önmaga legnagyobb döbbenetére, június 14-én német kézre kerül. Három napra rá Philippe Pétain marsall bejelenti, hogy a kormány fegyverszünetet kér. Az ország északi és nyugati része német megszállás alá kerül. Június 10-én az olaszok is hadat üzennek Franciaországnak, s délkeleten egy kis területet el is foglalnak. A meg nem szállt területeken, délen, július 1-től a Vichy-kormány irányított 1942-ig, amikor is a németek a szabad zónát is megszállták.

Párizsból épp a német megszállás előestéjén jutott ki Szabó Zoltán, jobb híján egy, még épp nyitva tartó áruház utolsó előtti kerékpárját megszerezve, több száz kilométerre a céljától, loholva-tekerve az Információs Minisztérium után: mert a korábban s észrevétlenül az akkor meg nem szállt területekre, egészen az óceánig, Bordeaux-ig menekülő kormánytól

¹³ Uo., 7–8.

¹⁴ SZABÓ Zoltán, „Százéves kiegyezés”, *Irodalmi Ujság* (1967. március 15.): 82.

kaphatott volna csak a hazautazásra jogosító vízumot. Ugyanis 1939-től lapjának, a Magyar Nemzetnek önálló rovatot vezető munkatársa, kint léte során tudósítója is, nem csupán szabad életű ösztöndíjas. Szabó Zoltán első franciaországi, párizsi útjának háttérében, a kint töltött félév eseményei mögött ez a történelmi tabló áll.

A törökországi úton az összeroskadt, félévezredes birodalom romjain alakuló, Európa felé kacsingató államszerveződés nyomait, az újjászületés, egy önazonosság- és fensőbbbségtudatát veszített, de a mélységből tápáskodó nép magára találásának korántsem egyértelmű, ám határozott jeleit látta Szabó Zoltán. Franciaországban a megzavarodott, szétesett világot. A Nyugat kiadásában 1940-ben megjelent útikönyv címe is ennyi csak: *Összeomlás*.

A két könyv, a két útirajz, napló, regényes emlékezés meséje mögött amott a béke, emitt a háború.

Előbbi a Balkán konok, kitartó önépítkezése. A hajóút lebbenő képekkel leírt tájrajzai, a hajó mellett elúszó városok, falvak történeti bemutatása, elidőző, lassú kiszínezése egy-egy kikötőhely életének, viseletek, ételek, házak, templomok. Giurgiuban „az éppen zajló vásár” népkarakterológiai elmélkedésre sarkallja, amolyan összehasonlító egybevetésre, a szociográfus itt valóban szociográfussá válik: az élet e helyt, véli, élénkebb, az árusok szemtelenebbek, az emberek játékosabbak, a parasztok hétköznapi borostásak, „ténferegnek a bódék között”. A magyar paraszt ilyen eseményen „friss ingben parádézik, méltóságos mozdulatokkal, megfontolt nyugalommal, tempósan alkuszik, büszkén, kimosdottan és kiöltözötten mutatja magát”. A román itt nem szemlélődik, hanem „szaglás”, „izgága és hangos”. Törökországban 1923. október 29-én kikiáltották a köztársaságot. A köztársaság létrejötte után Kemal Atatürk gazdasági, kulturális és szociális reformokat vezetett be. Ő volt az ország egyetlen politikai pártjának, a Köztársasági Néppártnak az elnöke, a parlament első házelnöke, az első köztársasági elnök és az első miniszterelnök is. Hős volt, a „törökök atyja”. Szabó Zoltán minderről nem sokat ír, azaz: semmit, nem igazán érdeklik a politikai konstellációk. Ő azt érzékeli: Kemal megtiltotta a turbánviselést, levétette az asszonyokról a török bugyogókat, a hímzett

mellényeket. Azokat árulták a török nők a balcici piacon, a maguk múltját árulták, mielőtt Kis-Ázsia valamelyik szegletébe hívja-telepíti őket Kemal. Ők mehetnek vissza, az óhazába, a múltjuk nem. A kiárusítás, amelynek a szemtanúja „kissé jelképes jelentőségű volt: egy birodalom végnapjait jelentette, egy népről beszélt, melynek vezére azt parancsolja, hogy felejtse el múltjának hagyományait”. Visszaszállingóznak a „régí hazába”, ahonnan egykor ide jöttek, s elárastották Európa keleti részét. Szabó Zoltán hosszú oldalakat szentel Balcic s a török világ megsejtett ellentmondásainak ecsetelésére: majd Isztambulba érkezve támad fel benne ismét ez az izgalommal vegyes kíváncsiság, nem lanyhuló érdeklődés, s keríti hatalmába újra a veszteségérzet, a kemali reformáció semmiféle lelkesedést nem vált ki belőle: de látja az új világot, ami régi helyén épül. Látja a „szermérsen belül elrejtőző szellemet”. Vagyis a romló, pusztuló házakban, az átalakuló műemlékekben a mohamedánizmus „hanyatlását, a törökség visszavonulását, elfáradását”. Isztambul már „nem a törökséget szolgálja ki, hanem az idegeneket”. A modernizálódó városban Szabó Zoltán úgy tapasztalja: az üzleti érdek „győzött a nemzeti érdeken”. Az idegenforgalom érdeke erősebb, mint a mohamedánizmusé. Egy város akkor hal meg, írja, ha Hinterlandja már „nem a nemzet, hanem az idegenek”. Kemálnak, véli, a régi török világ nem kell: „avult kelléknek” tekinti a múlt építészeti, viseleti, kulturális értékeit. A „törökök vezére” halálra ítélte a török világot, az oszmán szellemű Törökország nincs többé. De ezáltal, akárhogyan is, Európa felé navigálja országát.

Az *Összeomlás* a Harmadik Köztársaság vége, egy korszak halála, egy megszállt ország láttelepe: de nem Franciaország pusztulása. Szabó Zoltán az ország történetében a „legmélyebb pillanatnak” véli a németek győzelmét: de biztos benne, hogy a *francia szellem* nem tűnt el. A katasztrófában a belső erőt, a hagyományt tankokkal, fegyverekkel, pusztítással, öléssel nem tudták szétverni.

S ami legfőképpen más ebben a könyvben, mint a másokban: az elbeszélő szemlélete.

Az írónak tárgyához való viszonya. A Balkánon, török földön Szabó Zoltán minden éles megjegyzése, észrevétele, a hagyományok

szétrombolása miatti kritikus sajnálata ellenére csak kíváncsi utazó volt: a pusztulás és az újjászületés tényeihez-jeleihez mély érzelmek nem fűzték. Láta, tapasztalta, megírta. Franciaország sorsa szíven ütötte, az országot, népét, kultúráját szerette, sőt, rajongva szerette, jelene felzaklatta, jövőjéért aggodott, de mert népének erejében bízott, hitt abban is, hogy „a francia Szépben és Igazságban nem kell »csalódnunk« majd”. A könyv lírai hevületű zárszava: „S ha tudtuk eddig, tudnunk kell ezután is: ha Franciaország nem adna többé oltóágot, Európa fája keserűbb gyümölcsöt teremnének”. Keresztury kritikája szavá is teszi ezt a rendíthetetlenül *érzelmi* viszonyt: mely a hadi történetek, a kormány tehetetlenkedései, a háború minden drámája, embervesztései mögül is kivillanni láttatja az íróval a *szellem megmaradásába* vetett remény, mint a veszteségeket is felülíró győzelem fényeit. Úgy írja, talán nem is annyira a maga, hanem a könyvvel „elégedetlenkedők” vélekedését tolmácsolva: az író „az általános romlás közepette, a kínlódo, halálra szorongatott emberek közt járva is mindvégig a szépségért rajong”; s hogy a kötet „lapjain a valóság éles körvonalai elmosódnak”; s hogy a „maga egészében inkább hat egy magános író töprengő monológjaként, mint egy ügyes újságíró helyzetjelentéseként”. Továbbá, hogy „a beszámoló írója szenvedélyesen ragaszkodik a szépség, a költészet, az álom és emlékezés édes ízeihez”, s „művészetrajongásában, táj- és emlékkultuszában van itt-ott némi irodalmias kacérság” – de baj ez? Tévedés az, kérdezi, ha valaki „a hatalom uralmának napjaiban a szellem és szépség, a tiszta és igaz emberség mellett tesz hitet”? Hiba volna továbbá a kifejezés szépsége? Az „ízlés ápoltsága s árnyalatossága” egyértelmű volna a gondolat igazságának elárulásával? Hiba volna, hogy Szabó Zoltán valójában a vágyait, a reményeit fogalmazza meg?

Távolról sem, sugallja Keresztury, s egy másik megjegyzéssel nyomatékosítja a véleményét: akik ismerték Szabó Zoltánnak *A Vaskapun túl* című könyvét, „nem lepődtek meg új művén, az *Összeomlason* sem. Csak azok érezhettek csalódást [...], akik a »falukutató«-tól nem látták a szenvedélyes stilsztát és szociális realizmust kértek számon a lírikustól akkor is, amikor sem érkezése, sem módja nem volt e különben tiszteletreméltó ízlés- és szemléletmód érvényesítésére”.

Ez a könyv, túl az elbeszélői szituáció lélektani vonatkozásain, azon az írói státuszon, amely nem leplezi a témához fűző személyes vonzalmat, jóval bonyolultabb szerkezetű is a balkáni kötetnél, prózapoétikai értelemben inkább naplóregény. Annak ellenére is regényszerű, hogy a szerző konzekvensen alkalmazza a *napló*, vagyis egy kevésbé fikcionált, inkább tényhiteles műfaj szokásos eszközét, a dátumokkal mozaikokra tördelt elbeszélésformát. Erre a stiláris másságra, a szociográfiai, publicisztikai tárgyyszerűséget színező lírai előadásmódra, mint írói adottságra, nyelvi képességre meg a szöveg novellisztikus elemekből fölrakott szerkezetére Keresztury Dezső igen korán felhívta a figyelmet. Már *A tardi helyzet* sorai között megcsillanni látta a prózanyelv poétikáját, mely azután a balkáni útikönyv lapjain tündökölt fel ismét: megannyi „áruló jellel, fordulattal, részlettel s képpel is találkozunk benne, amit teljességgel a lírikus művének kellett tekintenünk, oly lírikus művének persze, aki nem versekben, hanem tájak és helyzetek hangulatai légkörébe rejtőzködve, finom érzetű, árnyalatokban dús, s valami jellegzetesen lágy és monoton zenére lejtő próza nyelvén fejezi ki magát”¹⁵. Az *Összeomlás* epikus története, a háborúnak a csatatereken, a gyilkolás véres színterein, hullahegyein kívüli, de kegyetlen hátsországi következményei ennek a kifejezési *árnyalatokban dús* elbeszélői módnak köszönhetően fölerősítik a történetek drámaiságát.

A szöveg epikai menete egy határozott történetszálla épül, Párizstól az óceánig, majd onnan Nizzáig, s több hónapos, vízumtalan veszteglés – a bizonytalanságérzet kellemetlenségét leszámítva, valójában tengerparti, bár kényszerű, nyaralás – után Svájcra át haza: de ezt az epikai szálat, vezérfonalat epizódok sűrűre rétegezett hálója fonja be. Részint apró, önálló szerepű elbeszélések, helyzetképek, életképek, melyeknek fő témája az utazás, s fő alakja az utazó író; részint meditatív, elmélkedő, intellektuális betétek. A szépprózai jelleget – ez nem jelent feltétlenül erre törekvő írói szándékot is – számos mozzanattal bizonyíthatjuk.

Például, hogy az írónak a könyvben felbukkanó beszélgetőpartnerei vagy csupán a megemléített alakok nem mindig tűnnek fel valóságosnak,

¹⁵ KERESZTURY, „Összeomlás...”

olykor az olvasó hajlik arra, hogy egyiket-másikat fiktív alaknak gondolja. Egy férfi, egy paraszttasszony, egy vendéglős, egy csapat, kitelepített gyára után bicikliző munkás, akikkel a falu kávéházában a „gótikáról, a francia nemzeti karakterről, élő és holt írókról, a roueni katedrálisról, Szent Johannáról, és mert volt egy magyar munkatársuk régen, a mi Szent Istvánunkról, sőt az Országházáról, sőt Petőfiről lehet beszélgetni.” Ebben a sokszereplős, sűrű könyvvilágban nem igazán tudható, valós vagy az írói képzelet szülte alakokkal találkozunk. Hogy például a nizzai promenádon az író mellé telepedő, a szállodában vele együtt lakó, névtelen francia vendéggel folytatott eszmecsere nem a *belső dialógus kivetülése-e*, az írónak önmagával folytatott disputája, állítások és cáfolatok, egy téma, a franciák és a háború viszonya megértésének és megértetésének valós beszélgetéssé transzportált formája. *Párbeszéddé tört monológ.* S a névtelen padtárs csak arra a kis időre szükséges, amíg poétikailag is izgalmasabb formában, *francia látószöveget kap*, valamiféle nemzeti önvizsgálatként az országgal és a francia mentalitással csak most ismerkedő magyar író helyzetértékelése. Addig, amíg az író helyett, hogy ne neki kelljen ítélnie, ítéletét egy franciával mondatja ki.

Nem volna okunk ezekről a formai jegyekről, a prózapoétikai eszközökről sok szót ejteni, ha a művet a francia összeomlás, a második világháborús franciaországi állapotok esszéisztikus, történet- és kultúrfilozófiai leírásának vagy olvasmányosan megírt publicisztikus naplónak, politikai-társadalmi tablónak vélnénk. Meggyőződésünk azonban, hogy a szociográfus, a gondolkodó, az elsősorban kultúrtörténész, történelemfilozófiai regisztereken játszó, minden irodalmi kicsapongása mellett is a publicisztikát előnyben részesítő Szabó Zoltánnak vezetett volna útja a primer szépirodalom, a regény irányába is, ennek egyik erős igazolása az *Összeomlás*. Ama kis elbeszélések, táj- vagy eseményleírások, az epikus megjelenítés soktucatnyi, megragadó mozzanatával bizonyíthatjuk továbbra is ezt vélekedést.

Az Összeomlás menekülés fejezetével például.

Párizs elestének előestéjén Szabó Zoltán iszonyatos, sokezeres tömeggel indul útnak. Vonat már nincs, az autók egymás hegyén-hátán, az

emberek a rémület és a döbbenet némaságában törnek, lihegnek, fura-
kodnak előre. A kép apokaliptikus. Amit eddig a lapok kiszíneztek, elhall-
gattak; ahogy a visszavonulást stratégiailag hibátlan lépésnek nevezték;
az önáltatás, az önbecsapás, hogy a németek előrenyomulása csupán
pillanatnyi állapot, a háborút nem lehet elveszíteni; hogy a Maginot-
vonal bedőlt is semmiség, ott lesz majd Verdun; hogy mindig minden
francia hátralépés taktika csak, az ellenség megtévesztésére szolgál; hogy
a németeknek nem lehet célja Párizs bevétele, nekik csak Calais kell;
hogy a flandriai visszavonulás is csel, mert hiszen a „francia gárda meghal,
de meg nem adja magát”; hogy a mesterségesen táplált illúzió túlságosan
sokáig kitartott, és igen, a németek Párizs alatt állnak: a menekülés esté-
jén, éjszakáján lett feledve végleg.

S az apokaliptikus menetelés az *Az országút* című fejezetben:

„A városból ömlik a nép, mint kilyukadt zsákból a búza. [...] Örült hullám
ez, a város közepén magasodott fel, magára vett mindent, ami mozdítható
[...], autót, taligát, kerékpárt, embert, gyerekocsit, és most sodorja mindezt
megállíthatatlan és iszonyú erővel, mint egy irányba zuhanó víz a fadarabokat
[...]. A déli kapuig nyúló avenue-n hat-nyolc sorban tülekednek egymás mel-
lett [...] Az út egészen megtelik velük, bűtorszállító teherautók teteje való-
szerűtlenül inog a magasban, alattuk apró személykocsik [...] tetejük mat-
raccal és ágyneművel párnázott, bennük mélyfekete, teljesen kétségbeesett
és mosolytalan arccal mered előre a vezető, nézi, hol talál félméternyi helyet,
ahová befurakodhatna. Mindjárt elsüllyed az út a szörnyű terhelés alatt, és az
egész zűrzavar valami mélységbe fordul [...], a motorok kínlódva hörögnek
[...], a rendőrök kétségbeesve és izzadtan próbálják irányítani a megbolon-
dult, kaotikus forgalmat, az egymás farára mászó autókat, e nyájá verődött
járműfalkát, mely körülbelül úgy fest [...], mintha valami iszonyú jelenség
láttára megmozdult volna a föld minden élőlénye [...] S mindez félelme-
tesen együtt van, körül a házakat szinte szétfeszíti ez az előreszoruló tömeg.
A járdán ugyanez a kép ismétlődik, csak itt gyalogosok mennek. Öregek,
fiatalok, asszonyok, férfiak, magatehetetlen gyerekek valami örült sietség-
gel, kofferral a vállukon, kis taligával maguk előtt törtetnek az orléansi kapu
felé. A szabadító kapu felé. Szinte egymásra hágnak, mint a birkák a pusztán,
mikor hajtani kezdi őket a puli, nem emberek többé, csak egy nyáj részei. [...] A
nyáj néma. Csak a szemek beszélnek, ezek az előremeredt szemek [...]: hát

ez lehetséges! Ez Párizsban lehetséges! [...] A nyáj úgy vonszolja előre magát, mint egy önmagával meghasonlott test, mint egy megsebzett, óriási állat [...] csak ki innen, kifelé, délnek!”¹⁶

Az út többi részének története is telve hasonló leírásokkal, melyeknek szürreális lebegése is szépírói látásmódra vall: a kifáradt biciklisták, mint „piros arcú holttestek” hevernek az utak mentén, itt-ott egy-egy piros kendő egy fiatalasszony nyakában, mint „leégett búzatáblán egy csodálatosképpen megmaradt pipacs”, út menti falvak, kávéházak, templomok, motelek, tájak részletező, kényelmes lefestése, egy folyó, melynek partja „kimondhatatlanul édes és szelíd”, s majd a déli, tengeri út, Marseille párára, sós levegője, *tejszínes kávéíze-illata*, a kertekben „vérszín kardvirágok nyílnak”, este *lilán fénylenek hátul az Alpok hegyei, kifeszített köteleken fehér férfinyek lebegnek*, s még az utazás előtt a párizsi hajnalok, a sötét éjszakák leírása, a menekülés szemeteszkocsikkal, mind málhát, embert szállít, a halottaskocsik is, rajtuk csomagok, egy öleb, a kalitkában papagáj, mely „szünet nélkül rikoltozott franciául valamit”, s a lovak, melyek „egy-egy szegény halott gyöngye terhének vontatásához voltak csak szokva”, kínnal erőlködtek az autók között: valóban, van valami „irodalmias kacérság” is a fogalmazásban.

A könyv eszmei sugallata mégis azokban a töprengő meditációkban, az elvi, teoretikus szituációelemzésekben, annak taglalásában rejlik, mely szerint a franciák önképe alapján a francia más, mint a többi nép, s ez inkább büszkeség, mint önkritika: „egy kicsit könnyelműek vagyunk néha, könnyen hívók”, ez a hibájuk, de azért „jóemberek vagyunk”, mondja egy ismeretlen vendég az írónak a nizzai „Herceghez” címzett vendéglőben, a ház italát kóstolgatva. (Avagy mondatja ki a szerző önnön következtetését.)

Egyben, mégis, a maga ítéletét is: ha ez a kor, olvassuk, alkalmas lett volna arra, hogy tovább éljen, nem így hal meg. „Nem ilyen tisztázatlan vágyakkal, nem ilyen fejtetlen áramlásban, nem ennyire erőteljes mozdulat nélkül, nem ilyen tétova tömegekkel, nem ennyire induló nélkül, jelszó

¹⁶ SZABÓ, *Összeomlás...*, 88–89.

nélkül, hevület nélkül. Kevés a nagyság az összeomlásban, kevesen hittek már ebben a korszakban.” Bordeaux közepén, a feltúrt, menekültektől zsúfolt városban, a minisztériumi hivatalok káoszát, összevissza dobált irathalmait látva, tapasztalva, hogy a centralizált országban a Párizsból kiköltözött minisztériumok tehetetlenek, mert Párizs nélkül nincs kormányzás, kimondatják az íróval: „Valami meghalt Franciaországban.” Ez az ország most gyűrött, megviselt, karikás szemű, elkókadtt testű, mindenki megy, „előre-hátra”, „sehová, semmiért”, Franciaország útjain tízmillióan vándorolnak, akik korábban azt hitték, a háború nem feltétlenül harc, s most azt hiszik, a fegyverszünet maga a béke. A marsall, Pétain szerint a kudarc oka egyéb, katonai tényezők mellett, ez a francia mentalitás, ez a kis könnyen hívőség, kis könnyelműség, ő úgy fogalmazza: az *élvezetek kedvelése*, mely felülkerekedett az *áldozathozatal akarásán*.

Szabó Zoltán azonban nem ehhez a korszakhoz, nem a franciák enervaltsághoz, nem az erőfeszítéssel való takarékoskodás szelleméhez kötődött, az *Összeomlás* nem ennek az elhullott Franciaországnak a siratása. Szeretetet nem a korszak, hanem a francia kultúra szelleme iránt érzett, s erős, hitvalló biztonsággal jelenti ki: szeretetet a „vers iránt, a katedrálisok iránt, a francia fény, a latin világosság iránt” érzett, mely fény „végig kúszik a francia tájon, és széppé színezi az életet. Az csalódjon, aki a francia erőre spekulált, a francia politikára, a francia fegyverekre”. Nem a hatalmat kereste, nem a francia erőnek örült, s nem annak hiánya szomorította, hanem, hogy az ország lakói a „szépség kőművesei”, a „francia művészet művészet marad” a legyőzött országban is. Ez *nem a politikai és logikus gondolatmenete*, a számvetés *nem a reálpolitikusé, a közgazdasági vagy szociológiai szakemberé*, írta Keresztury, hanem a művészé.

Ugyanilyen erős eszmei alapozása, de józan, kemény, már-már ijesztően reális, éppenséggel reálpolitikusi helyzetértékelése lesz majd ugyanakkor Szabó Zoltánnak az 1946-os párizsi béketárgyalásokról az Új Magyarország című lapnak hazaküldött tudósításaiban, a *Nyugati levelekben*¹⁷: a magyar állásponttal szembeni közönynek, a szeretett franciák

¹⁷ SZABÓ Zoltán, „Nyugati levelek”, *Új Magyarország* (1946. augusztus 7. – szeptember 24.)

közhíjét is értve, az érdektelenségnek, a kis ország tragédiáját meg nem értő nagyállami gőgnek keserű, illúziótlan tudomásulvételeként. S előtte az *Angliai vázlatkönyv* Európa-rajzában: *hogyan legyen Európából, és benne a hazájából, Angliából nézve?* „Gyepű tengerek és tenger népek között? Tér, ahol az ívlámpa két szénszála között izzó feszültség szikrázik? Terület, amelyet a nagyok közötti feszültség akkor is pusztít, ha csak időleges? Kísérleti táj, ahol kis népeken lehet számon kérni azoknak a kérdéseknek a megoldatlanságát, amelyeket a nagy népek nem tudtak megoldani?”¹⁸

De ezek már másik utak, másik történetek, másféle kérdések: a kommunista Magyarországról emigráló Szabó Zoltánnak előbb Franciaország, azután, 1951-től Anglia, majd ismét, s már haláláig Franciaország lesz az otthona: s magyar földre többet nem teszi a lábát. Tiszta, józan, könnyen fölfejtendő metafora mutatja mindennek az indokát: elment, mert „emberségesebb börtönviszonyokat”, „egyensúlyosabb reformokat”, egyáltalán „szabadabb-szelesebb levegőt” keresett.

¹⁸ SZABÓ Zoltán, *Angliai vázlatkönyv*, Az Új Magyarország röpiratai, 2. kiadás (Budapest: Új Magyarország, 1946), 53.

FALUSI MÁRTON

költő, az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet tudományos munkatársa

AZ ESSZÉ: TUDOMÁNY ÉS SZÉPIRODALOM HATÁRÁN

Horváth Barna, Bibó István és Szabó Zoltán közös
gondolkodási mintái

A három gondolkodó a különféle tudásformák és a magyar kulturális kódok termékeny feszültségében alkotott: mindhárman vonzódtak a szépirodalmi stílushoz, amely a társadalmi nomosz¹ a reformországgyűlések óta erősen befolyásolta, miközben az egyre differenciáltabb szaknyelvek elvárásainak is meg akartak felelni; pályájuk a korai *Rechtsstaat*-fogalomtól az alkotmányos jogállam² normatív követelményeihez vezető utat járja be. Ez a hosszú folyamat a jogbölcselet elmélettörténetét nézve a Moór Gyula teoretikus beállítódásában diadalmaskodó neokantiánus tudományelmélet³ kritikáját, az eszmetörténetet tekintve a népi mozgalom fellépését, az irodalomtörténet vonatkozásában pedig az irodalom kontraprezentikus narratívaként való megszilárdulását hozta magával. Tanulmányom három szempont alapján olvassa együtt a tudományos és szépirodalmi textusokat: az elmélettörténet tekintetében a tudományelméleti kritikát és az

¹ Robert M. COVER, „The Supreme Court, 1982 Term – Foreword: Nomos and Narrative”, in *Yale Law Faculty Scholarship* (1983), Paper 2705, hozzáférés: http://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3690&context=fss_papers/.

² ÁDÁM Antal, *Alkotmányi értékek és alkotmánybíráskodás* (Budapest: Osiris Kiadó, 1998), 21–23.

³ MOÓR Gyula, *Jogfilozófia – Dr. Moór Gyula egyetemi ny. r. tanár előadásai után*, jegyezte PÜSKI Sándor (Budapest: Püski Kiadó, 1994). „A tények demokratikus egyenlőségét áttörve, különbséget teszünk közöttük, egy bizonyos rangsorba állítjuk őket, egyeseket előnyben részesítünk másokhoz képest. Ekként az értékelések arisztokratikus hierarchiájának világába lépünk.” Uo., 240.

alkotmányos jogállam demokráciaelméletének kidolgozását; az eszmetörténetet illetően haza és haladás ismert kulturális kódjainak összehangolását; a stiláris oldalról az életvilág megragadására a korabeli tudományos beszédmódnál alkalmasabbnak bizonyuló esszéirodalmi hagyományok felvállalását foglalja magában. Utóbbiról Babits Mihály – a szellemtörténeti iskolát védelmezendő – ekként nyilatkozott. „A pozitivisták előtt mindenki gyanús és tudománytalan, akinek figyelme a pusztá tényeken túl szellemibb dolgokon csüng, és magasabb szintézisre vágyik. Az új iskolát azzal vádolják, hogy a komoly és fegyelmezett kutatómunkát valami irodalmias és szubjektív »essayizmussal« helyettesíti.”⁴

Horváth Barna egyszerre tapasztalta a jogelméleti iskolák megértőképességének fogyatékosságait és a magyar sajátosságok különleges kihívásait. Bibó István talán mindvégig politikusi pályára készült, ám „számára a politikai tisztánlátás mércéje a tudományos megértés szintje maradt”⁵. Szabó Zoltán szépíróként a kultúrantropológia rendszerező igény szintjét is meghúzza, bölcséleti megfontolásai pedig kifejezetten rászorulnak Bibó eredményeire. Horváth és Szabó emigrálnak, a Bartók Bélához és Márai Sándoréhoz hasonló stratégiát követve, míg Bibót kodályi ethosza az itthon maradásra készíteti, szimbolikus parlamenti kiáltványírása, merész tanúságtétele 1956-ban, bebörtönzése és félreállítása a statisztikai hivatal könyvtárába Somló Bódog, Jászi Oszkár és Ady Endre létbe vetettségét másképpen, de mégiscsak leképezi. Közös mindnyájuk recepciójában, hogy a rendszerváltás fölerősítette, ám a kulturális emlékezet mégsem méltatta teljesítményüket az azt megillető hellyel; gyakori hivatkozási pontok ugyan, ám kiegyensúlyozottságuk a politikai identitást nem határozhatta meg. Horváth Barna jogszemlélete fölött – a közvélekedés szerint – mintha eljárt volna az idő. Bibó

⁴ BABITS Mihály, *Szellemtörténet* 3., hozzáférés: 2018.11.16. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/16297.htm>

⁵ H. SZILÁGYI István, „Etika, jog, politika. Bibó István (1911–1979)”, in Loss Sándor, SZABADFALVI József, SZABÓ Miklós, H. SZILÁGYI István és ZÓDI Zsolt, *Portrévázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből* (Miskolc: Bíbor Kiadó, 1995), 268.

István gondolkodásképleteit immár szinte valamennyi eszmetörténeti narratívába beillesztették⁶, politikusok, írók és történészek is megkísérelték kisajátítani; ugyanakkor a „politikai szecesszió”⁷ erőszakos értelmiségjeként sem átalították szóba hozni. Akárcsak Szabó Zoltánt, aki kétszeresen is gyanúba keveredett. Egyfelől mint a népi irodalom premodern és preszcientista képviselője, másfelől mint aki a legkevésbé idézhető igazán radikális társadalmi követelések előhírnökeként.

1. JOG ÉS IRODALOM, HAZA ÉS HALADÁS HORVÁTH BARNA JOGFILOZÓFIÁJÁBAN

Horváth Barna, Moór Gyula tanítványa és Bibó István mestere, másképpen kapcsolja össze a jogot és az irodalmat, mint tudós elődei, a társadalommérnöki ambícióihoz szövetségeket kereső Pikler Gyula és Somló Bódog. H. Szilágyi elsősorban Horváth lelki diszponáltságában, érzékenységében tapint rá arra, hogy tudományos szövegalakításán miért uralkodik el az erős retorizáltság és képesség, valamint a szenvtelen hangvétel helyett miért szólal meg a szerző teljes személyiségének vértetéiben.⁸ A jogfilozófus *Forradalom és alkotmány* című autobiográfiája mindenestre ugyanazt a vívódó, feszült, teátrális és heroikus szerzőt állítja eléünk, akit Széchenyi *Naplójából* és Jászi levelezéséből jól ismerünk. Ezenkívül tanulmányának végén H. Szilágyi abban látja Horváth korszerűségét, hogy tudomány és művészet viszonyának újragondolására sarkall.⁹ Zsidai Ágnes az önéletrírást olvasva kiemeli, hogy Horváth Barna a világot és személyiségét mint

⁶ Lásd központi, kiegyensúlyozó szerepét PAPP István *A magyar népi mozgalom története 1920–1990* című monográfiájában (Budapest: Jaffa Kiadó, 2012), valamint az ezt másféppen árnyaló PETRIK Béla, *A népi-nemzeti mozgalom történeteiből* című tanulmánykötetében (Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 2012).

⁷ Lásd ehhez G. FODOR Gábor, *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat* (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2004), 39.

⁸ Lásd H. SZILÁGYI István, „Circus juris. Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében”, in LOSS, SZABADFALVI, SZABÓ, H. SZILÁGYI és ZÖDI, *Portrévázlatok...*, 216.

⁹ H. SZILÁGYI, „Circus juris...”, 255.

„paradoxont élte át és gondolta végig”. Még „elméletalkotása során is, midőn az abszolutizmus és relativizmus, természetjog és pozitivizmus, kriticizmus és dogmatizmus, neokantinaizmus és pragmatizmus végletei között”¹⁰ hányódott. Zsidai mindezt részben a jogfilozófus neveltetésével magyarázza, hiszen a családi háttér különféle társadalmi státuszú rokonoikat hívott az előtérbe: „zsidó szabadkőműves, földbirtokos és professzor, művész, spiritiszta és hivatásos katonatiszt, Habsburg-, Tisza-párti és Jászi-követő” is akadt köztük. Álláspontom szerint ez a viszony nem annyira a lelki alkat, sokkal inkább az eszmetörténet függvénye. Horváth ugyanis nem elégszik meg az osztrák–német¹¹ és az angolszász¹² jogbölcselet magyarországi recepciójával, sem a természetjog és a jogpozitivizmus dilemmáinak feloldására szolgáló tudományelméleti eredményekkel; de azzal különösen nem, hogy stiláris fogékonysága ellenére a magyar elmélettörténet csúcsteljesítményét, a *Rechtssoziologie*-t (1934) németül kell papírra vetnie, sőt amerikai emigrációja¹³ után (Szabó Zoltánnal egy időben távozott, 1949-ben) angolul publikál. Bár a magyar jogbölcselet egyik neves alakjára sem jellemző, hogy – Perecz László-i értelemben – „nemzeti tudományt”¹⁴ igyekeztek volna művelni, a sajátos közép-európai létmód, a nemzeti identitásalakzatok kulturális megelőzőtsége és a társadalmi

¹⁰ ZSIDAI Ágnes, „A tiszta jogszociológia”, in HORVÁTH Barna, *Jogszociológia – A jog társadalom- és történelemelméletének problémái* (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), 15.

¹¹ Első tanulmányát is a bécsi jogi iskoláról írta Moór Gyulának Szegedre. *Az új magyar jogfilozófia* című tanulmánya (1923) sorra veszi a badeni és a marburgi iskola neokantianus mestereit.

¹² Egyik legnagyobb visszhangot kiváltó műve az *Angol jogelmélet* című monumentális monográfia (1943).

¹³ Ennek közvetlen kiváltó oka az volt, hogy a Moór Gyula halálával megüresedő professzori állást a budapesti jogelméleti tanszéken Szabó Imre kapta meg helyette.

¹⁴ PERECZ László, *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”* (Budapest: Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, 2008). „A magyar »nemzeti filozófia« története a konstruktivista nacionalizmuselméleteknek mind a nacionalizmust a politikai és a kulturális határok egybeesésének követeléseként meghatározó, az agrártársadalom fölbomlásának és az ipari társadalom kialakulásának összefüggésében ábrázoló, modernizációelméleti, mind a nemzetet a vallási közösség és a dinasztikus királyság »elképzelt közösségét« fölváltó, új, korlátozott kiterjedésű és szuverenitásra épülő »elképzelt közösségként« értelmező, kulturális antropológiai változatának előterében elhelyezhető.” Uo., 18.

nomosz hagyományosan irodalmi megképződése is abba az irányba terelt Horváthot, hogy a teoretikus nyelvi univerzumot kitágítsa. Ez tehát alapvetően episztemológiai stratégiaként értékelhető.

Horváth jogelméletének alapfogalma, a „szinopszis” nemcsak a *Seinswissenschaft* és a *nomographische Wissenschaft* áthatolhatatlanságának feszítő gondján, hanem a korára megcsontosodott eszmetörténeti dichotómiákon való felülemelkedést célozta. Annak a paradoxonnak, amit Kölcsey a *Himnuszban* és a *Nemzeti hagyományokban*, Szekfű Gyula a történetbölcseletében, Horváth János a „nemzeti klasszicizmusban”, Németh László a politikafilozófiai „harmadik oldalban” és az esztétikai „bartóki modellben”, Fülep Lajos „egyetemes” és „nemzeti” művészetet¹⁵ egybeolvasztó koncepciójában vagy – mint később látni fogjuk – Bibó István társaslélektani fogalom-párjaiban próbált feloldani, Horváth Barna *kétféleképpen* rugaszkodott neki: a „szinoptikus jogelmélet” és a „circus juris” kidolgozása révén. Előbbi teoretikus vállalkozás (*Jogszociológia*), ám teoretikusan nehezen érvelhetünk mellette, hacsak nem a magyar írástudók Münchhausen-effektusával: a hajuknál fogva húznák ki magukat a mocsárból. Utóbbi kidolgozásakor (*A géniusz pere*) két történelmi per, a Szókratészén és a Szent Johannáén keresztül szépírói kvalitásokról tesz tanúbizonyságot, s a *dráma* és a *per* közös jellemzőit boncolgatja.

2. BIBÓ ISTVÁN ÉS SZABÓ ZOLTÁN JOG ÉS IRODALOM KERESZTÚJTÁN

Bibó István és Szabó Zoltán életművében és gondolkodói arcélében nem nehéz közös vonásokat felfedezni. Mindkettejükre kiemelt figyelem irányult születésük centenáriumán (2011-ben, illetve 2012-ben¹⁶);

¹⁵ Lásd különösen: FÜLEP Lajos, „Nemzeti öncélúság”, in FÜLEP Lajos, *Művészet és világnézet* (Budapest: Magvető Kiadó, 1976), 153–187.

¹⁶ Lásd különösen: PAPP István, „Az »ismeretlen« Bibó István – A népi mozgalom ideológusa”, *Kommentár*, 6. sz. (2011); NÓVÉ Béla, „Szabó Zoltán, 100 +/-?”, in NÓVÉ Béla, *Múltunk, ha szembejön: önkényuralmi emlékeink*, hozzáférés: 2018.11.13. <https://books.google.hu/books?id=NbiLCgAAQBAJ&pg=PT258&lpg=P->

s mindkettejükre igaz, hogy munkásságuk legalább annyira feltáratlan a maguk szubtilis mélységében, mint amennyire gyakran keveredik egy-egy szállóige alakjában magasztos vagy gyanús érvelésekbe.¹⁷ Bibót alapvetően társadalomtudósként tartjuk számon, s mondandójának – legyen az mégoly oldottan politikusi – jogbölcseleti jártassága, egyetemi tanári katedrája ad rangot, ötvenhatos parlamenti helytállása pedig erkölcsi aranyfedezetet. Bár a tudományos folyosói pletykák hajlamosak elismerni, hogy Bibó írásaiban a történet- és morálfilozófiai megfontolásokra a praxispolitika rétegződik, életművére akként tekintünk, mint a nyugati ész progressziójának megnyilvánulására, bölcseleti és jogelméleti érveket, fogalmakat mozgósító okfejtések láncolatára. Bibó közkeletűen az a magányos, erkölcsileg makulátlan *génusz*, aki megelőzte korát, nyugatos tájékozódása túllátott kortársai feje fölött. Ekképpen a rendszerváltó elit előszeretettel hivatkozik rá, de minden tanulmány kimazsolázza a neki tetsző bibói aforizmákat. Az eszmetörténet felől közelítve Bibó István a költő Adyhoz fogható erőfeszítéseket tett, hogy „haza” és „haladás” programját egyensúlyba hozza.¹⁸ Szerteágazó recepciójánál semmi sem bizonyítja jobban ezt aényt.¹⁹ Illyés Gyula az egészséges nemzeteszme kimunkálásáért

T258&dq=N%C3%93V%C3%89+B%C3%A9la,+Szab%C3%B3+Zolt%C3%A1n,+100%2B/-?&source=bl&ots=iX8Ra7WPRB&sig=XTRIgzvVZ0J486ba_CeDclooeQk&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwiZ9-uyv9HeAhUL3SwKHUt9A-wQ6AEwAHoECAkQAQ#v=onepage&q=N%C3%93V%C3%89%20B%C3%A9la%2C%20Szab%C3%B3%20Zolt%C3%A1n%2C%20100%2B%2F%3F&f=false nol.hu 2013. január 2. hozzáférés: 2016. 07. 24. http://nol.hu/kritika/20130102-szabo_zoltan__100-1356615

¹⁷ „Nem csupán az életmű, hanem immár annak recepciója is monográfia tárgya lett, így joggal gondolhatnánk, hogy Bibónak a magyar eszmetörténetben elfoglalt helyét illetően lassacskán közeledünk valamiféle szakmai konszenzus felé. Ez azonban távolról sincs így. Sőt, talán mostanában nyílnak lehetőség arra, hogy a sokévnnyi hódolatot és aktuálpolitikai értelmezést követően végiggondoljuk az életmű egészét. Nem csupán a négy-öt legismertebb Bibó-tanulmányt, hanem a kevésbé elemzett cikkeket is.” PAPP, „Az »ismeretlen« Bibó...”

¹⁸ Lásd ehhez DÉNES Iván Zoltán, „Közösségi identitás-programok a megkonstruált múlt tükrében a 19–20. századi Magyarországon”, in *A nemzeti tudományok historikuma – Tudományos tanácskozás* (Budapest: Kölcsey Intézet, 2008), 67–129.

¹⁹ Vö. RÉZ Pál szerk., *Bibó-émlékkönyv* (Budapest: Századvég–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991).

folytatott társaslélektani mozzanatát domborítja ki a bibói életműnek, valamint a beléolvadó Németh László-i gondolatokat. Ezt az eszmeiséget folytatta – többek között – Csoóri Sándor, Csurka István, Ács Margit, Fekete Gyula, Kiss Gy. Csaba, Vekerdi László vagy Kodolányi Gyula. Mások viszont a nemzeti eszmét meghaladó, zömmel politikafilozófiai és jogbölcseleti szempontokat érvényesítő Bibó Istvánhoz ragaszkodnak, aki a „nemzeti tudomány” ellen emelte föl szavát. Sándor Iván a „szereptévesztő”, politikatudományi ismeretekkel nem rendelkező értelmiséget hibáztatja a közgondolkodás alakulásáért,²⁰ s a népi és az urbánus írástudókat egyként az „anekdotizmusba süllyedéssel” jellemzi az alkotmányos jogállami diskurzusban. Bibó tehát referenciaszemély mindazoknak, akik a „műgonddal alkotó ember” győzelmét a „hódító és birtokló ember” szemlélete fölött a demokrácia fontos ismérvének tartják. Csakhogy egymással ellentétes megközelítések is az ő életművére mutatnak, ami a rendszerváltás eszmétörténeti kudarcának lenyomata: haza és haladás ismét nem fértek össze. Bibó István szubsztantív *történelmi* vagy *társaslélektani* érveit (az elit meggyávulása, a nemzeti burzsoázia hiánya) és *intézményközpontú, formalista* érveit (a hatalom megosztása, humanizálása, a nemzetközi jog autoritása) *egyszerre* nem képviselte senki a rendszerváltó magyar elit tagjai közül. Nem véletlen, hogy az irodalmi esszé és publicisztika diskurzusa éppen az értelmiségi kifejezés körül sűrűsödött; a politikus és jogász *szakember* tudományos megközelítése, valamint az *irodalmár „dilettáns”* politikai és jogi beszédaktusai közötti konfliktusban. A kizárólag hivatásitokai kíváncsalmaknak megfelelő, az értékmentes tudományosságot művelő szakembert – a *par excellence* jogászt, akit „magára hagyunk törvénykönyvével” – a nemzeti szempontot érvényesítők a résztudásokat fetiszizáló technokrata világkép reprezentánsának látták, nem pedig olyasvalakinek, aki

²⁰ SÁNDOR IVÁN, „Az ön(le)építés”, *Életünk*, 2. sz. (1992): 147–157. Vö. „Miközben megvalósultak a polgári demokratikus állam szerkezeti alapelvei, ugyanakkor a rendi-hierarchikus jellegzetességek, a hatalmi törekvések, az ezekből kialakuló hamis helyzetek, valamint a nyomukban járó deformációk, az új belső erőközpontokhoz igazodások a függetlenség megszerzése utáni helyzetben is tovább működnek.” SÁNDOR IVÁN, „Pillantás a történelem mélyére: a mai Bibó-tagadás indítékai és következményei”, *Alföld*, 8. sz. (1992): 76–88.

a nemzetinél magasabb rendű „tudományosságot” – bármit is jelentsen az – tartja szem előtt. Lánczi András a „magyar szocialista reformértelmiségi” archetipusát, sőt távolabbról a Jászi-féle „politikai szecesszió” képviselőjét pillantja meg Bibóban²¹, így mindkét előbbi állásfoglalással vitázik. Számára sem a *nemzeti értelmiségi*, sem a nemzeti létmódon felülemelkedő, a nemzeti önismeret centrumát tagadó *szakember értelmiségi* nem kívánatos a demokratikus nyilvánosságban. Sokan megfeledeztek hát mindarról, ami Bibót a népi progresszióhoz, különösen pedig Németh Lászlóhoz köti, mások viszont az alkotmányos jogállam egyetemes kritériumrendszerének a magyar elit beszédmódjába az ő jóvoltából átemelt sarkalatos tételeivel nem tudtak mihez kezdeni.

Amint tehát Bibó munkásságában a haza programját gyakorta kétségbe vonják, esszéisztikáját pedig inkább a – nemzeti jelzőtől megfosztott – tudományos és – a metafizikusságot tagadó – filozofikus beszédmódhoz sorolják, közhelyszerű tétel, hogy a jogbölcseleként indult gondolkodó a magyar eszmetörténetben a korszerű liberális jogállamiság előfutára; annak nem pusztán *emancipatorikus*, hanem *formalista* jellegzetességeivel együtt. Horváth Barna neokantiánus tudományelméletet feszegető szinoptikus társadalomelmélete és a népi író Szabó Zoltán segítségünkre lesz, hogy megvilágíthassuk Bibó irodalmi és esszéista vonzódását. Ezáltal azt is belátjuk, hogy jog és irodalom konfigurációja a magyar hagyománytörténeteknek, egészen a közelmúltig, csakugyan a fő áramlatához tartozott. Szabó Zoltántól nem szokás elvitatni, hogy virtigli esszéista, aki – ha szociografikusan okadatolt terepmunkát végez is – merőben személyes benyomásainak, beidegződéseinek, származásának foglya. Ha távlatosan, lelkileg függetlenül és „helyes egyensúlyérzékkel” ragadja is meg a közöségi ügyeket, *éleslátását* elsősorban annak köszönheti, hogy idejében emigrált (1949), s a „nyugati vártárol” pásztázta a kelet-európai viszonyokat²².

²¹ LÁNCZI András, „Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket? A száz éve született Bibó Istvánról”, *Kommentár*, 4. sz. (2011), hozzáférés: 2018.11.13. http://kommentar.info.hu/iras/2011_4/mar_csak_egy_ertelmisegi_mitosz_menthet_meg_bennunket_

²² Lásd erről bővebben: PETRIK Béla, „A lélek szabadsággarca”, *Hitel*, 4. sz. (2012): 3–28.

A dialektikusan járó nyugati ész besorolása alapján Bibót a – „dezantró-pomorfizáló”²³ – tudományos, míg Szabót az inkohereus *hétköznapi* megismerés²⁴ jellemzi. András Sándor ilyesmire céloz, amikor „dioszkurosoknak” hívja őket²⁵; Bibóhoz az „általánosságok, elmélet és egyenlőség”, Szabóhoz a „partikularitás és testvériség” címkéket ragasztva. Kasztór és Pollux – a Dioszkurosok – tudvalevőleg egymástól elszakíthatatlanok voltak a görög mitológiában; csakhogy egyikük halandó, másikuk halhatatlan. Megválaszolhatatlan kérdés ugyan, de nem is teljesen megkerülhető, hogy vajon melyikük életműve *időtállóbb*; melyikük *tesz* vagy *tehetne* nagyobb befolyást a mai politikai közösség társadalmi törvényeire. Egészen mások a várakozásaink a tudományos értekezés és az irodalmi esszé olvasásakor. Ha Bibó száraz, mesterénél(!) színtelenebb és kevésbé lendületes elemzéseit olvassuk, a *stiláris megformáltság* is befolyásolja olvasói elvárásainkat, s mint értekező prózát megalapozottabbnak véljük, mint Szabó leleményes, hajlékony nyelvalkítását. Bibó értekező nyelvének *tudományossága* annál inkább zavarba ejtő²⁶, hogy Szabóétól sem témaválasztásaiban, sem szemléletmódjában nem tér el számottevően. Úgy tetszik, hogy retorikailag Bibó azért meggyőzőbb, mert a műveihez való viszonyunk inkább szcientista, Szabó pedig azért kikezdehetőbb, mert befogadói élményünk preszcientista/esztétikai. Ugyanakkor utóbbit szívesen tartjuk időtállóbbnak, egyetemesnek, hiszen a művészet mibenlétéről ezt is megtanultuk. Ehhez hozzájárul, hogy a magyar filozófiát és társadalomtudományt inkább soroljuk a mintakövetők közé, a magyar irodalmat pedig a kivételes gazdagság és egyediség

²³ Lásd erről: LUKÁCS György, *Adalékok az esztétika történetéhez*, 2. köt. (Budapest: Magvető Kiadó, 1972), 1:21–26.

²⁴ A tudományos és a hétköznapi megismerés különbségéről lásd SZILÁGYI Péter, *Jogi alaptan* (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 12–20.

²⁵ ANDRÁS Sándor, „Előszó”, in SZABÓ Zoltán, *Nyugati vártán*, 2. köt. (Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem–Osiris Kiadó, 2011), 1:5–9.

²⁶ Némiképp erőltetettnek érzem, hogy Perecz László a fenomenológiával, a paradigmaelmélettel és a kritikai racionalizmussal is összefüggésbe hozza Bibó írásait. Bár elismeri, hogy a neokantiánus, a dialektikus és a szellemtörténeti módszertanoktól való eltávolodási kísérletek csupán „emlékeztetnek” e három modellre, kérdéses, hogy Bibó írásművészetén túl a legtöbb nagy hatású magyar esszéista esetében nem fogalmazhatnánk-e meg ugyanezt a felvetést. Lásd PERECZ, *Nemzet, filozófia ...*, 243.

hordozóihoz. A magyar eszmetörténet egyébként is rendkívüli fenoménként tekint Ady Endrére, de Jászi Oszkár vagy a polgári radikális gondolkodók legfeljebb tudománytörténeti kuriozitással rendelkeznek. Mint jó kantianusok vagy hegelianusok, valószínűleg úgy fogalmaznánk, hogy Bibó „szövegei” hasznavehetőbbek, ha a politikai közösség rétegzettségét, az állami berendezkedés mikéntjét, a jó kormányzás feltételeit fürkesszük, ám Szabó nyelvalkítása – érdekek fölött álló esztéticizmusa miatt – morálisan romlatlanabb, elfogulatlanabb ítéleteket fogalmaz meg; igaz, gyakorlati szempontból nem hoz semmit a konyhára.

De vajon szétválasztható-e ilyen élesen kettejük szubjektumfilozófiai megismerése? A nyilvánvaló stiláris differencia vajon tényleg ekkora szakadékot képez-e a normatív konzekvenciák tartományában? Elintézhetjük-e annyival a kérdést, hogy Bibó István értekező nyelve az állam-, jog- és történettudományok, esetleg a szociológia diszciplínájában kutat, kognitív, asszertórikus és normatív; Szabóé azonban artistikus, affektív és a kulturális nemzet alkataráról vall? Van-e átjárás kettejük eszmefuttatásai között? Ha nincs, miért mondjuk mégis, hogy *ugyanarról beszélnek*; ha van, miféle hozadéka lehet az alkotmányos jogállam számára a művészetnek, *horribile dictu* a művészet számára az alkotmányos jogállamnak? Ha azt állítjuk, hogy mindketten másik diszkurzív térben, elszigetelten mozgó kommunikatív cselekvők, kizárjuk tételeik ismeretelméleti összevethetőségét. Ha a tanulmányt és az esszét feloldjuk valamiféle szövegtengerben, dekonstruáljuk, azzal megsemmisítjük normativitásukat. Vajon miféle közvetítő nyelven, miféle köznyelvi diskurzusban hasonlíthatjuk össze érvényesen Bibó István államfogalmát és Szabó Zoltán nemzeteszmejét, ha az egyik teoretikus, a másik artistikus? Csak akkor tehetünk értelmes, komparatív megállapításokat, ha az alkotmányos jogállamot nem pusztán formalista intézményrendszernek fogjuk fel, hanem kulturálisan befolyásoltnak, az írásművészetet pedig nem pusztán fonocentrikus retorikának, hanem autoritásigényű beszédaktusnak. Ezzel a stratégiával persze mintegy fellazítjuk a közjóról és a társadalmi igazságosságról normatív kijelentéseket tevő nyelv iránti elvárásainkat: ha a jogbölcselet irodalmi alkotásokkal is foglalkozik, nyelve „elirodalmiasodik”. Ha másért nem, hát az idézetek miatt.

3. IRODALOM BIBÓ ISTVÁN JOGBÖLCSELETÉBEN: A HALADÁS PROGRAMJA

Ennélfogva mindjárt fontossá válik, hogy e két gondolkodó élete milyen sok ponton találkozott. Bibó már Szegeden kapcsolatba került az agrár-settlement mozgalommal és a tanyasiak életmódját vizsgáló, azon javítani szándékozó Bethlen Gábor Körrel²⁷. Köztudott, hogy Erdei Ferenc *Futóhomok* és *Parasztok* című szociográfiái teszik rá a legnagyobb hatást. Igaz, hogy Szabó Zoltán botránykönyve, *A tardi helyzet* mélyen megrendíti Bibót („a parasztság nagy tömegeinek az életnívója a szoros szükség és a tehetetlen nyomorúság között mozog”²⁸); ám az Erdei munkásságáról írt összefoglaló recenziója azzal indokolja választását, hogy „az inkább publicisztikai jellegű falukutató irodalomban az ő munkássága nagyobb tudományosságával tűnik ki”²⁹. Bibó a „válságirodalom” műfajával jelöli a falukutatók írásait, mely „sem irodalom, sem tudomány, sem politika magában, hanem egyetemes érvényű megtámadása az irodalom, tudomány és politika világában egyaránt jelentkező és egyaránt válságba vivő illúzióknak”³⁰. H. Szilágyi István találóan jegyzi meg Bibóról, hogy már jogi tanulmányait is a politikai hivatal előkészítésének szánta, és az Erdei Ferencnek 1935-ben írott levél („tisztességes ember vagy politikus lesz, vagy kivándorol”) is önbeteljesítő jóslatnak bizonyult. Ám Bibó számára az öntudatosan cselekvő, bátor demokrata magatartásmodellje a tudományosan képzett szakember tudásával mindvégig összeforrt.

Állam és nemzet Németh László-i dichotómiájával küszködik Bibó István és Szabó Zoltán is. Pályájuk először akkor kereszteződik, amikor a *Márciusi Front* alapításában tevékenykednek (1937); személyesen

²⁷ Lásd erről bővebben: SZABADFALVI József, „Sorsfordító évek – Bibó István Szegeden”, in SZABADFALVI József, *Múltunk öröksége – Elméleti-történeti perspektívák* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2016), 137–141.

²⁸ BIBÓ István, „Erdi Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában”, in BIBÓ István, *Válogatott tanulmányok*, 4 köt. (Budapest: Magvető Kiadó, 1986), 1:187.

²⁹ BIBÓ, „Erdi Ferenc...”, 186.

³⁰ Uo.

1940-ben ismerkednek meg Budapesten, tagjai lesznek a Nemzeti Parasztpártnak (1945-ben). Valódi harcostársakká akkor válnak, amikor Szabó Zoltán – a cenzúra és Révai József ellenében – kiáll *A magyar demokrácia válsága* című Bibó-esszé publikálásáért a Valóságban, majd a londoni emigrációban (mindhiába) szervezkedik Bibó kiszabadításáért (ő csak az 1963-as amnesztiával szabadul), és elindítja a félreállított gondolkodó életműkiadását az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem gondozásában.³¹

Szabó Zoltán tehát nemcsak kiváló ismerője a Bibó-oeuvre-nek, de bátor helytállásával tanúsítja, hogy barátja s egyetért vélekedéseivel. Nem elméleti alkatú, de művei olvasásakor – legyen szó akár a *Cifra nyomorúság* szociográfiájáról, a *Szerelmes földrajz* vallomásokban artikulálódó kultúrtájairól vagy a *Szellemi Honvédelem* publicisztikai hadmozdulatairól – szembeötlő, mennyire szívesen alkalmazza Bibó szóleleményeit, s igyekszik empirikus úton igazolni a deduktív bizonyításokat. A szociográfus stratégiája a valóságirodalmi tényfeltáráson és személyes élményanyagon alapuló következtetések levonása. A nyelvi műalkotás a valósághű tényközlés és az esztétikai átszellemítés folyamatában alakítja az „irodalmi nemzettudatot”.

4. BIBÓ ISTVÁN ÁLLAMFOGALMA: A HAZA PROGRAMJA

Miként írja körül Bibó azt a helyes állam- és jogrendet, amelyet a neokantianus tudományelmélet és beszédmód csak homályosan állíthatott elő? Alapvetően a tiszta nemzettudatban horgonyozza le értékes valóságát, és az európai történelemben azzal egyidejűleg kifejlődött demokratikus-pluralista politikában. Az egészséges nemzeteszme összefonódik a demokratikus politikai közösséggel. Nagy ívű történelmi esszéiben Bibó egyfelől a *testvériség* eszméjét kibontó nemzettudatot, másfelől az *egyenlőség*

³¹ Lásd erről bővebben: NOSZKAI Gábor, „Barátok közt. Bibó István és Szabó Zoltán barátságának története I.,” *Beszélő* 14, 11–12. sz. (2009): 35–47. A tanulmány II. része: *Beszélő* 15, 1. sz. (2010): 25–33.

eszméjére alapított jogtudatot „nézi együtt” szinoptikusan, mint a demokrácia előfeltételeit. A hatalmi technikák humanizálása, racionalizálása és moralizálása az európai társadalomfejlődés értelme: „több mint kétezer éves európai erőfeszítés áll mögöttünk az állam céljának a közösség, az összesség, a tisztesség, a jó szolgálatába való állításáról, az államnak az erőszak csökkentésére irányuló funkciójáról”³². Ahogy az inherens jogelméleti apóriákat – a kauzalitást és spontaneitást, a jogot és erkölcsöt, a hatalomkoncentrációt és jogbizonytalanságot –, az állammá szerveződő népek történetét is szinoptikusan szemlélve Bibó kijelenti, hogy „a nemzet kész tény”³³. A nemzeti közösségalakulás jellegzetes eleme az állam – mint politikai keret – létesítésére és fenntartására irányuló törekvés; a modern nemzeti alakulás lényege pedig az államszervezet erőszakos jellegének megszüntetése.

A szabad beleegyezés, a megegyezései közösségi szervezet, egyszóval a „demokratizálódás” útján válik a nép modern nemzetté. Ily módon a magyar nemzetté válás ősbűne a nemzetiségek iránti türelmetlenség, a demokratizálódás megkésettisége. Nehéz e frázisok mögé a nyugati ész hegeliánus logikája szerint, pozitívista módon igazolható tartalmakat gondolnunk. Bibó olvasásakor ambivalens érzések kerekednek felül: írásainak a retorikája egyszerre hat meggyőzőnek és siklik át erős megállapításokon mindenféle magyarázat nélkül. Ami a jogelmélet terén felrögható, az esszéiben is az: Bibó úgy alkalmaz lélektani fogalmakat, hogy hiányzik az őket alátámasztó értelmi rendszer. A népképviselő történelmi horderejű eszméjét magával hozó „modern nacionalizmus” egyszerű „tömegérzelem” (*A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*), amelynek mibenléte bővebb kifejtést igényelne. „A nemzet modern gondolata *par excellence* politikai fogalom: kiindulópontja egy állami keret, melyet a nép

³² BIBÓ István, „Az európai társadalomfejlődés értelme”, in BIBÓ, *Válogatott tanulmányok...*, 3:121.

³³ BIBÓ István, „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”, in BIBÓ, *Válogatott tanulmányok...*, 2:191. „[Minden demokrácia] bármennyire is az ember szabadságát hirdeti is meg, ezt a szabadságot mindig egy adott közösségben valósítja meg, s ez az élmény a szóban lévő közösség iránti érzelmeknek nem a lanygulását, hanem a fokozódását, erősödését jelenti.” Érdemes e gondolatot összevetni az európai politikai közösség és demokrácia létezéséről elmélkedő nézetekkel.

a demokratizált nemzeti tömegérzelmek erejével birtokba akar venni”³⁴. A gyakran körmönfont okoskodások efféle axiomatikus tételmondatai csak első hallásra evidensek. A nemzet akkor egészséges, ha alkatának megfelelő állami keretek („jó, megszokható határok”) között él; az állam akkor demokratikus, ha egészséges alkatú nemzet lakja. A megfelelő állami keret a demokrácia, mely nem államforma, hanem az egészséges nemzettudat származéka. Ehhez mérhetően vitatható a kelet-európai nemzetekről szóló következő ítélet: „ezekben az országokban arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták s katonai klikkek olyan hatalmat és befolyást gyakoroltak, melyet szabad szellemű és egészséges fejlődésű ország el nem viselne”³⁵. Vagy egy másik példát hozva fel: „komoly tömegérzelem csak indulatból származhatik, indulat pedig csak valóságos élményből”³⁶. Közép- és Kelet-Európa népei „egyensúlyozatlan lelkiületűek”, akik fogékonyak a féligazságokra és a hazug propagandára. De vajon mi jellemzi az egészséges népszellemet, a szabadságvágyó nemzettudatot? A hisztéria, a görcsös félelmi állapot, az antidemokratikus nacionalizmus legalább annyira lehetne *eredmény*, mint az úttévesztés kiváltó oka. A soknyelvűség, a multikulturalizmus Bibónál akként jelenik meg, mint ami a jó határrendezés gátja, ám arra nem kapunk kielégítő magyarázatot, hogy ami Nyugaton *előremutató* volt, a nemzeti érzés, miért „*deformálta*” a keleti nacionalizmusokat. A Monarchia számlájára írható, hogy a dualizmusból nem lett trializmus (sem a csehek, sem a horvátok irányában), de az – lakonikus tömörséggel említett – etnikai türelmetlenség biztosan nem. Ha sokat töprengünk Bibó eszmefuttatásain, végül arra a következtetésre juthatunk, hogy Nyugat azért demokratikusabb, mint Kelet, mert ott kellő időben államnacionalizmusok alakulhattak ki; ez a sablon azonban sem méltányosnak, sem tényszerűnek, sem termékenynek nem nevezhető. Kulturális sokszínűséggel indokolni népek gyarlóságait pedig módszertanilag sem védhető. Érti ezt Bibó is, ezért végső érvként nem az asszimilációt kárhoztatja, csak a *magyar asszimilációt*. Az

³⁴ Uo., 2:195.

³⁵ Uo., 2:214.

³⁶ Uo., 2:215.

ugyanis egy sérült lelki alkatú közösséghez asszimilált, mely történetileg vesztítette el „ép reagálóességét”; s így nem akart és nem is tudott valós rémlátomásaival konfrontálódni.

A bibói „hamis helyzetek” az esszéíró irodalmár szubjektív megérzéseit tükrözik, semmiképpen nem a történetét, az államjogászt vagy a jogbölcslőét. Nem *ennek ellenére*, hanem *éppen emiatt* érdemlik ki figyelmünket a politikai közösség társadalmi törvényszerűségeit azóta is determináló, bibói eszmefuttatások. A közvetlen „élmény pátosza” felléphet olyan igazságigénnyel, mint az apodiktikus érvelés racionalizmusa; akkor is, ha a – nyugati ész dialektikája szerinti – „tudományosság” mércéjéről cserébe le kell mondania. Tény és érték horváthi „összenézése” – különösen, ha a humaniorák egyetemes módszerévé avatjuk – mindenképp elmozdítja vizsgálódásainkat a – hegeli, Max Weber-i és habermasi – értékmentes észelvüségtől az ésszerű értékelvűség felé. Azzal, hogy Bibó Horváth Barnát radikalizálja, szükségképpen váltott át a tanulmány műfajáról az esszé műfajára. Ahogyan Németh László – az ő helyzetelemzését nem vizsgálva alaposan – eredendően irodalmias logikája alapján (*Kisebbségben*) a mélymagyar (például Kemény Zsigmond) és a hígmagyar (például Jókai Mór) írók egyike sem alacsonyabb vagy magasabb rendű esztétikai minőségük tekintetében – s csak a retrospektív szemlélő mondhatja utólag, melyikük tapintott rá jobban a kor, a közösségi problémák ütőerére –, ugyanúgy Bibó sem ítéli el retroaktívan a hamis realitákat. Jóllehet mind Németh, mind Bibó a mélymagyar, illetőleg a lényeglátó típusát *képviselik*. E „mandátumos” beszédaktus révén, a realisták értékeit a lényeglátóként – és vice versa – szelektálva, a performatív írásművészet gyakorlásával tesznek arra kísérletet, hogy a *közteesség*, a *különöség* médiumában feltárják az igazságot. A kiegyezés egyszerre volt zseniális és hazug kompromisszum. Számolt ugyan a realitásokkal és a közösséget megóvta a kataklizmától, ám az „úriemberek”, a „beamterek”, a „keresztény középosztályi réteg” strukturálisan és mentálisan gátolta a polgári fejlődést (így a parasztság középosztályba emelését), a társadalmi mobilitást és az egyéni teljesítményen alapuló kiválasztódást. Bibó az irodalmi esszé műfajában ragadta meg szintetizáló erővel az *állam fogalmát*, mely

közjogilag hiába oly stabilan alátámasztott, ha szociológiai (lásd az Erdei-féle „torlódtott társadalmat”) és pszichológiai (lásd a szabadság bergsoni eredetű felfogását) oldalról alá van aknázva, politikai aspektusból pedig már omladozik (lásd a nemzetiségek önállósulási törekvéseit).

„A politikai jellem deformálódása” – Bibó szerint – abban mutatkozik meg, hogy „nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok között”.³⁷ Mi mást tükröz ez a mondat, mint a szinoptikus társadalomelméletet? A valóságos szférája a közjogi berendezkedés, a lehetségesé a lényeglátó nemzeti intelligencia „csillagokba mutató” ujjja³⁸, a kívánatos pedig a két szubuniverzum állandó oszcillációjában képződik. Ez elsősorban a „kegyelem érettségén” és a „mezei jogászat” kontrasztelektált értelmiség impotenciáján bukik meg: a „közösségi hisztériákba bonyolódott” nemzeti materializmuson, a „legádázabb nemzeti célszerűség alá rendelődött” öndokumentáción, a „zűrzavaros publicisztikán”. Ezzel szemben tesz hitet Bibó a deliberatív demokráciát kibontakoztató állammodellje mellett,³⁹ amelyben az értelmiségi szakszerűség dominál,⁴⁰ s nem a rendies, úri középosztály származási privilégiuma; a vagyoni presztízst felváltja a teljesítményen alapuló kiválóság; az úri öntudat és a „jobbágyi alaphelyzetek” felszámolódnak. A demokrácia lényege: „a műgonddal alkotó ember” ethosza a hatalmi helyzetben lévő ember helyett, a bensőséges és békeszerető érzelmek túlsúlya az uralmi és agresszív érzelmek helyett, a joguralom általános elveinek érvényesülése, az elvek és törvények uralma az államapparátusé helyett,

³⁷ BIBÓ István, „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”, in BIBÓ, *Válogatott tanulmányok...*, 2:224.

³⁸ Vö. Ady Endre híres aforizmájával: „A magyarság szükség és érték az emberiség és az emberiség csillagokhoz vezető útja számára.” (*Vallomás a patriotizmusról*) Lásd BABUS Antal, *Vallomás a patriotizmusról*, hozzáférés: 2018.11.16. <http://ady.mtak.hu/hu/study.htm>

³⁹ E koncepcióban komoly szerepet szánt az önkormányzatiságnak, ahogy Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció című munkája demonstrálja. In BIBÓ, *Válogatott tanulmányok...*, 3:141–295.

⁴⁰ BIBÓ István, „Értelmiség és szakszerűség”, in BIBÓ, *Válogatott tanulmányok...*, 2:505–523.

a hatalomgyakorló személytelen szerepfelfogása, a hatalommegosztás, a közigazgatásban pedig a közszolgálatosság eszméje.

Most, hogy felvonultattunk néhányat Bibó fogalmi készletéből, láthatjuk, hogy az alkotmányos jogállam koncepcióját mennyire átfűti egy – meglehetősen plauzibilis – esszéstílus. Bibó azonban a politikai esszét nem kívánja a tudományos társadalmi tervezés státuszával felruházni. A szabályokat alkotó szervszuverén (parlament) nem a szükségszerű történelmi dialektika mozgatója. A jog: jog, az irodalom: irodalom; mindkettő normatív a maga szubuniverzumában, egyik sem oldódik föl a másikban. S ahogyan az állam sem ontikus kategória, a közéleti esszé sem az. Ahhoz ugyanis, hogy normatív ambíciókat dédelgethessen, az esszéistának bizonyos kompetenciákkal kell rendelkeznie a jogbölcseletben, a történettudományban, a szociológiában – és persze az irodalmi techné világában.

5. SZABÓ ZOLTÁN IRODALMI NEMZETESZMÉJE

Bibó irodalmi és szociológiai kompetenciáit a népi mozgalomtól szerezte – sajnálatosan elsősorban e szellemi áramlat egyik legkevésbé kiegyensúlyozott figurájától, a kommunista Erdei Ferenctől. Szabó Zoltán a személyes tapasztalatainak zsaluzásához nélkülözhetetlen elméletet azonban mindenekelőtt Bibótól kölcsönözte. Míg Bibó a nemzetet „kész tényként” kezelte – Nyugaton mint a nyugati világsszellem organikus kisugárzását, Keleten mint a „nyelvi nacionalizmusokkal”, határrendezési vitákkal, félelmi komplexusokkal terhelt lelki tünetegyüttest –, addig Szabó „irodalmi nemzet” koncepciója folytonosan alakul a kulturális mintának, episztémének láttatta. Voltaképpen Bibó legnagyobb teoretikus döccenőjéhez értünk. Hiába ismeri be ugyanis – jogbölcseleti tanulmányaihoz ezoterikusan, politikai esszéiben exoterikusan is –, hogy az államjog túl szűkös keretrendszert biztosít és lényegi kérdéseket hagy parlagon, mégis mindig a jogtörténet és a jogelmélet menedékébe húzódnak vissza – a naiv pszichologizáláson túlmutató – bizonyításai. Bibó számára a nemzet inkább *politikai közösség*, az államalkotó szubjektum,

s nem az a pezsgő kulturális emlékezet, amely Szabó Zoltánt inspirálja. Bibó tudatában az a magyar nemzet él, amely 1514-ben utat téveszt, államalkotó ereje meggyengül, érdekefelismerési képessége megromlik. Szabó „diaszpóranemzetét” viszont *nyíltan* Kölcsey „haza és haladás” programja konstituálja. Szabó Zoltánnál a helyes államrend nem organikus fejlődés eredménye, hanem a nemzeti kultúra hagyományának folytonos rekonstrukciója, közvetítése, vállalása, átértelmezése: *a haza* mint a múlt öröksége és *a haladás* mint az örökség újragondolása.

Szabó Zoltán részben átemeli Bibó fogalompárjait, részben – anélkül, hogy tudatában lenne a szinoptikus társadalomelméleti módszertannak – újakat talál ki. Ilyenek többek között a „népvesztő nemzetmentő” és a „nemzetvesztő népmentő”, az ország és a táj, az európaiság és a magyarság. Szabó leginkább bibói ihletettséggű dichotómiája a „népvesztő nemzetmentő” és a „nemzetvesztő népmentő”, amelyek mindegyikét a balítéletek közé sorolja. A népvesztő nemzetmentők („a kormányképes konstruktív fejek”) a népet (a harmincas évek parasztságát) kiszorították a nemzetből, mert „ez az eszmei gondolkodás a nemzet tartalmát [...] kizárólag a területben jelölte meg”; a nemzetvesztő népmentőknek viszont „kiment a fejükből, hogy a nemzet, miként a nép se, nem kizárólagosan parasztokból tevődik össze”⁴¹. Tanulságos intés ez számunkra is, hiszen a „város” és „a vidék” szembeállítása, egymás ellen való kijátszása politikai kultúránkba máig szervesült hamisság.

Cs. Kiss Lajos *A génusz perét* elemezve többször leírta a szinoptikus jogelmélet esztétikájáról és metafizikájáról⁴², hogy az „Horváth Barnának mint filozófusnak és életművének egyfajta egzisztenciális helyzetdiagnózisa és a szerző nyilvánosan végrehajtott logoterápiája.” Ha egy jogfilozófusnak a dráma egzisztenciális modell – „a génusz utópiája és mítosza az emberileg lehetetlennek látszó lehetségessé válásának örök problémájáról szól” –, akkor igaz ez fordítva is. Az irodalmi esszé

⁴¹ SZABÓ Zoltán, „Szellemi Honvédelem”, in SZABÓ Zoltán, *A magyarság Európában, Európa a magyarságban* (Budapest: TTKF–Kortárs, 2002), 17.

⁴² Cs. Kiss Lajos, „A szinoptikus jogelmélet esztétikája és metafizikája”, hozzáférés: 2018.11.16. <http://jesz.ajk.elte.hu/cskiss13.html>

szerzője – így Szabó Zoltán is, aki államról és nemzetről gondolkodik – a művészi és a tudományos alkotáslélektan mozzanataiban szikráztatja össze a *Sein* és a *Sollen* ellentétes töltésű pólusait. Ezt a látásmódot mozgósítva az állam nemcsak a „földi királyság”, s a nemzet sem csupa ideál, a politikai teológia „*rex sacerdotiuma*”. A demokratikus jogállamnak is azonosíthatók immanens értékei, amint a nemzet sohasem „befejezett projektum”, hanem transzcendentálisan nyitott a jövő felé. A szociográfus Szabó, *A tardi helyzet* és a *Cifra nyomorúság* szerzője, nemcsak adatokat összegez és tényeket közöl (a megrekedt fejlődésről és a merev hierarchikus viszonyokról), hanem véges-végig az után tudakozódik, hogy hol mutatható föl az „értékes valóság”, vagyis – Németh Lászlót idézve – „hol veszett el a magyar a magyarban”. A palóc falvakban pusztulófélben van a hagyományos népi kultúra, mert azt a „műmatyót” utánozzák, amit a felületes városi ember a folklórból elvesze kimódolt. Matyó népviselet helyett „műmatyóberendezések”⁴³ bántják a szociográfus szemét, népzene helyett sírva vigadó cigányzene üti meg fülét. Szabó cikksorozata, melyben a *Szellemi Honvédelmet* hirdeti meg (1939 nyarán, a Magyar Nemzet hasábjain), szintén nemcsak a totalitárius rezsimek fenyegetése ellen szól, hanem a kulturális értékrombolás ellen is felemlte szavát.

Szabó esszéiben a teljesítménycentrikus értelmiség nem a radikális elitváltásból alakulna ki, mint Bibónál (akinél, láttuk, osztályhelyzet vagy társadalmi státusz kérdése), hanem a hagyományelvű írástudókból, akik elsajátítják a nemzeti kultúrát. Ő az úri középosztályt is azért kárhoztatja, mert kultúrájuk silány, népszínművekből ismerik a társadalmat, ami alattuk van, „idegen óbégatású cigányzenéért”⁴⁴ rajonganak, „szvettért és micisapkát” viselnek. A sokat kárhoztatott „kontraasszimilációt” úgy értelmezi az író, hogy a magyarság eltorzult kultúrájához asszimilálja az asszimilálódni kész nemzetiségeket („germán szellemben asszimiláltunk”⁴⁵). Ez némiképp különbözik Bibó álláspontjától, aki az asszimiláció hibájaként azt rója föl, hogy egy *rendi társadalom* asszimilált,

⁴³ A *Cifra nyomorúság* egyik kulcsszava.

⁴⁴ SZABÓ Zoltán, „Szellemi Honvédelem”, in SZABÓ, *A magyarság Európában...*, 20.

⁴⁵ Uo., 18.

kasztokhoz és osztályokhoz, s nem egy polgári, mely az egész társadalomhoz asszimilált volna. Bibó szociológiai érve áll Szabó kultúrfilozófiai érve mellett. „A középosztálybeli [...] mivel államhoz kötődnek a képzei, s nem a nemzethez, ami emberek, mindenkor hajlik a nemzetiségről gondolkodásban helyett a területi gondolkodásra”⁴⁶ – veti papírra Szabó, akinek irodalmias perspektívájából kiemelve az állam (általában mint „ország”) inkább negatív konnotációkat hordoz, amiért határai összefüggő kultúrákat szeparáló limesek, a közjog pedig szentesíti a csonkolást, a diaszpórákba szétszóródott magyarság pusztulását.

Mindezzel áll szemben a nemzet, a kultúra, a *táj* (*Szerelmes földrajz*), utóbbi mint a politikai térség kulturális vetülete: „Magyarország több sikerrel asszimilálta Európa latin, germán és szláv tájait a Kárpátok kebelén magyarrá, mint amilyen sikerrel a magyar társadalom asszimilálni tudta a nemzetiségeket”⁴⁷. A „territoriocentrikus szemlélet” szintén egy Bibótól átvett Szabó Zoltán-i idolum. Nem annyira a jó békekötés izgatja Szabót (ezt Bibó hosszasan fejtegeti, megkísérelvén tudományosan egzakt posztulátumokat támasztani), mintsem a kulturális minőség, ami emigráns léthelyzetéből is fakadt. A „zöm” és a „diaszpóra” egyenrangú, a valódi magyar szellem („a szellemi törzsökösség”) mindenütt szórványokban él, helytől és származástól függetlenül. Ezért nem szabad nacionalista (irredenta) követelőzéssé transzformálni azt a letargikus lelkiállapotot, amely szellemi hiánybetegségeink szövődménye. Szabó nem bízik a nemzetközi szervezetekben sem, ahogy írja: „nacionalista meghatározottságú lojalitásokat kiválthatnak”⁴⁸ azok is. Bár az író gyakran megidézi Eötvös József *Uralkodó eszméit*, s a demokratikus szabadságjogok – melyek érvényesülése a demokratikus jogállam telosza – iránt egyáltalán nem közömbös, az államjogtól sokkal kevesebb jótétetményt vár, mely a politikai közösség javára válhatna, és az államhatalmat helyes irányba terelhetné.

⁴⁶ SZABÓ Zoltán, „Egy nép, több nemzet”, in SZABÓ Zoltán, *Diaszpóranemzet* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 45.

⁴⁷ SZABÓ Zoltán, *Szerelmes földrajz* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 43.

⁴⁸ SZABÓ, *Szerelmes...*, 45.

Forradalom és organikus fejlődés relációját is másként ítéli meg Szabó Zoltán, mint Bibó. Az író szerint „ötvenhatban a magyar nemzet jött létre”⁴⁹, az 1918 óta kiélezett nagy társadalmi megosztottság e kegyelmi pillanatban összefogássá békült. Bibó viszont a harmadikutas (se nem szocialista, se nem nyugatias) államfejlődés lehetőségét látta benne. A jogász – mint utaltunk rá – a nyugati demokráciákat csak az „egyenlőség” terén látta fogyatékosnak, ahol pedig a szocializmus teljesítene jobban. Szabónál a forradalom alulról bontakozik ki, Bibónál mindig felülről (lásd a francia forradalom interpretációját). Szabó különbséget is tesz kétféle forradalom között; egyik az abszolútumból indul ki, s ahhoz igazítja a valóságot (Bibóé kétségtelenül ilyen volt), másik „lábát a valóságban veti meg, hogy szüntelen tusakodásban törjön utat az igazság felé”. Remekül diagnosztizálja Szabó azt a csapdahelyzetet, mely a kicsorbult fejlődés ívét forradalommal hajlítaná vissza: „forradalmiság nélkül nincs remény eredményre”, viszont „forradalommal nincs remény sikerre”⁵⁰. Ha úgy hisszük, hogy a magyar történelemből a vérpadra hullt koronás fő kiváltotta katarzis hiányzik, bizonyára tévedünk. Bibó inkább dialektikus-materialista logikával „olvassa” a forradalmat: „Magyarországon a nyugati világ és a Szovjetunió közös garanciája mellett létre tud jönni egy olyan politikai és társadalmi berendezkedés, mely egyiküknek sem szíve szerint való, de itt az egyedüli kivezető utat jelenti”⁵¹. Világos a különbség a két megállapítás között, hogy „a magyar nemzet jött létre” (Szabó), a polgárok „csak egyszerűen megelégtették az elnyomás technikáit” (Bibó). A forradalmiság mint olyan Bibónál mindig – a francia forradalom értelmezésekor is – az elitrétegekből robban ki, ám a plebejus Szabónál a leszorítottság indukálja. Gyurgyák János is kiemeli, hogy „Szabó Zoltán Camus nyomán különbséget tett *révolution* és *révolte* között”⁵², s a népi mozgalmat ez utóbbihoz sorolta.

⁴⁹ SZABÓ Zoltán, „Ezerkilencszázötvenhat: forradalom, történelem, valóság”, in SZABÓ, *A magyarság...*, 101.

⁵⁰ SZABÓ, „Ezerkilencszázötvenhat...”, 102.

⁵¹ BIBÓ István, „A magyar demokrácia válsága”, in BIBÓ, *Válogatott tanulmányok...*, 2:78.

⁵² GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok – A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története* (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 405.

Szabó Zoltán állam és nemzet összefüggését Bibónál cizelláltabban ragadja meg: „Az még egy egynemzetiségű országban is igazolódik, hogy az állam és a nemzet ellentétes erőként működik, s az államhatalom a nemzettudat megsemmisítésére törekszik a hatalom koncentrációjával fokozódó mértékben, még akkor is, ha más nemzetiségűek nem lévén, csak a saját nemzetiségének nemzeti tudatát ronthatja vagy pusztíthatja, fölösleges buzgólkodással.”⁵³ Ez a kijelentés sokat köszönhet annak, amit az író Eötvöstől és Bibótól elsajátított, de nem a jogász logika vezérli, hanem a szépíróé. A „hatalomkoncentráció” tipikusan bibói motívum (Bibó a hatalommegosztásról írta akadémiai székfoglalóját), csakhogy a jogbölcse az államhatalom visszacsapását, a diszponzionált nemzettudatot roncsoló potenciálját már nem vizsgálja. Bibó képlete egyszerűbb: ha az egészséges nemzet létrehozza a demokratikus államot, készen áll a nyugati észelvűségnek a köz javát szolgáló kollektivitása. Hatalomkoncentráció azonban fordított irányú reakcióként is előállhat, sőt akár látszólag demokratikus intézményi feltételekkel is, ha az állam nem a proszociális folyamatok centripetális mozgását erősíti. Erről Szabó másutt is tanúbizonyságot tesz: „A totalitarianizmus nem Hitler és Sztálin *fideicommissum* [hitbizománya], s nem is despoták vagy diktátorok monopóliuma – rendkívül jóindulatú, határozottan demokratikus, parlamentáris és szabadelvűséggel szembe nem szegülő rendszerek is válhatnak egyben-másban többé-kevésbé totalitáriánussá”⁵⁴. Vajon hogyan? Nyilvánvalóan akkor, ha a „teljes közösség” nemzeti kultúrája nem ellensúlyozza az állam „kényszeralkalmazását”; vagyis a közösség tagjainak tudatában – a szellemi régiókban – az igazság nem egzisztál.

Közös vonás Bibó és Szabó szemléletében, hogy az igazságos társadalomszerkezetet formáló demokratikus politikai közösség konstrukciója nem mondhat le a kiegyensúlyozott nemzeteszméről, amelyet a műgonddal alkotó, szabad polgárok magas minőségű kultúrája kristályosít ki. Szabónál líraibban és pregnansabban fogalmazódik meg ugyanaz, ami Bibónál: egyfelől fölényben boltozódik az állam és az ország

⁵³ SZABÓ, *Diaszpóranemzet...*, 105.

⁵⁴ Uo., 185.

(tehát a demokratikus jogállam és annak univerzalisztikus szervezeti megoldásai), másfelől köröttünk és bennünk ott a kultúrtáj és hagyományaink otthonossága. Idézzük az író: „az állammal szervezett ország sokszor szegényesebb és kevesebb, mint a tájjal megtöltött haza”⁵⁵. A közösséget megtartó, létérdekű és toleráns, identitást képző és befogadó nemzeteszmet a – magyar kultúra hagyományából adódóan – írók elevenítik meg újra és újra műveikkel: „A területen népek laktak, de a terület fölé magyar hazát fogalmaztak a magyar írók. [...] *Kifejezni* annyit tesz, mint meghódítani. E kárpátaljai Európát *mi* fejeztük ki.”⁵⁶ Szabó hitvallása a „magyar géniusz”, kulturális csúcsteljesítmény közép-európai küldetéséről eltér Bibóétól, aki a nemzetiségek iránti türelmetlenségben rögzíti a magyar közép-európaiság bűnbeesését, és nem foglalkozik a magyar akkulturáció „hellenizmusával”, mely nem be-, hanem egybeolvasztott.

Amikor arra a konklúzióra jut Szabó Zoltán, hogy „a haza gondja a költőké, akik ennek kifejezői lehetnek, a politikusé a hatalom”, szintúgy szinoptikusan szemléli haza (nemzet) és hatalom (állam) viszonyát. A „jó kormányzás” (a demokratikusan megosztott hatalom) kényszeraktusai nélkül nem normatív a nemzet, mely a politikai moralitás hordozója; és a hatalomgyakorlás sem legitim (nem a szabadság-egyenlőség-testvériség eszméit bontakoztatja ki), ha nem a nemzet „értékes valóságára” (Rickert), a szellemi létréteg „konstitutív priuszára” (Hartmann) épít. A szabadság formálisan az államban, materiálisan a nemzetben objektíválódik. A közjó, a *bonum communis* sem a reáliákból, sem a szubjektumokból nem származik; egyének feletti finalitás.

⁵⁵ SZABÓ Zoltán, „Táj és magyarság”, in SZABÓ, *A magyarság...*, 126.

⁵⁶ SZABÓ Zoltán, „Magyarság és Közép-Európa”, in SZABÓ, *A magyarság...*, 50.

A. SZABÓ MAGDA

kultúrdiplomata, a Párizsi Magyar Intézet egykori igazgatója, kutató

A KULTURÁLIS DIPLOMATA PÁRIZSBAN

Amikor Szabó Zoltán, a Károlyi Mihály vezette párizsi magyar követség (legáció) új kulturális attaséjaként 1947 októberében megérkezik állomáshelyére, a város, az ország nem ismeretlen számára. 1940-ben és 1946-ban már két rövid tartózkodás sorsfordító idők tanújává és krónikásává tette.

A tardi helyzet és a *Cifra nyomorúság* szerzője 1939-ben francia köztársasági ösztöndíjra érdemesült, az év decemberében utazott el Párizsba. Szociográfiai kutatásra jogosította volna a támogatás, járhatta volna a francia falvakat összehasonlító tanulmányozás céljából, nyelvtudása bárhol segíthette volna kapcsolatteremtésben. De a történelem úgy akarta, hogy Franciaország összeomlásának legyen útítársa. A közép-európai ember zsigerekben hordott veszélyérzetével kezdettől látta, mekkora veszedelem közelít. Ő látta, nem úgy, mint a magabízó franciák. Aztán végigjárta velük az Exodus útvonalát a Földközi-tenger partjáig. Napi jegyzetei hol drámai, hol elégikus, hol komikumot sem nélkülöző riportok egy fájdalmasan eltűnő világról. 1940 augusztusában hazatekintő aggódással, okulásra intően veti papírra zárógondolatait:

„Ez a tenger, ez a déli tenger pontosan ugyanaz, mely Mikesnek zúgott Rodostóban, miközben »Zágon felé mutatott egy halovány csillag« [...] Mikesről más írókra és költőkre gondolok. Például Bacsányira [sic!]. Ír-e majd költő, magános költő [...] a távol és kopottas keleten ódát e franciaországi változásokra: »Vigyázó szemetek Párisra vessétek!« [...] Ki válaszoljon itt e nagyon is magyar kérdésre a magyarnak?»¹

¹ SZABÓ Zoltán, *Összeomlás – Francia útinapló* (Budapest: Nyugat, 1940), 172.

Az útközben hazajuttatott és rendre publikált írásokat – Illyés Gyula ösztönzésére már az év végén kötetbe rendezve adta ki a Nyugat². (Az Összeomlás önálló kötetként azóta nem jelent meg Magyarországon, francia fordítása Párizsban igen – 2002-ben az Exils Kiadónál³ –, a Magyar Könyvialap is biztosított hozzá forrást.)

1946 dereka ismét Párizsban találja az író. Július és október között követi egyre keserűbben és kiábrándultabban a béketárgyalások eseményeit, és küldi haza *Nyugati leveleit* az Új Magyarországnak.

„Tévedés volna azt hinni, hogy ezen a konferencián a részt vevők ellenségeinkre és barátainkra oszlanak. Ez pontatlan fogalmazás volna. A reális fogalmazás ez: ezen a konferencián részt vesznek ellenfeleink barátai és ellenfeleink barátainak ellenfelei. A viták jobbára nem a magyar ügyről alakulnak ki, hanem a magyar ügy felett kialakulnak a szokványos ellentétek, a felszólalók megvívják egymással, [...] s a magyar ügy marad, ahol volt: a közöny, a feledékenység és az unalom zsákutcáiban” – írja egy helyütt⁴.

Hazatérte után egy évvel már ismét Párizsban van: 1947. október 15-én megkezdí diplomáciai működését a magyar követségben. Helyzete nemcsak a külügyi szolgálat várható időtartama miatt lesz alapvetően más. A szellem rendkívül tevékeny embere eddig bármely funkciójában többé-kevésbé őrizhette gondolkodási szabadságát, szuverenitását. A külügyi szolgálat azonban szigorú hierarchiában, hivatali rendben működik, ahogy szakmai körökben mondani szokták, félkatonai rendszer. Ráadásul az uralkodó magyar diplomáciai szemlélet gyakorta érzékeltette, hogy a kulturális terület amolyan fölösleges luxus egy követség életében. Párizsban erre már az elhelyezés is utalt.

„A párizsi magyar követség rue de Berri-i palotájának udvarán van egy cselédségi épület. Földszintje valamikor urasági istálló volt. Amikor Magyarország annak idején megvásárolta ezt a palotát, hogy ott szállást adjon a magyar

² SZABÓ, *Összeomlás*..., 172.

³ SZABÓ Zoltán, *L'Effondrement* (Paris: Exils Éditeur, 2002).

⁴ SZABÓ Zoltán „Nyugati levele: A méltatlanságról, az ellenfelekről és a békebarátokról, IV”, *Új Magyarország* (1946. szeptember).

követségnek, az urasági istállót és fölötté lévő emeleti cselédszobákat átalakították a konzulátus számára. Tulajdonképpen senkinek sem volt helye ebben az épületben, amelynek szűk folyosóin, ha két ember el akar menni egymás mellett, az egyik kénytelen a falhoz lapulni. Senkinek sem volt helye, de legkevésbé a követség kulturális tanácsosának. A kultúratanácsosok ebbe bele is törődtek. Elhitték, hogy az ő feladatuk a követség politikai működése és a konzulátus aprócseprő munkája mellett csak másodrendű feladat⁵ – olvasnadjuk egy jelentésben.

A politika talán új irány, új dinamizmus reményében nevezhette ki Szabó Zoltánt a magyar diplomácia számára fontos fővárosba, de az is bizonyos, hogy Szabó Zoltán sem „falhoz lapuló” másodrendű hivatalnoki feladatra készült. Már az első három hetét áttekintő jelentése is hangszúlyos névjegyletétel. A kulturális diplomácia mára felgyorsult világából nézve is elképesztő sebességgel épít ki rangos kapcsolatokat, lát át struktúrákat. Ennek az első dokumentumnak még a kísérőlevele érdemel pillanatnyi figyelmet. Ember Gyulának, a Külügyminisztérium kulturális osztályvezető-helyettesének, „kedves barátjának” címzi levelét. Összefoglalója „beszámoló és panasz egyidőben”. A második elem végigkíséri majd jelentéseit, mindig egy nagyon fontos harmadik kíséretében: panaszait minden esetben megoldásra tett konstruktív javaslat követi. Ember Gyula nemcsak érdemben válaszol – egy héten belül! –, hanem bizonyos kérdésekben már intézkedik is.

Az első három hét fontosabb találkozásai közül érdemes néhányat megemlíteni. Hivatalos bemutatkozó látogatást tesz a francia külügyminisztérium protokollosztályán és a kulturális szekció igazgatójánál, Baillou úrnál. Mint a későbbi jelentésekből is kitűnik, a hivatalos kapcsolat gyakran válik személyessé, szinte baráttá, amelyben a magyar kulturális diplomata intellektusának, egyéniségének jelentős szerepe lehetett: Baillou neve is rendszeresen felbukkan majd a követség kulturális rendezvényein, és támogatója lesz fontos ügyeknek. Már ezekben az első

⁵ Diplomáciai jelentés (aláírás nélkül), *Inauguration du Foyer Culturel à la Légation de Hongrie*, 21 décembre 1948, Új Magyar Központi Levéltár, Francia admin, XIX-J-1-k, 24. d

hetekben társasági összejöveteleken megismerkedik több attasé kollégájával, s meghívást kap az Union Nationale des Intellectuels egy rendezvényére. A gesztus nemcsak a kulturális attasénak, de az írónak is szól, azt követően a Pen Klubé elsősorban az írónak. Az eseményekről hírt adnak az irodalmi lapok. Megismerkedik Tristan Tzaraval, Supervielle-lel; az Aragon–Triolet házaspár vacsorára hívja, akiknek – apró, de fontos figyelmességként – egy Budapesten készült fotójukat nyújtja át bekeregetve. Ezek az együttlétek alkalmat teremtenek arra is, hogy „egyes francia írók egymáshoz való viszonyával tisztába jöjjenek”. Találkozik olyan kiváló magyar származású művészekkel, mint például a Bartók-tanítvány Arma Pállal, aki magyar népdalkiadványokat jelentet meg franciául.

„Franciaországban szellemi vonatkozásban minden ajtó nyitva van” – állapítja meg saját tapasztalatára és hozzáértők egybehangzó véleményére hivatkozva. Ennek fényében határozza meg a feladatokat, az eredményes működéshez szükséges kereteket, eszközöket. A kinti állapot leltára: a követségen semmiféle Magyarországról küldött „számba vehető kulturális matéria” nincs. Tételesen sorolja az érdemi munkát akadályozó hiányokat: magyar írók franciául megjelent kiadásai, folyóiratok, kották, lemezek, képzőművészeti albumok, idegenforgalmi kiadványok. Hosszabban időzünk ezen első terjedelmesebb jelentésénél, mert benne van minden olyan mozzanat, amely egész párizsi diplomatalétét jellemzi majd: egyik oldalon a széleskörű és mély műveltség, a gyors helyzetfelismerés, a feladatot összetettségében látó, azt a legmagasabb igény szerint meghatározó, gondolkodó szellem, a kiváló kapcsolatteremtő képességű intellektus; a másikon a visszahúzó erők, elsődlegesen a „Központ”, a hazai felettes szerv hivatali tehetetlenségei. E két oldal feszítő ellentéte végigkíséri a jelentéseket.

Meghaladja itteni kereteinket, hogy rövidre szabott diplomáciai idejének szerteágazó, hihetetlenül gazdag tevékenységét számba vegyük. Két legnagyobb szabású terve útját követjük a kiinduló ötlettől a megvalósulásig, s a méltó fogadtatás minden irányú előkészítéséig.

1947. november 24-én felkeresi őt a Párizsban átutazóban lévő Gerlóczy Gedeon, a legtöbb jelentékeny Csontváry-festmény (többek között a *Zsidók panaszfala*, *Mária kútja*, *Baalbek*, *Taormina*, *Sétalovaglás*, *Vihar*

a Hortobágyon) birtokosa. „Képeiből egy teljes párizsi kiállítás vagy annak zöme kitelnék” – írja hazaküldött feljegyzésében Szabó Zoltán. A kiszállítási költségein túl Magyarországot csak a Budapest ostromakor elpusztult keretek pótlása terhelné. Gerlóczy azt is vállalná, hogy egy párizsi kiállítás esetén a rendelkezésére álló eszközökkel (például albumok, fotók ellenszolgáltatás nélküli átengedésével) segítené az esemény népszerűsítését is. A kiállítás létrejöttéig hajlandó lenne a képek közül néhányat a követség rendelkezésére bocsátani, előzetes figyelemfelkeltés céljából. Szabó Zoltán feljegyzésében hozzáteszi: a követségen vagy a Magyar Intézet kulturális eseményén kifüggesztett képek módot adhatnának arra is, hogy a francia közönség egy válogatott részének véleményét kikérjék, azokra építve előkészíthető lenne a majdani kiállítás előzetes sajtókampánya.

Kulturális szenzációt jelentene az anyag Párizsban, minimális ráfordítással. A Külügyminisztérium azonnal lecsapott a lehetőségre, gondolnánk. 1948. április 12-én – öt hónap múlva! – a Dr. Molnár Erik külügyminiszter úrnak küldött Szabó Zoltán-jelentés végén azonban ezt olvashatjuk: „engedtessek megjegyezmem, hogy az általam múlt év november 27-én Párizsra javasolt Csontváry-kiállítás tárgyában semmiféle válasz ide nem érkezett.”⁶

De nemcsak a nagyszabású terv „szunnyad el” (hál’ Istennek, lesz ébredés a Csipkerózsika-álomból), a követség kulturális szolgálatának helyzete, mozgásterének biztosítása is feljegyzések végeláthatatlan sorának tárgya lesz.

Szabó Zoltán a már idézett első jelentésben említi egy követségi kulturális alap megteremtésének szükségességét. Egy hónap múlva már a követ, Károlyi Mihály továbbítja a külügyminiszternek határozott hangú kísérőlevéllel attaséja újabb levelét:

„[A] kultúralap hiányában a párizsi magyar követség csak a legminimálisabb kulturális kiadásokat fedezhette eddig és minden rendszeres kultúrátámogató tevékenység lehetetlenné vált. Miután a mai politikai helyzetben

⁶ SZABÓ Zoltán, *Farkas István párisi kiállítása*, 1948. április 12., Magyar Országos Levéltár, Francia admin, XIX-J-1-k, 1075/1948, 31. d

a Magyarország ellen folyó diffamáló propagandahadjárat ellen legjobban kulturális téren lehet küzdeni, [...] kérem Miniszter Urat, hogy egy rendszeres követségi kultúralap megteremtését mielőbb elrendelni méltóztassék.”⁷

Majd Szabó Zoltán küld újabb feljegyzést öt, rétori módon ismételt „szükséges volna azért, hogy” kezdetű fejezetben kifejtve indokait. A levelek megjárták Ember Gyula tanácsos, Boldizsár Iván (a hajdani iskola-társ) államtitkár és Molnár Erik miniszter íróasztalát, még hónapokig érdemi válasz (és természetesen forrás) nélkül.

Feljegyzéseiben a *diplomata* többször átengedi tollát az *írónak*. Az első kilenc hónapját összegző kulturális jelentésében hol fanyar humorú képekben fogalmaz: „a kulturális szolgálat mindeddig ágyrajáró módon kellett vegetáljon az éppen megürülő és időlegesen felszabaduló valamelyik helyiségben”⁸ (a kilenc hónap alatt háromszor költözött, a telefon és könyvespolc nélküli télikerttől „tört fel” egészen a disszidálás miatt megüresedett irodahelyiségig), vagy „az ember körülbelül oly nehezen tudja munkáját végezni, mint az a gátfutó, akire kánikulában rövid nadrág helyett irhabundát adnak futás előtt”. Hol kiszalad belőle egy Zrínyi Miklós-idézet helyzetének érzékeltetésére: „»Az idő szűk, az országok elszegényednek, a szerencse állhatatlan« – Zrínyi e mondata annyiban érvényes, hogy az idő, a nap ébren tölthető ideje kevés lévén, az anyagi eszközök szintén kevesek lévén, az állhatatlan szerencse dolgává válik, hogy az ember minden aznapra eső kötelességét elláthatja-e egy napi tizenhat órás elfoglaltsága folyamán” – írja „a taine-i *milieu* megfelelő hátterének felvázolására”. Pár oldallal később pedig már Sartre János Pál *Piszkos kezek* című darabjának feltételezett magyar vonatkozásait elemmezve vonja le a következtetést:

„[N]ilvánvaló, hogy fiktív államról van szó, amelynek elemei írói önkénnyel választódtak ki [...], s amelyek világos módon nem a realitáshoz, hanem az író céljához igazodtak. Ezt a célt objektíve úgy határozhatom meg, hogy a mű

⁷ KÁROLYI Mihály sk., *Követségi kulturális alap megteremtése*, Paris, 1947. december 15., Új Magyar Központi Levéltár, Jk. XII/20-futár

⁸ SZABÓ Zoltán, *Kulturális jelentés*, Páris, 1948. július 7., Új Magyar Központi Levéltár, XIX-J-1-k, 24. d

koestlerianus értelemben antikommunista, vagyis nem téziseiben, hanem azzal, hogy egy komor és drámai világgal a bűnre s erényre gyáva nézőben a színpadra vitt problémákkal és intenzív élettel szemben félelmet kelt.”

Amikor 1948 elején Szabó Zoltán értesül az útlevélosztály elköltöztetéséről, beterjeszti javaslatát a felszabadult urasági istálló rendbetétele nyomán egy *kulturális foyer* létrehozására. Elgondolása szerint a létrehozandó szalon a követség épületében kellemes, barátságos helyszínül szolgálhatna a magyar kultúra értékeinek rendszeres bemutatásához. Ilyen módon a francia szellemi élet kiválóságainak azon köréhez is közelebb lehet kerülni, amelyet inkább taszít, mint vonz egy követségi politika által túlzottan determinált és protokolláris világa. S bár itt is telnek a hónapok, de Szabó Zoltán egymást követő feljegyzései a bemutatandó művészeti értékekről, az átépítés és berendezés mellett szóló érvei, pontos számításai végül eredményre vezetnek, megszületik a külügyminisztériumi döntés: legyen. Sőt, még a megítélt költségek első felének kijuttatását is jóváhagyják (a második felével lesznek majd még gondok).

Talán a csillagok szerencsés állása is lendített az ügyön, mert Jean Cassou, a párizsi Modern Művészet Múzeumának igazgatója az év derekán Budapesten járt, már azzal a szándékkal, hogy körülnézzen: érdekes-e a modern magyar művészet arra, hogy az általa vezetett rangos intézményben gyűjteményes kiállítással bemutakozzék 1949 tavaszán. Budapesti sugalmazói között szerepelt Raymond Warnier, a budapesti Francia Intézet igazgatója és François Gachot, a magyar irodalom és művészet negyedszázada Budapesten élő elkötelezett híve (akit 1949-ben koholt vádak alapján utasítanak ki majd Magyarországról). Budapesti látogatása nyomán Cassou felépíti kiállítási tervét, amelyben előfutárként két művészt szándékozik szerepeltetni: Csontváryt és Derkovitsot. Szabó Zoltánnak pedig meggyőződése volt – végig emellett érvelt feljegyzéseiben –, hogy a *foyer*-t Csontváry képeivel kell megnyitni. Immár esély látszott arra, hogy a szalon 1948. november végére tervezett megnyitójára ki is érkeznek a művek. Első személyes találkozójukon, október 27-én Cassou megjegyzi, hogy a Budapesten

látott képzőművészeti anyagból Csontváry volt rá a legnagyobb hatással, és majdnem bizonyosnak látja, hogy jelentékeny párizsi sikert fog elérni. Szabó Zoltán kérdésére: nem zavarja-e, hogy az általa oly fontosnak tartott Csontváry-képeket előtte bemutatják a *foyer* meghívott vendégeinek, Cassou is úgy látja, hogy az inkább segíti a művész népszerűsítését.

A francia külügyminisztérium kulturális osztályának vezetője, Joxe úr is támogatta a múzeumi kiállítás gondolatát, a gyakorlati végrehajtásért felelős Action Artistique vezetője, Erlanger úr viszont tüntető kelletlenséggel igyekezett, ahol lehetett, akadályokat gördíteni a terv megvalósulása elé, de a folyamatot már nem állíthatta le.

A kulturális *foyer* közlgő megnyitása módot adott Szabó Zoltánnak arra, hogy az előttük álló feladatokra tekintettel összehívja a Párizsi Magyar Intézet (Lelkes István), a Franciaországi Magyarok Demokratikus Egyesülete (Dobossy László) és a Sajtóiroda (Fejtő Ferenc) vezetőjét, illetve a követség sajtóattaséját (Gyomai Imre), hogy a feladatkörök pontos meghatározása után, az esetleges átfedések, keresztbeszervezések megszüntetésével szolgálják közösen a magyar kultúra minél szélesebb körű megismertetését.

A *foyer* megnyitása december 20-ra toódik, mert Boldizsár Iván államtitkári ígérete és engedélyezése ellenére sem érkezik meg a felszerelés befejezésére kért pénzösszeg Budapestről (hiányzik még néhány kép rámásása, az egyik helyiség szőnyegezése, függönyök, ülőalkalmatosságok), de késik Cassou-nak a katalógushoz kért cikke is, ráadásul Rajk László külügyminiszter novemberben hazarendeli Szabó Zoltánt. Rajk hónapok óta fontolgatta a kulturális attasé végleges hazahívását, de ez alkalommal a Magyarországra látogató Paul Éluard kísérése után Szabó Zoltán mégis visszatérhet állomáshelyére. (Életében ekkor jár utoljára Magyarországon.)

Már a szalon nyitóeseménye előtt meghívja Párizsba Magyarország londoni, brüsszeli, hágai diplomáciai képviselőit, hogy megtárgyalják, miben állhat majd rendelkezésükre a *foyer*, utazhat-e majd hozzájuk esetleg a kiállítás anyaga. Előzetes tájékoztatót szervez szakíróknak és rádiósoknak, így nagyon hamar jelennek meg tudósítások.

Reismann János javaslatára elhívja Savitry-t, az egyik legkiválóbb francia fotóst, aki felajánlja, hogy nyersanyagáron elkészíti a Csontváry-képek színes reprodukcióit és segíti szaklapokban történő elhelyezésüket. Természetesen meghívja Cassou-t is, hogy véleményét kérje a képek függesztéséről és megvilágításáról.

Az összehangolt előkészítő munkának köszönhetően (amelynek részleteit itt idő hiányában nem tárgyalhatjuk, de ma is kötelező tananyag lehetne kulturális diplomatáinknak) a *foyer* megnyitója és különösen a Csontváry-kiállítás rendkívüli sajtó- és társadalmi esemény lett. Hogy csak néhány nevet említsünk a megjelentek közül: a már idézett Baillou úr a Quai d'Orsay-ról, Paul Éluard, Tristan Tzara, Edgar Morin, Clara Malraux, Roger Richard (*Az ember tragédiája* fordítója), kulturális újságírók, Ida Chagall, Lahner Emil, Czóbel Béla, Géo-Charles költő, műkritikus, a magyar művészek jó ismerője, és persze ott van ismét Jean Cassou is; de számos nagykövetség kulturális attaséja, egyetemi professzorok, több rangos rádiós, köztük a rádió külügyi osztályának vezetője is jelen volt a rendezvényen. „Elmondhatjuk tehát, hogy Szabó Zoltán kultúratanácsos, a kitűnő író, szerény eszközökkel bár, de annál dicséretreméltóbb ízléssel a legjobb vágányra helyezte működését, amikor megnyitotta a magyar kultúra otthonát a párizsi magyar követségen” – olvasható a már idézett lelkes hangú jelentés zárásaként⁹.

Az általa 1949 nyaráig megtervezett *foyer*-rendezvények mindegyike hasonló elv szerint épül fel: havonta változó kiállítás, műsor és fogadás során szándékozik bemutatni a magyar kultúra különböző ágait. A sorozatban megvalósult egy nagysikerű Ady-est francia közreműködőkkel, a budapesti Bartók-verseny francia résztvevőinek és zsűritagjainak köszöntése, Lukács György fogadása és programjainak szervezése, fogadás Marc Chagall tiszteletére, francia szerző új Bartók-könyvének bemutatása, Londonból átkerült Rippl-Rónai-képekből szervezett kiállítás.

⁹ Diplomáciai jelentés (aláírás nélkül), *Inauguration du Foyer Culturel à la Légation de Hongrie*, 21 décembre 1948, Új Magyar Központi Levéltár, Francia admin, XIX-J-1-k, 24. d

Ezek a programok javarészt Szabó Zoltán személyes ismeretségei, barátságai révén jönnek létre, az otthonról várt anyagok, s főként a működéshez szükséges ellátmány minden értesítés nélkül és minden sürgető levél ellenére elmaradnak. A programköltségeket már hitelből és néha saját fizetéséből előlegezi. „A központ a kulturális *foyer*-val való érintkezést minden látható jel szerint beszüntette. [...] Nem kaptam jóváhagyást arra sem, hogy amennyiben a budapesti anyag egyelőre nem érkezik, átmeneti időre önellátásra rendezkedjem be. [...] Mind e körülmények a kulturális *foyer* munkájának folytatását mondhatni lehetetlenné teszik” – írja keserű tárgyilagossággal 1949. február 12-én.

De nem adja fel. S a tavaszi idény záróeseményeként megrendezett, nagy visszhangot kiváltó Rippl-Rónai kiállítás fogadtatása nyomán vonja le azt a következtetést, hogy féléves működése során a *foyer* bekerült a párizsi szellemi elit köztudatába, számon tartják. Az Agence France Presse ott jelenlévő képviselője megjegyezte, hogy „a svédekén kívül egy külképviselet sem reprezentálja olyan eredményesen országának kultúráját, mint a magyarok” – idézi 1949. június 3-i feljegyzésében.

Ezekkel a rendezvényekkel párhuzamosan folynak a Modern Művészeti Múzeumban rendezendő nagy kiállítás előkészületei, amelyek Cassou és Szabó Zoltán között szoros együttműködésben és a legnagyobb egyetértésben zajlanak. Megegyezett a véleményük abban, hogy a kiállítás hangsúlyát Csontváryra kell tenni. Az ő tíz képe a Galerie Wilson falfelületeinek közel egyharmadát foglalja el, a fennmaradó helyen osztozik a további tizenhárom művész negyvenhét alkotása.

A kulturális *foyer* és a magyar szervezetek közötti együttműködés is szinte tökéletesre csiszolódik, a maga területén mindenki kiválóan teszi a dolgát. Az előkészítésnek fontos eleme az a januári szűkkörű, szalonbéli Csontváry-bemutató, amelyre a francia képzőművészeti elit számos tagját sikerül meghívniuk, így ők beavatottá válva már előzetesen terjesztik a múzeumi kiállítás hírét. Március 25-én, a megnyitó napján az újságírók számára külön fogadást rendeznek a *foyer*-ben, ahol a múzeumi tárlatra szánt, de végül ott el nem helyezett alkotásokat

tekinthetik meg. Ez a gesztus is hozzájárul ahhoz, hogy a kiállítás sajtóvisszhangja gyorsabb és barátságosabb a szokásosnál. A fontosabb kritikusoknak a kiállításon szereplő művészekről Magyarországról érkező francia nyelvű kiadványokat juttatnak el a megnyitó előtt öt nappal, a megmaradt példányokat a sajtófogadásra meghívott újságírók kapják meg. Ezek a tények feltehetően hozzájárulnak ahhoz, hogy rendkívül széleskörű és elismerő sajtóvisszhangot kap a kiállítás, a látogatók száma harminc százalékkal lépi túl a terem átlagos látogatottságát. Szabó Zoltán tanulmány szintű összegző jelentést küld haza a mások számára is hasznosítható tapasztalatokról, s tesz javaslatokat arra, milyen jövőbeli lépéseket látna fontosnak. Például azt, hogy az ügy mellett a legnagyobb ellenszélben is kiálló Cassou-nak és Joxe-nak, a francia külügy kulturális vezetőjének Magyarország fejezze ki köszönetét.

A sok munkával elért nagyszerű művészeti sikerek sem feledtetetik Szabó Zoltán számára az egyre nyomasztóbb és vállalhatatlanabb otthoni politikai helyzetet. S úgy végzi az utolsó pillanatig a legtökéletesebben a munkáját, hogy benne már megszületett a döntés: ha képtelennek érzi, hogy egyetértsen az őt kiküldő kormány politikájával, akkor távozik hivatalából. Még 1949 márciusában magánlevélben megírja felettesének, Károlyi Mihálynak (aki időközben apósává is lett, mert 1948 augusztusában Károlyi, de főként felesége rosszallása ellenére elvette lányukat, Judithot), hogy magyar köröktől és politikai szituációktól akarja megkeresni a kenyerét. S az évad végén, június 24-én lelkiismereti okok miatt felmondja szerződését az új külügyminiszternél, Kállai Gyulánál.

1949. július 1-jén politikai menedékjogért folyamodik az Egyesült Királyság belügyminisztériumához.

Franciaországgal lesz még egy utolsó, negyedik találkozása: amikor Angliában nyugdíjba vonul, házat keres Bretagne-ban, s 1980-ban végleg Josselinbe költözik Zsuzsával, a feleségével és Ágnessel, egyéves kislányával. 1984 óta ott nyugszik a ház melletti kis temetőben.

A francia föld immár örökre magáénak tartja.

**A Villa Leander Párizs 18. kerületében, ahol Szabó Zoltán
1948 és 1949 között lakott.**

SZABÓ ZSUZSA

Szabó Zoltán özvegye

ADALÉKOK KÁROLYI JUDITH ÉS SZABÓ ZOLTÁN KAPCSOLATÁHOZ

Károlyi Judith halála előtt átadott nekem egy ütött-kopott vászonzacskót, aminek oldalára nagy nyomtatott betűkkel az volt ráírva, hogy „The Times Book Club, London W.1.”

A vászonzacskóban Zoltán Judithhoz írt levelei voltak, 1948 áprilisától az ötvenes évekig. A korábbi levelek franciául íródtak, a későbbiek már angolul. Dátum szinte alig volt rajtuk, néha csak töredékes oldalak maradtak meg, gondosan összehajtva, de egy kicsit összevissza elrakva. Zoltán szép egyenletes írása otthonos volt, a levelekben szereplő egy-két rajz szórakoztató, a tartalmuk számomra részben rejtélyes, részben ismerős.

Nagyon sokáig csak egy fiók mélyén őriztem a leveleket, majd felmerült bennem a gondolat, hogy ezeknek a leveleknek a volt Károlyi-palotában lenne a helyük, de a Petőfi Irodalmi Múzeumban vajon ki bíbelődne az ilyen idegen nyelvű írásokkal?

Így annak ellenére, hogy filoszna, fordítónak vagy történésznek egyáltalán nem mondhatom magamat, nekiálltam a levelek legépelésének és fordításának. Kronológiájuk megállapítása nehéz feladatnak bizonyult, csak a tartalmuk adott némi útbaigazítást. Legnagyobb segítséget e téren a Hajdu Tibor által feldolgozott Károlyi Mihály-levelezés kötetei¹

¹ HAJDU Tibor szerk., *Károlyi Mihály levelezése*, 6 köt. (Budapest: Napvilág Kiadó, 2003), 5–6. kötet.

nyújtottak, valamint Zoltán diplomáciai jelentései, bár ezekhez csak részben fértem hozzá, a levéltár költöztetése miatt².

A levelek nem tartalmaznak túl sok tényanyagot, inkább két ember közötti érzelmi viszony alakulását szemléltetik, sajnos egyoldalúan, hiszen Judith levelei nincsenek meg. Zoltán részéről ez a kapcsolat barthesi értelemben egy *amour passion* volt, a velejáró magánnnyal és gyötrellemel, ma már szinte zavarba ejtő romantikus intenzitással. Judith részéről mérsékeltebbek lehettek az érzelmek.

Magánjellegük ellenére a levelekben felvillan a kor rettenetes feszültsége és bizonytalansága, a közélet buktatói (melyek akkor halálba is vezethettek), valamint a korabeli francia kulturális élet egy-egy mozzanata. Károlyi Mihályról és Andrássy Katinkáról is kirajzolódik egy portré, hiszen ők Zoltán és Judith kapcsolata alakulásának fontos szereplői voltak. Ez a szubjektív kép, Zoltán más, későbbi, róluk szóló írásait kiegészítheti. A levelezés tehát egy érdekes háttéradalék lehetne egy még nem létező Szabó Zoltán monográfiához.

Zoltán és Judith már 1946-ban találkozott Párizsban. Judith a Forces Françaises Libres hadseregéből épphogy leszerelt, s apját kísérve Párizsban tartózkodott a béketárgyalások idején. Ezeken a tárgyalásokon Zoltán az Új Magyarország tudósítójaként vett részt. Az egyik levél szerint Madelaine Zimmer, Judith katonai parancsnoka lakásán találkoztak először. Ezt követően más társadalmi alkalmakra is együtt mehettek, ahogy Károlyi Mihály egyik levelében említi: „Madame Guyot-nál reggeliztem két nap előtt. Magammal vittem Szabó Zoltánt és Judithot. Szabó egy szót se mert rossz franciaságán kiejteni, Judith is hallgatott. Így csak Mme Guyot egy francia ismerőse [...] és köztem folyt egy vontatott

² Mint kulturális attasé, Szabó Zoltán sűrűn jelentett tevékenységéről a magyar Külügyminisztérium kulturális osztályának. Ezeket a dokumentumokat a Magyar Országos Levéltárban (továbbiakban: MOL) őrzik, nincsenek feldolgozva, bár egy részéről (nyolc-kilenc jelentésről) sikerült fénymásolatot készítenem. A jelentések különböző évszámok alatt, az XIX-J-i-k jelzésű dobozokban lapulnak sok más egyéb irat között. Miután a MOL e részlege elköltözött a budavári Hess András térről, ezek a dokumentumok egyelőre nem hozzáférhetők.

beszélgetés. Minden igyekezetem Szabót bevonni a konverzációba csüörtörtököt mondott.”³

A levelek valóban azt bizonyítják, hogy Zoltán francia tudása 1940 óta frissítésre szorult, ám párosul bennük egy nagyon választékos és gazdag szókincs a gyakori grammatikai hibákkal. De talán nemcsak a nyelvi nehézségek miatt hallgatott ennyire a két fiatal Mme Guyot-nál. Lehet, hogy zavarban voltak, mert valamilyen érzelmi kapcsolat már létrejött köztük. Bár akkortájt Judith – a fennmarad képek szerint – nem tűnt különösebben vonzónak. Igaz, ezek a felvételek mind katonai egyenruhában ábrázolnak egy inkább dundi, jámbor s elég jellegtelen arckifejezésű fiatal nőt, akiről nehéz elképzelni a későbbi szofisztikált szépséget.

Károlyi Mihály franciaországi emigrációjából 1946-ban tért haza, és Zoltán itthon is sokszor találkozott vele: ott volt mellette, amikor a gróf rehabilitációja után visszakapott birtokait ismét szétoztotta, teadélután szervezett, hogy Károlyi megismerhesse Bibó Istvánt és mindazokat, akiről korábban sógornője, Kája⁴ tragikus halála előtt oly nagy szeretettel beszélt.⁵

Judith, aki Károlyi Mihálynak legkedvesebb lánya volt, s akivel a grófnak gyermekei közül a legszorosabb kapcsolata volt, követte apját hazatérésekor. Sőt, ekkor már gyakran átvette anyja, Andrassy Katinka háziasszonyi vagy kísérői szerepét is. Katinka ugyanis nem kedvelte a közszereplőknek vagy diplomata feleségeknek szánt protokolláris rendezvényeket. Ő csak főszerepeket vállalt szívesen, ezért ezeket a feladatokat részben Judithra hárította, aki olyan hivatalos fórumokra is elkísérte apját, mint például az Interparlamentáris Unió kairói ülésére.

Nagy András egyik írásából, melyben leírja a Zoltán által vezetett magyar delegáció útját az 1945-ös londoni ifjúsági világkongresszusra, az is kiderül, hogy amikor „Károlyi később Budapestre jött, elhívott

³ „Károlyi Mihály levele Károlyi Mihálynéhoz”, Párizs, 1946. szeptember 7., in HAJDÚ Tibor szerk., *Károlyi Mihály levelezése*, 6 köt. (Budapest: Napvilág Kiadó, 2003), 5:298.

⁴ Kája: Odeschalchi Andrassy Klára (Budapest, 1898. január 18. – 1941. április 12.)

⁵ SZABÓ Zoltán, „Búcsúzó Bibó Istvántól”, in SZABÓ Zoltán, *Ősök és társak* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1984), 224–225.

a Gellért Szállóba, és megkért, hogy tanítsam Judit lányát magyarra. Ezt azután átvette tőlem Szabó Zoltán”.⁶

Tehát Zoltán és Judith már ’46-ban gyakran találkoztak, nemcsak társadalmi eseményeken, hanem a magyar oktatás keretében is, de szerelemről még nem volt szó. A magyar tanulás a későbbiekben viszont egy vissza-visszatérő tematikája lett viszonyuknak. Zoltán egyik Judithnak írt levelében, mely eljegyzésük után 1948. július–augusztusban keletkezhetett, így emlékszik vissza ezeknek a találkozásoknak egyikére:

„Albertine-ből egy roppant nagy személy lett azóta, amióta először láttam az Endrődi Sándor utcában. Nagyon szép idő volt, igen jól emlékszem. Oly tisztán látom magát, mintha az a kis sétánk tegnap lett volna. Még a reggeli nap visszfényét is felfedezem a nadrágján, blúzán, csupasz karján. Azon a kis téren láttam meg, ami háromszöget alkot az Endrődi és Gábor Áron utca kereszteződésén. A kávéházból jött felfelé a Duna irányába. Albertine oly kicsi s oly fekete volt maga mellett, a látvány nagyon szórakoztató és mulatságos volt. Azt hiszem, akkor tűnt fel nekem először, milyen meglepő az, ahogyan jár, nagyon különlegesen, kicsit vontatottan, lustán, de ugyanakkor rugalmasan, olyan lány járása végül is, aki nagyjából nem fél semmitől, de tele van bizonytalan félelmekkel. Én vártam magára, nem tudom, milyen okból, a szó jelképes értelmében magára vártam fent. Szótlan voltam, egy kicsit szótlanabb a szokásosnál, és abban a lelki állapotban, amiben semmi sem vész el, egy mozdulat sem, egy részlet sem, minden megmarad, mint egy fényképen. Őt vagy hat ház van a huszonnégyesig. A ház előtt közömbös hangon azt mondta: hazaérkezett. Abban a pillanatban két gondolat futott át az agyamon, mint két párhuzamos vonal, az egyik inkább napfényes, a másik sötétebb volt. Észrevettem, hogy nem felejtette el a helyet, ahová eddig egyszer-kétszer lera-kott. A másik az, hogy talán inkább meg akar tőlem szabadulni, talán jobban szeretné, ha nem látják, hogy két olyan szomszéd, mint mi, együtt sétál egymás mellett, teljesen ártatlanul, de talán mégis gyanút keltően.

Két könyvet vitt a hóna alatt, melyeket egy barátnője adott kölcsön, aki lejjebb lakott. Albertine nagyon szeretett a szandálom körül szaladgálni.

A lakásom előtt voltam, de még elkísértem további kétszáz méterig. Ugyanis szerettem volna mondani magának valamit. Nem tartozik szokásaimhoz azt mondani valakinek, hogy tetszik nekem, s egyéb ilyen banalításokat.

⁶ NAGY András, „Utazás Európába: emlékek az 1945 évi londoni ifjúsági világkongresszuszról”, *2000 Irodalmi és Társadalmi havilap*, 3 sz. (2004): 64–69.

Károlyi Judith puli kutyájával, Albertine-nel a párizsi magyar követségen, 1948–49-ben.

S alapjában véve nem tudtam pontosan, hogy mit is akartam volna mondani. Ez saját magamban sem fogalmazódott meg, tehát magának sem mondhatam el. De a mondandóm azért létezett, ha kifejezetlenül is, csak egy »gondolat«-ként, illetve inkább már létezett, de még nem öltötte azt a precíz formát, ami megengedi, hogy szavakba foglaltassék. Így hát hallgattam, amikor elbúcsúztunk, de bennem megmaradt egy bizonytalan érzés, hogy elmulasztottam valamit azzal, hogy nem mondtam magának semmit. És nem sikerült megtalálni még később sem, amikor már otthon voltam, azokat a szavakat, amiket nem mondtam el. Most már tudom őket. Pedig nagyon egyszerűek. Azt kellett volna mondanom magának mielőtt elbúcsúztunk:

Azt hiszem, szeretni fogom.

De akkortájt még lehetőségekben gondolkoztam, nem tényekben. Van egy, azt hiszem elég pontos elképzelésem az arckifejezéséről e furcsa kijelentés hallatára. Az arca nem tükrözött volna semmi meglepetést, teljesen zárt maradt volna, gondolom. Pedig ezt a mondatot ki kellett volna ejtenem. Ez volt az első alkalom, amikor sétálni láttam magát, mert egyébként mindig autóban volt vagy társaságban. Akkor nem gondoltam, hogy az első párizsi estémet kettesben töltöm majd magával. Ha valaki azt mondta volna nekem, hogy alig több mint egy évvel később, az Endrődi Sándor utcának ezen az

ötszáz méterén egyedül sétál majd, s talán gondol vőlegényére, jót nevettem volna rajta. Mert az talán alapjában véve elképzelhető volt, hogy mindketten jegyesek leszünk, az is elképzelhető volt, hogy egyedül sétál majd az Endrődi Sándor utca 24 előtt. De a kettő együtt? Furcsa az élet.”⁷

Két nagyon különböző életút találkozott 1947 őszén, amikor Zoltán megérkezett a párizsi magyar követségre kultúrattaséként, s ott Judith fogadta, ekkor is helyettesítve Édesanyát, aki éppen – a családi szóhasználat szerint – a „bűnözőkkel”⁸ volt elfoglalva, s így nem követte azonnal férjét a francia fővárosba. Ekkor Zoltán harmincöt, Judith pedig huszonnyolc éves volt.

Zoltán mögött az a múlt volt, amit ismerünk, de az utolsó hónapokban sok személyes frusztráció is felgyűlt benne: az általános politikai helyzet alakulása, ellentéte Révaival s követőivel, mely a Valóság szerkesztői posztjáról történő lemondásához vezetett, egy francia hetilapban közölt, a népi mozgalom helyzetéről ejtett megjegyzése miatt ért támadások, a kommunista párt vétője kultuszminiszteri jelölésére – mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy létfontosságúnak tűnjön neki a párizsi kultúrattaséi poszt. Bár jó kapcsolata Károlyival ezt szinte garantálta, ő mégis aggódott az utolsó percgig. Farkas Ferencet 1947 júniusában levélben arra kérte, hogy támogassa kinevezését a minisztertanácson: „mert lenyelhetetlen volna, s eléggé becsületbe vágó, ha ez annyi huzavona után nem lenne meg. S valóban nem nagyon tudnék mit kezdeni szégyenkezésemben”⁹. Ezenkívül házassága Nádas Erzsébettel, Lillel is zátonyra futott, Ádám fia már nyolcéves volt.

Judith addigi élete szintén eléggé mozgalmas volt. Csecsemőkorában került el Magyarországról, szülőhazája így nem jelenthetett otthon számára. Első éles emléke a Jugoszláviából Angliába való átkelés egy szennellett teherhajón: a három Károlyi csemetét biztonsági okokból a hajó árbocához kötötték ki. A hajó elindult, de kisvártatva megállt, ismét partra

⁷ A Szabó Zsuzsa birtokában levő Szabó Zoltán-archívumból.

⁸ Károlyi Mihályné ekkor a rákospalotai nevelőintézet fiataljaival foglalkozott.

⁹ FARKAS Judit szerk., *Aki nem ír, hanem úr – Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete – Tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok* (Budapest: Ráció Kiadó, 2007).

kellett szállniuk, hogy köszöntsenek valakit, aki szüleikhez jött elbúcsúzni, s akinél ott maradt a Balalajka nevű kutyájuk. Mikor a gyerekek a kutyától is elbúcsúztak, a hajó újra indult, s őket ismét kikötözték az árbochoz.¹⁰

Következett egy hányatott gyerekkor angliai, svájci, majd franciaországi internátusokban. A család változó anyagi helyzete miatt ezek néha egyszerű, néha luxus internátusok voltak. Az utóbbiak különösen kínosak voltak Judith számára, mert szeszélyesen gondoskodtak alapvető szükségleteiről:

„Néha nagyon elegáns iskolákba járatlak, de kevés volt a pénz, s bár nem gyakran, de előfordult, hogy anyám teljesen elfelejtkezett arról, hogy zsebpénzt adjon, vagy gondoskodjon arról, hogy lecserélje a cipőmet. Ki kellett mennem a WC-re, hogy spárgával összetákoljam a csizmámat. Sosem, valóban sosem éreztem mást, még akkor is, amikor volt pénz, mint azt, hogy elhanyagolnak, főleg mert olyan gyerekekkel voltam együtt, akikről gondoskodtak, akiknek volt pénzük, s azt gondoltam, ez nekem is járna.”¹¹

Tizenkét éves korától tizennyolc éves koráig a párizsi Lycée Victor Duruy-be járt iskolába, ott is bentlakó volt, úgyhogy a hétvégeket is főleg az intézményben töltötte. Judith szerint az internátusi időn kívül is ritkán volt együtt a család, gyakran barátok vagy Károlyi Mihály titkár-nője gondoskodtak a gyerekekről. Judith ezzel magyarázta, hogy nem tanult meg magyarul.

Károlyiék sok mindent hánytak Zoltán szemére a Judith-szerelem miatt. Ezek időről időre nyílt konfliktusban nyilvánultak meg, amiben a magyar nyelvtanulás kérdése sokat szerepelt. Már házasságukat követően, valószínűleg 1949. márciusban kelt levelében így számol be Judithnak egy Károlyi Mihállyal folytatott beszélgetésről:

„Azt is megtudtam, hogy súlyos hiba, hogy nem tanítom magyarra. Válaszom az volt, hogy nekik 20 év állt rendelkezésükre ahhoz, hogy magát magyarra

¹⁰ KÁROLYI Judith angol nyelvű beszélgetése Huszár Lászlóval (Budapest: 1956-os Intézet – Oral History Archívum, 2004), 1.

¹¹ Uo., 4.

tanítsák, nekem 7 hónap. Várjuk ki, mi lesz, ha nekem e célra 20 év megadatik. A válasz erre: nagyon ellenezték Horthyékát, ezért nem tanították magyarra. Kifejtettem szerény véleményemet, miszerint saját országuknak a nyelvét nem az ország kormánya miatt illik megtanulni vagy nem megtanulni. Mert a kormányok elmúlnak, a nyelv megmarad.”

Sajnos, a következő húsz évben sem sikerült Judithtal azt a nyelvi Everestet megmászatni, amely a magyar nyelv megtanulását jelentette. Későbbi válásukhoz részben ez is hozzájárult.

Érettségi után Judithnak nem sikerült ösztöndíjat szerezni az oxfordi egyetemre, így nem tanulhatott tovább, kisebb munkákat vállalt, míg egy titkárnői tanfolyamra járt. Angliában érte De Gaulle 1940. június 18-i felhívása, s elhatározta, csatlakozik hozzá. Először De Gaulle főhadiszállásán dolgozott mint titkárnő, majd 1943 februárjában belépett a Szabad Francia Hadseregbe. Az angol hadsereg keretében Camberly-ben képezték ki katonatisztnek. Judith imádta a katonáskodást, a vele járó közösségi életet, a vagány sportos életmódot. Egy ideig járművezetői (dzsip, autó és motorbicikli) oktatás tartozott a feladatai közé, s ezt nagyon élvezte. Innen származik az egész életén át tartó szenvedélye az autók iránt, ami a kutyák mellett érdeklődésének fontos területe volt. Anglia után Párizsban tevékenykedett a város felszabadulása után, majd Lattre de Tassigny tábornok francia megszálló hadseregével Németországba vonult. A francia hadügyminisztérium történelmi könyvtára Judithot ellenállóként tartja nyilván, őrizve katonai igazolványait is. Bordeaux-i leszerelése után szüleivel élt együtt. Akkortájt egy huszonhét éves nőnek már nagyon illet volna férjhez menni, s a szülők figyelemmel kísérték a szóba jöhető fiatalembereket. „Örülök Ilonának. Boldog lennék, ha fia elvenné Judithot, de lehet-e ezt reményleni?”¹² – írja Károlyi Mihály feleségének. Egy másik alkalommal szintén feleségéhez: „Holnap végre meglesz a Time-interjú, Davidson (az interjúvoló újságíró) nagyon tetszik Judithnak”¹³.

De Judithot mindamellet nem lehetett könnyen meghódítani. Zoltánnak – ahogy a levelek tanúsítják, bár nehezen – ez mégis sikerült

¹² KÁROLYI Mihály, „Károlyi Mihálynéhoz”, in HAJDU, *Károlyi Mihály...*, 5:299.

¹³ Uo., 267. levél.

1948. április 21-én, épp aznap, amikor a követség támogatásával egy nagy Czóbel-kiállítás nyílt meg Párizsban. Ezt követően indultak el a levelek, naponta néha több is, de ahogy a szerelem kibontakozott, úgy gyűltek a nehézségek is.

Károlyi nem tartotta Zoltánt jó partinak. „Míg közéletben minden nézetével szembeszállt, mindennel, ami arisztokratikusnak nézhető: magánéletében, modorában, ízlésében ugyanilyen következetesen arisztokrata maradt”¹⁴ – írja Károlyi Mihályról később Zoltán. Az a tény, hogy Zoltán, noha modorában arisztokratikus volt, viszont nagyon egyszerű családi háttérrel rendelkezett, be nem vallott akadályt jelenthetett. További ellenvetések: elvált ember, a közös nyelv hiánya, a köztük lévő nagy különbség műveltség és iskolázottság terén, Zoltán intellektuel, *par excellence* művész, Judith nem az.

Az ellenvetések odáig mentek, hogy Károlyi Mihály felszólította Zoltánt, ne erősítse Judithban érzelmeit iránta, ne találkozzon vele kettesben, csak társaságban, s ha ez nagyon nehéz számára, ő szívesen előmozdítja áthelyezését Brüsszelbe. Persze Zoltán továbbra is ostromolta Judithot, aki sokat ingadozott a családi lojalitás és egy bizonytalan, új élet közt. Zoltán levelei nemcsak szerelmi vallomások, de serkentések is arra, hogy Judith túlhaladja „mártírgyerekek” múltjának traumáit, kiszabaduljon a társadalmi konvenciók kötelékéből, és egy emberi kapcsolatban megtalálja önmagát.

Az a tény, hogy Judith anyjával nagyon rossz viszonyban volt, elősegíthette a döntést, amely végül is Zoltán mellett szólt. Zoltán szerint a két nő viszonyát részben magyarázza Katinka féltékenysége, „hogyan hajdan elnyomott és karmai közt lévő lányát valaki szereti, még hozzá egy művész”¹⁵. A kor konvenciójának hódolva 1948 júniusában hivatalosan eljegyezték egymást.

Károlyi Mihályné sógornőjének írt levelében így kommentálja az eseményt:

¹⁴ SZABÓ Zoltán, *Ősök és társak* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1984), 206.

¹⁵ HAJDU, *Károlyi Mihály...*, 6:494.

„Judith el van jegyezve Szabó Zoltánnal – magyar író és a mi kulturális *attachénk*. A fiú nagyon szerelmes Judithba, már egy év óta, és most Judith elhárította, hogy hozzámegy. Szabó 36 éves, igen tehetséges, intelligens, finom, jó ízlésű, csinos ember. Már házas volt, de elvált, és van egy kis 9 éves fia. Pesten jól ösmert és nagyon populáris. Judith is szereti, pedig nagyon difílis, és mostanáig senki sem tetszett meg neki. Ő igazán egy szépséggé vált, és mindenütt nagy sikere van. Zoli egy igazi művész, és ezért nem nagyon összeillők, mert Judithnak nincsenek intellektuális velleitásai, de talán *contrastok* sikeresebben tudnak egymással kijönni, mint hasonlóak.

A házasság úgyis egy *va banque*, biztosra nem lehet játszani, de ha a férfi tisztességes, okos és szerelmes – talán menni fog. Az Avenue Löwendali lakást odaadjuk nekik, így ők nagyon jól lakhatnak, és Zoli jól keres mostani állásában. Végre Judith meg fog magyarul tanulni.”¹⁶

Ez a békülékeny hangú, kedves kommunikáció csak egy pillanatra felelt meg a valóságnak, nem tükrözte a szülők és a fiatal pár további kapcsolatát, amely változékony és feszült maradt, sőt akkor romlott meg végképp, amikor a későbbiekben valóban segítségre szorultak, leginkább lakás-kérdésben.

Eljegyzésük után Zoltán egy újabb szorongó levélsorozatot írt Judithnak, aki 1948. július végén vagy augusztus elején barátaival egy megrakodott dzsipben Budapestre indult, Prágát is útba ejtve. Utolsó percben jött csak onnan vissza, de időben ahhoz, hogy a montmartre-i önkormányzati hivatalban augusztus 31-én összeházasodjanak. Tanúik Judith szülei voltak.

A nászútról sok rajzzal ellátott képeslap maradt fenn, és Zoltán Révai Andrásnak írt leveléből pontosan tudjuk, merre jártak, s hol készítette Zoltán Judithról szép fényképeit. Visszatértükkor Zoltán icike-picike lakásában, a montmartre-i Villa Leandre-ban laktak, s bár ezekből a hónapokból nem maradt fent levél, egy boldog időszaka lehetett közös életüknek.

A politikai helyzet azonban egyre aggasztóbbá vált. Károlyi Havas Endrével írat Rajknak egy levelet, amiben jelzi: „úgy tudja, hogy a veje

¹⁶ KÁROLYI Mihályné, „Károlyi Erzsébethhez”, in HAJDU, Károlyi Mihály..., 6:469.

nem maradhat vele egy követségen, s amennyiben ez általános, elfogadott szabályzat, semmiképpen nem szeretné, ha miatta kivételt csinálnának”¹⁷.

Ajánlja, hogy esetleg helyezzék át a vejét a londoni, római vagy más követségre, de „Annak is örülne, ha veje Magyarországon tudna megfelelő munkát végezni, mert örülne, ha a lánya végleg jól megtanulna magyarul, amire magyar férje mellett most minden lehetősége meg van ugyan, de a magyar környezet ezt még jobban elősegítené.”¹⁸

Rajk haza is rendeli Zoltánt '48 novemberében, és érezteti vele, hogy magyar írónak nem tanácsos hosszabban külföldön tartózkodni, de még visszaengedik Párizsba, nagy megkönnyebbülésére, mivel akkoriban, a hazahívás gyakran letartóztatást is jelentett. December végén Mindszentyt őrizetbe vették. Ez az esemény mélyen megrázta, növelte kételyeit az otthon kialakuló politikai rendszerrel kapcsolatban, ezért az emigrálás kérdése egyre súlyosabb dilemma lett számára.

Közben Judith teherbe esett, s a fiatal pár levelezése újraindul, amikor Judith 1949. március elején nővéréhez megy át Angliába, hogy ott várja meg a gyermek születését. Ezek a levelek a korábbiaknál rövidebbek, gyakorlati kérdésekkel is foglalkoznak, sokszor nagy lelki vívódásról tanúskodnak, néha ellentmondásosak. Zoltán láthatólag nem bízik már senkiben maga körül, még Judithban sem, fél, hogy konkrét disszidálási terveit felesége akaratlanul kifecsegi apjának. Mert Judith szerint¹⁹ Zoltán már karácsonykor tudatta apjával, hogy emigrálni fog, de ezt apósára való tekintettel csak 1949 júniusában tette meg, amikor Károlyi már nyugalomba vonult. Ezek a hónapok nagy feszültségben teltek, a bizalmatlanság és a félelem uralkodott nemcsak a családtagok közt, hanem a követség teljes személyzete körében is. Károlyi Mihály 1949. április 1-én a következőt írja bizalmas emberének, Havas Endrének:

„Remélem sikerülni fog a »festőt« észre téríteni. Mondják meg Boldizsárnak, h. végtelen hálás lennék, ha sikerülne a festővel megértetni, h. nem csak

¹⁷ HAVAS Endre levele Rajknak, 1948. szeptember 22., MOL XIX-J-1-j 45-64 1/C 44/48

¹⁸ HAVAS Endre levele ..., uo.

¹⁹ Huszár Lászlónak adott interjú, 28. o.

politikáról, de családi békéről is van szó. Ha a festő disszidálna, engemet, de még inkább lányomat lehetetlen helyzetbe hozná. Ezenkívül a Molnár utcai ház – később Av. Löwendal, az én feleségem halála után az egész örökség kockán forog. Illyés van olyan »hazafi«, mint Z., mégis otthon marad.”²⁰

Zoltán leveleiben a Károlyiékkel való konfliktus általában csak közvetve nyilvánul meg, indulatait részletkérdések váltják ki, mint például Judith kutyájának, Albertine-nek a sorsa. Egészen megdöbbentő az a levél, amelyben Judithnak leírja a Csontváry-kiállítás megnyitását: csak röviden számol be magáról az eseményről, de annál hosszabban és hevesebben ecseteli az Albertine miatt zajló családi drámát.

A Rajk-per után sem állt tartósan helyre a „családi béke”, s viszonyuk Károlyiékkel 1950-ben végleg megszakadt, amikor a szülők kilakoltatták Judithot a Markham streeti lakásukból, ahol átmenetileg laktak. Ez épp akkor történt, amikor gyermekükről kiderült, hogy maradandóan fogyatékos, semmi orvosi beavatkozás nem segíthet rajta. Ez Judithnak kétszeres csapás volt, elvesztette apját, akit nagyon szeretett és fiát is, akit a kilakoltatás miatt kénytelenek voltak állami gondozásba helyezni.

Zoltán utolsó francia levele feleségéhez, a hatvanhatodik, szintén 1950-ből származik, amikor végre sikerült Párizsban Judith autóját, a Rocinantét eladni.

„Szombat, egy kávéházból, Rue Mazarin

Hát itt vagyok, Drága, 4 nap óta Párizsban, és hihetetlen honvágyam van maga után, hogy együtt lehessünk Angliában, honvágyam van az ottani fakó élet után, ott, ahol nincs sok ennivaló, semmi innivaló, illetve csak »a nice cup of tea«, ami után ultra szentimentális módon illik óhajtozni. Kezdem

²⁰ HAJDU, Károlyi Mihály..., 6:494.

Lásd még Havas Endre Károlyi Mihálynak szóló, 1949. április 29-i levelének Szabó Zoltánra vonatkozó részét: „A festő [Szabó Zoltán] hosszú levelet írt nekem. A levéllel, az adott körülmények között, meg lehetünk elégedve. Azt hiszem nincs semmi baj. Közben én is írtam neki, mégpedig a megbeszélt vonalon mozogva. Levele rokonszenves és kedves. El sem mondhatom, hogy mennyire örültem neki. Hiába, minden elment dacára, nagyon kedvelem őt, és nagyon szeretném, ha le tudná gyúrni kétségeit.” (708. sz. levél, 5:717.)

felfedezni, hogy Anglia és életmódja továbbá is elbűvöl, s hamarosan már nem is tudok más életmódot elképzelni, mint az ottanit.

Íme: negyedik napja vagyok Párizsban, s máris kettős aggodalom uralkodik el rajtam: a magyaré, aki mindent ismer, ami a kontinensen történik és azé, aki azért kezd el aggódni, mert Anglia által már elkényeztetve semmit sem ért meg. Itt mindenki csak csalókat, gyanús alakokat, sunyikat látok, olyanokat, akiknek hátsó gondolatai és hátsó szándékai vannak; az angol nem igazán nyelvem, de nincs nagy bizalmam a párizsiakban, mert ők egy más nyelvet beszélnek.

Az autót relative jó áron megvették. Ebből Garat mindenféle kifogással próbál különböző kis összegeket levonni. Ha minden formalitáson túl leszünk, a forgalmat átírtuk, akkor hétfőn ki is fizetik az árát, és átadjuk a kocsit, szintén hétfőn. A vevő kellemes ember, svájci állampolgár, de francia rezidens. Sajnos nem lehetett elintézni, hogy svájci frankban fizessen. Még teszek rá egy kísérletet hétfőn. De attól tartok, hogy a Devizaváltó hivatalon keresztül kell a folyamatot elindítani, ami elég sok várakozást jelent előszobákban s azt is, hogy még ki kell tartani a Markham Streeten egy ideig. Majd elválík. Alapjába véve azért írok, mert itt maga nélkül sehol sem érzem magamat jól, és türelmetlenül várom, hogy a régi életnek az utolsó fejezete lezáruljon itt. Nagyon szeretnék már vissza lenni, s ez a vágy most hamarabb jelentkezett, mint bármi másor.

Mindenről beszámolok, szeretném ezt már előszóban tenni.

A magáé,

Zoltán

Tetejében már megint esik.”²¹

Zoltán és Judith húsz évig élt együtt Angliában, s bár házaseletük Zoltán szavaival „boldognak nem volt nevezhető, a szó szokványos értelmezése szerint”²², összekovácsolta őket a sok átélt viszontagság s a közös vállalkozások. Válásuk okait Zoltán 1968-ban hosszasan leírta magyar származású ügyvédjének, ezek apósa s anyósa aggályait részben igazolták. Judith pedig, ahogy Ágnes lányomnak elmondta, főleg azért vált el, mert Zoltán mellett már nem a saját életét élte. De életük végéig megmaradt közöttük egy kölcsönös tisztelet és szeretet, amit egy-két fennmaradt angol nyelvű levél is bizonyít.

²¹ A Szabó Zsuzsa birtokában levő Szabó Zoltán-archívumból.

²² SZABÓ Zoltán levele Baracs Györgynek. Szabó Zoltán-hagyaték, OSZK.

BERTHA ZOLTÁN

irodalomtörténész

AZ ERDÉLYISÉG SZABÓ ZOLTÁN LÁTÓKÖRÉBEN

Diaszpóranemzet, irodalmi nemzet, szerelmes földrajz, szellemi honvédelem: mindez csak jelzése Szabó Zoltán gondolkodói nagyságának, aki ilyen telitalálatos fogalmakba és kifejezésekbe tudta sűríteni nemzetbölcséleti teljesítményének summázatos eredményeit. A magyarság aggasztó vagy reménybeli sorsáról elmélkedő szociografikus, társadalomfilozofikus, kultúrtörténeti fejtegetéseinek rengetegéből bontakoznak és kristályosodnak ki az ilyesfajta, esszéisztikus-poétikus mivoltukban is lényegkimondó probléma- és helyzetmeghatározások. E látletelek intellektuális és teoretikus jelentőségéhez, minőségéhez sokak szerint a franciás gondolkodásmód racionalizmusa és az angolos esszéírás empirizmusa éppúgy markánsan hozzátartozik, mint a magyarságtudományos valóság- és sorslátás élessége, a nemzetmentő felelősségtudat emelkedettsége vagy a szeretetelvű közösségfelfogás keresztény humanizmusa. Nemzet és állam kategóriájának elméleti megkülönböztetése, különválasztása olyan horderejű tézisként vált érvényessé és időtállóvá, amely a Trianonban szétdarabolt magyarság folyamatos lelki és kulturális újjáépüléséhez, megmaradásához, integritásához szolgáltathat nélkülözhetetlen, kollektív önismereti, önérzeti fogódzókat. A pontos érvelések a magyarságot kulturálisan identikus közösségként, a magyar emberek összességként, s nem szűkösen az adott államisághoz és országhatárokhöz igazodó társadalomként definiálják. A magyarság magyar „közösségek többközpontú együttese”¹ (András Sándor), és

¹ ANDRÁS Sándor, „Szabó Zoltán nemzetről és hazáról”, *Múltunk*, 2. sz. (2013): 181.

képtelenség, sőt népnymorító szégyen, hogy ha határon túli magyarokra nem mint a nemzet egyenrangú szellemi részeseire tekintünk; ha „a sorompók a fejekben leereszkednek”² – ahogy képszerűen is megvilágította ezt a torz és csonkító nemzetszemléletet. „A magyarságtudat a határok abroncsaihoz idomulva olyan törpévé torzult, amelyet vázába szorítva neveltek nyomoréknak régi udvarokról beszélő rémtörténetekben.”³ Tiltakozott is ez ellen egész életében, például amikor angliai emigrációja idején arról értesült, előfordul, hogy az erdélyi magyar embert Magyarországon már „a román” néven emlegetik, annak füle hallatára. Vagy, hogy tanárképző főiskolások nagy hányada nem tudja, milyen nyelven beszélnek a székelyek (találgatva, hogy románul vagy „székelyül”). Igaza volt: egy nemzet nem akkor kezd katasztrofálisan romlani, amikor elveszíti területének kétharmadát; hanem amikor fiai nem képesek vagy nem akarják felismerni, hogy mi áll „a nép megmaradása érdekében s mi ellene”.

Londoni „kilátójából” (1974-ben) felidézi Illyés Gyula 1967-ben leírt szép és nevezetes metaforáját a magyar kultúra és irodalom ötágú sípjáról: a „magyar irodalom ötágú síp, összehangolatlan”⁴. Rossz szándékkal kialakított „hangfogó felületek” akadályozzák, hogy egyszerre lehessen hallani a sokszólamúságnak ezt a virtuális összhangját, s úgy véli, hogy az még leginkább, „aránylag a legtisztábban az olyan magyarhoz érhet el, aki Angliában vagy Franciaországban él”⁵. A Magyarországon kívül teremtődő magyar irodalom szférái nyilvánvalóan éppen bizonyos különbözőségükkel lehetnek színezői, gazdagítói a magyar kulturális identitás egészének. „Az együvé tartozókat az államhatárok egymástól elválaszthatják”, de „egymástól el nem idegeníthetik”; ha mégis: a közösségként tételezett „irodalmi nemzetben idegen erők működnek”⁶. A tudomásul vett (ráadásul elvileg légiesíthető) ország- és államhatároknak a maga

² SZABÓ Zoltán, *Ablakok Erdélyre* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2000), 323.

³ SZABÓ, *Ablakok...*, 316.

⁴ ILLYÉS Gyula, *Iránytűvel*, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975), 2:564.

⁵ SZABÓ, *Ablakok...*, 299.

⁶ Uo., 301–302.

ügyeiben jelentőséget nem tulajdonító irodalmi nemzet tehát nem helyhez és aktuálpolitikai viszonyokhoz zsugorított képződmény, hanem kategorikusan szabad természetű és szellemi lényegű entitás. Amelynek spirituális magasrendűségét az is jellemzi, hogy voltaképpen még a nyelviség kritériumához sem köthető kizárólagosan. Példaként hozza, hogy „Beckett nem »disszidense« az írek irodalmának, mivel Párizsban él, s francia művekkel és angol változatokkal tágítja a közlés és a művészet lehetőségeit.”⁷ A nemzeti irodalmiságnak ebbe a kitágított felfogásába belefér az akárhol az adott nép nyelvén születő alkotás, az akár más nyelven, de szerves értéksajátosságait tekintve egy meghatározható nemzeti kultúrkörhöz kapcsolódva keletkező literatúra, sőt még azoknak a magyar tárgyú műveknek a sora is, amelyeket nem magyar szerzők (hanem például „angol történészek” vagy „francia esztéták”) hoztak létre, ha nemcsak magyarul értenek, de a magyarságot is értik. Más szempontból az irodalmi nemzet az írásbeliség minden olyan formáját tartalmazza, amely irodalmi értékű nyelven fejezi ki mondandóját; historikus, irodalomtörténész, filozófus, fizikus, szociológus, etnográfus és bármilyen más szakember ezzel a feltétellel tagjává válik ennek az önazonosságát minden irányban megőrizve kiterjesztő szellemi közösségnek.

Szabó Zoltán értelmezése szerint policentrikus szellemi élettel az irodalmat nem éri kár. Több egységben, több központtal: de „ami magyarul irodalom, egy irodalom marad”.

„Az irodalmi nemzetet – mint minden nemzetet – az a bizonyos, »mindennapi népszavazás« tartja össze. Vagyis egyéni döntések az együvé tartozás mellett. Mihelyt az összetartozás-tudat az írókban, kifejezése a szellemi életben elhalványul vagy elnémul, az irodalmi nemzet gyöngül, a minőség rokkban, a tehetség elbátortalanodik, az értelem eleven erői elszikkadnak, a szellemi élet vérkeringése elakad. A nemzet megszervezi.”⁸

És szellemes szójátékkal rávilágítva: „Megsemmisíteni birodalmakat lehet. Nem irodalmakat. A Római Birodalom megsemmisült. A latin

⁷ Uo., 300.

⁸ Uo., 304.

irodalom megmaradt. A Római Birodalomból a romjai maradtak meg. A Római Birodalomból az maradt meg, ami latinul kifejeződött.”⁹ A szellemi kifejeződés, az esszenciális önfelmutatás, a teremtető nemzetmegtartás a magyarság esetében leghitelesebben és legteljesebben az irodalmában történik. A magyar hazát a magyar írók alkották meg, térképét írók tették élővé, plasztikussá („völgyeket és hegyhátaikat mintázva meg benne, városokat és folyópartokat elevenítve meg rajta”), állítja Szabó Zoltán¹⁰ (egy helyütt ugyan megjegyezve, hogy más művészeti ágakhoz mérve talán még kissé egészségtelen arányban is), s hogy ezt a Kárpátközi geográfiai tájat ha először az Árpádok hódították meg hadakkal, azután az államférfiak tartották meg államszervezettel, másodsor meghódítani – azaz gyökeres jellegzetességeit kifejezni – az írók tudták igazán; azáltal, hogy megírták. A terület önartikulációja és önaffirmációja a szellem-irodalmi feladat és hivatás ellátásában zajlik, miszerint az egymástól különválaszthatatlan „hősök és poéták” népének sikerülhet olyan nagy és mintaadó eszméket produkálnia, melyekkel a parasztságot felemelő társadalmi méltányosság, a nemzetek közötti megbékélés és az erkölcsi igazságosság elveit egy valóságos közép-európai rend alapjaként képes meghonosítani. A minőségeszmény és a „kis nép, nagy lélek” Németh László-i ihletésű gondolattávlata itt is azt jelenti, hogy „az emberiség javát nem annyira csapatoszlopokkal, mint inkább valóban keresztény ideákkal és valóban igazságos társadalmi renddel lehet szolgálni”.¹¹ (A „Nyugat védőbástyája”-szerep betöltésével együtt is. És hogy lelkiekben „a magyar tulajdonokhoz való visszatérés” társadalmiokban feltétlenül járjon együtt a magyar társadalom „igazságos és kiegyensúlyozott társadalommá” való átépítésével.) A nagy eszmét adó kis nép lehet nagyobb egyéniség, mint a nagy nép. Egy „nép nem annyit ér, amennyi

⁹ Uo.

¹⁰ SZABÓ Zoltán, *Szerelmes földrajz* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988). Fülszöveget vö. még: „Magyarország poétai szerelmes földrajza ott kezdődik, ahol a magyar költészet”, in SZABÓ Zoltán, *Hazugság nélkül*, 3 köt. (Budapest: Héttorony Könyvkiadó, 1991), 2:28.; „Aminthogy általában a magyar hazát a magyar írók csinálták.” SZABÓ, *Ablakok...*, 252.

¹¹ SZABÓ, *Ablakok...*, 267.

lelket számlál, hanem amennyit tesz az összes emberiség javára”.¹² „A magyar hivatásgondolat és magyar szabadság gondolat a nagy magyar szellemekben sohasem önző, sohasem marad a magyarság határain belül.”¹³ E morális szolgálat-ethosz és etikai perfekcionizmus diktálta vállalkozás, e hatalmas mintanép-szerep elvállalása üdvös tervként és programként igazolhatja egy olyan közép-európai és Kárpát-medencei újjárendezés esélyét, amelynek értelmében „amit karddal nyertünk, szerződéssel veszítettünk, példa útján kell visszaszerezniünk”¹⁴.

Az európai, sőt világhorizontú példanemzetté válás aspirációja pedig egyáltalán nem tekinthető illúziókergetésnek vagy légvárépítésnek. Kultúrtörténelmi lehetőségeit növeli például, hogy a magyar irodalom – benne a népi mozgalom (mint „hungaricum”) újszerű és útmutató eredményeivel a falukutatástól a harmadikutas eszmeiség kidolgozásáig – az újabb időszakokban, évszázadokban kétségtelen világirodalmi magasságokig emelkedett. Babits Mihály (akit Szabó Zoltán egyszerre bátornak és mérlegelőnek értékel; s a „művészet a művészetért” elve mellett az „igazság szolgálata csakis magáért az igazságért” eszméjét is megtestesítőként) már 1913-ban posztulálta: „irodalmunk úgyszólván kezdetétől fogva a nagy európai kultúrának egyik kifejezésformája, s már mint ilyen is helyet foglal el az úgynevezett világirodalomban”¹⁵; s „e világkultúrába nemzeti sajátságaival s önálló, egyéniség szerű karakterével egészen új szint hozott”¹⁶. S mivel a kultúra időbeli előrehaladása és értégyarapodása éppen nem mechanikus, hanem organikus jellegű (Németh László szavával az első teremtés boldogságához mérhetőn megújító, nagy, teremtő aktusok fejleménye), ezért pontosan ugyan ki nem számítható, de mindig lehetséges tüneményekkel, kicsúcsosodásokkal kápráztathat el. Ráadásul a magyar szellem keletiség és nyugatiság folytonos és szintézisigényű összeköttetésének a szem előtt

¹² Uo.

¹³ Uo., 256.

¹⁴ Uo., 269.

¹⁵ BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 1:420.

¹⁶ Uo.

tartásával sajátyszerűség és egyetemesség összhangjának különleges megvalósítására képesítette önmagát. A „magyar az európai kultúrát kezdetől fogva nemcsak felületesen átveszi, hanem annak eszméit és irányait mindig a saját nemzeti eszméivel, sorsának és lelkének szükségleteivel összeolvasztani törekedett”¹⁷. „Európai és magyar szellem párhuzamos-sága és markáns eltérése magyaráz meg leginkább speciálisan magyar jelenségeket a Gellért-legendától máig”¹⁸ – szögezi le napjainkban Imre László. Az összefüggések és kölcsönhatások tartós érvényesülése ugyancsak erősítheti a többletértékeket nyújtó nemzeti mélységperspektívák kisugározhatóságának reményeit. Szabó Zoltán szerint ilyen különös nemzeti karaktervonás, hogy „vigyázó szemünket” nyugat felé vetve is mintha folyton azt keresnénk, „mi az, ami megmaradásunkban minket szolgálhatna”. Másfelől a saját hagyományok újjáélesztésének legfőbb célja, hogy a múltba kapaszkodva teremthessünk élhető és mások által is követhető jövőt. A nem pusztá rekvizitumként, hanem tanító, ösztönző tradícióként szemlélt múltban kiaknázható erő rejlik tehát, „minden történetvizsgálat régi századoknak szentelve: megannyi lépcső a jelenkorban magasabbra emelkedhetni”¹⁹, ezért:

„a legalkotóbb magyarok mindig egyben a leghagyományosabb magyarok is”; „minél jobban gyökerezik valaki nálunk a múltban szellemileg, annál helyesebben készíti a jövőt”; a „legjobbak mindig elmerültek a múltban, hogy fölszökhesse a jövő elé”. A veszélyeztetett „magyarság megmaradásának bölcsék követ keressük e múltban, szüntelen”, és „ha igaz az, hogy az egyik legnagyobb magyar hiba a múltba menekülni, igaz az is, hogy az egyik legmagyarabb erény: a múltból támadni fel.” Hiszen „nincs igazán nagy magyar hadvezér, államférfi, költő, kinek nemzetmegtartó terve elavult volna.” Halhatatlanjaink „azért halhatatlanok, mert nem múlt el, ami ellen küzdöttek”²⁰.

¹⁷ Uo., 378–379.

¹⁸ IMRE László, *A magyar szellemtörténet választottjai, feltételei és következményei* (Pécs: Pro Pannonia Kiadó, 2011), 84.

¹⁹ SZABÓ Zoltán, *Ablakok ...*, 12.

²⁰ Uo., 10.

Más népekhez képest itt a megmaradás és a megerősödés elementáris létproblémája vált szakadatlanná – az erőfeszítés lényege pedig nem terjeszkedő hódítás, hanem honvédelem; még a katonaságnak is ez a neve: honvédség – mutat rá az író. Művészetbölcseleti értelemben pedig a tenger és a tengerszem viszonyának az érzékletes hasonlatával sugallja, magyarázza a népiség belső forrásait, energiáit, értéktartalmait feltáró elmélyülés és az univerzális létszemlélet dimenzióinak az egyeztetetőségét, ötvözhetőségét. (Ha a mélységesen mély tengerszemeket csakugyan rejtett hajszálcsövek fűzik a tengerekhez.) A mélységismeret mintegy feltételezi a magasművészeti modernséggel is kapcsolatot tartó nyitottságot. A bartóki–kodályi modell ajánlata Szabó Zoltán megfogalmazásában: „nem arról van szó, hogy a művésznak népinek kell lennie ahhoz, hogy igazi művész legyen, hanem arról, hogy azonosulnia kell saját örökségével, népének művészi hagyománykincsével ahhoz, hogy igazán nagy művész legyen”.²¹ Az autentikus erdélyiség pedig kiváltképpen példázhatja ennek a sűrített, pontosabban összetett távlatosságnak és sokirányú tágasságnak az életrevalóságát. Az általa kiemelkedően megbecsült „rendkívüli ember”, próza- és drámaköltő, Tamási Áron életművével azért foglalkozik olyan behatóan, mert „nép-író-mű-ember töretlen és hibátlan egységét”, azonosságát fedezi fel benne. (Két róla szóló, alapvető tanulmánya is bekerült az *Erdélyi irodalom, Nyugatról nézve – Az Új Látóhatár az erdélyi magyar irodalomról* című, reprezentatív antológiába.²²) Úgy vélte, hogy a Hány Jánoshoz vagy a Székelyfonóhoz az ő művei állnak a legközelebb, és még a népi írók között is a témához szervesülő népművészeti látásmódja, stílusa, nyelve teszi egyedülállóvá. (Rokon törekvést még leginkább Kodolányi archaizáló beszédformáiban tapasztal.) Páratlan szerinte, ahogy Tamási valóban a nép módjára és modorában beszél a szépirodalomban (beszédritmusa mint „hegyi patakoké”);

²¹ Uo., 145.

²² POMOGÁTS Béla, összeáll., bev., *Erdélyi irodalom, Nyugatról nézve – Az Új Látóhatár az erdélyi magyar irodalomról*, Nyelv és lélek könyvek (Budapest: A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága–Anyanyelvi Konferencia, 2011), 55–88.

„egyénisége a hely és a nép szellemének sűrített reinkarnációja”²³. A népi életforma, ízlés, filozófia, észjárás, létöröm, szépérzék, játékoság, humor nyomorúságban is derűlátó képviselője, mítosz, vallás, mese, ballada ősiségének revitalizálója. Nála a „parasztéletforma művészpárlata marad fenn”²⁴. (A „folklor utolsó irodalmi nagykövete” ő – nyomatékositotta róla Féja Géza is.²⁵) A Tamási-nyelv mágikus hatásának, stiláris büverejének titkát pedig abban leli föl, hogy ebben a világban az egyébként elhasználnak tetsző (s annyi visszaéléssel, hazudozással, képmutatással meghamisított, iskolásan elkoptatott) egyszerű és általános szavak, fogalmak („igazság”, „szeretet”, „jószág”, „becsület”, „öröm”, „béke”, „jóakarat” és a többi) is újjáélenkülnek, „meghökkenítő egyéni hitelességgel” és művészi érzékletességgel szólalnak meg, mintegy visszanyerik őseredeti értelmüket, szépségüket, makulátlan fényüket és ragyogásukat: bennük szinte „az elveszett Paradicsom kísérletezik a visszajövetellel”²⁶. A közhelesnek vélhető alapigazságok élő igazságokká varázsolása, feltámasztása, ez a „csodatevő igazmondás” lényegíti őt „apostoli íróvá”; a „meghajigált, besározott szavak az ő szájából angyali tisztasággal röppennek el újra, értéküket visszaállítja; írásaiban a jó csaknem mindig diadalmaskodik a gonoszon, mint a népmesében.” Hősei a csillagokra tekintenek, sőt „egy szemhunyorítással kacintanak”, így egyezés alakul ki közöttük. Ezért is, valóban, „művészete nem művészet a művészetért, hanem művészet az eszményekért”²⁷, állítja Szabó Zoltán, de ez nem jelenti a művészi önértékek csorbulását, tehetjük hozzá némileg talán a félreérthetőséget is oszlatva; mert hiszen ha éppen a népművészet, a népköltészet legnemesebb tökélyig csiszolt artisztikus alakzatai, hangzatai, formanyelvi tulajdonságai érvényesülnek és teljednek, akkor a művészeti, széptani önelvűséget sem szoríthatja háttérbe az idealisztikus eszmeiség közvetlensége. (A „székely nyelv és modor és tisztán emberi emlékezet így találkoznak”;

²³ SZABÓ, *Ablakok ...*, 157.

²⁴ Uo., 158.

²⁵ FÉJA Géza, *Tamási Áron* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970), 92.

²⁶ SZABÓ, *Ablakok ...*, 114.

²⁷ Uo.

„egy legzártabbban és legélesebben külön-ízű magyarság így találkozik egy legáltalánosabb emberi vággyal: a legmagyarabb a legemberibbel.”²⁸) A széptani, esztétikai (nyelv- és szépművészeti), illetve a metafizikai (axiológiai és antropológiai) egyetemesség szempontok egyenértékűségét ráadásul a modern magasművészeti tünemények színező jelenvalósága is szavatolja – ösiség és modernség organikus bartóki szintézis-igényének jegyében. „Globálisabb kötöttségét a farkaslaki örökséghez tüzetesebb ösztönös lépéstartás egészíti ki a művészi kifejezés nagyvilágban fellépő új áramaival”; Dürrenmatthoz, Ionescóhoz mérhetőn, sőt olykor felülmúlón – hangsúlyozza róla Szabó Zoltán, aki ezzel a maga erdélyiségképének egyik legjellemzőbb tájféldrajzi, kultúrmorfológiai alapvonását is kijelöli. Azt a szemléleti tendenciát, miszerint a Kárpát-láncolat, a Kárpát-kanyar természetes és biztonságos védőszáncot nyújtó keleti háterszága felől a perspektivikus tekintet folyvást nyugat felé irányul („ez a hegylánc egy területet közelebb rántott Európához”; „azzal, hogy falat emelt az egyik oldalon, kaput rendelt a másik oldalra”²⁹). Zártság és nyitottság, komplementer sajátosság és univerzalitás, igézetes mélységsszférák és magasságdimenziók konstellációját teremtve; összegezve: *ex oriente humanitas*. Ezzel lehetett az autochton hagyományok egykori gyepűvédő, végvári őreként Erdély évszázadokon át olyan térség, „mely mikor az ország minden csúre megégett a tűzvészben, megvédetett, és őrizte tovább a magvakat a jövőnek”³⁰. Hiszen többféle magyarnak lenni annyi, mint: „dúsabb nép, műveltebb nemzet, fontolgatóbb ítélet, biztosabb megmaradás.”³¹

A magyar és európai jelenségek kölcsönhatásaira, egymást termékenyítő karakterjegyeire s a jellegmeghatározó élmény- és ihletforrások bőségére reflektál mindig különös érzékenységgel Szabó Zoltán. Az építészetre vonatkozóan megállapítja: „népi gótika és népi renaissance együtt – nincs több ilyen a világon. A templomok hajója, a szívünknek

²⁸ Uo.

²⁹ Uo., 222.

³⁰ Uo., 26.

³¹ Uo., 70.

oly kedves, tömör és méltóságos erdélyi csúcsíves stílus, a karcsú fatornyokat a négy fiatoronnyal már a renaissance szele vitte le a népig. A nép ereje magáévá tette és magyarrá.” A kolozsvári Farkas utcai templom: „vár és egyház, erő és báj, lendület és mérték, keménység és áhitat, szószerk és bátya, zárt arányok és égbenyúló indulat. Tornya nincs, mégis magasabbnak látod száz toronynál: az épület maga lendül a magasba. Ez az erdélyi gótika: nem csipkés, hanem nyers, nem jámbor, hanem harcias. Boltozata alatt nem az angyalok éneke szól, hanem a viaskodó szenteké.”³² Az archaikus népballadákról, Buday György képzőművészeti, grafikai alkotásairól, lenyűgözőn szuggesztív fametszeteiről elmélkedve rögzíti, hogy Európa Erdélyben székellyé alakult, a „dús kincsek, melyek itt székel mintába rakódtak, bárhonnan jöttek is, bennünket gazdagítottak, akik nemcsak vettünk, hanem adtunk is”, „a székelység híven őrizte, amit Európától kapott és amit magából formált”; a „határok befogadók voltak és egyben magukba foglalók, nem szigetelők, de megtartók.”³³ A szobrász Szervátiusz Jenő modern sugallatossággal és absztrakciókkal a misztikus, babonás, balladás képzetben fogant megdöbbenő lelkiállapotokat vési a fába; szerinte „fantáziát vagy meséből vett fogalmat” mintáz meg. A festő zsögödi Nagy Imre képeiről szólva azt fejtegeti, hogy azokon nincsenek közismert formájú erdélyi kopjafák, templomok, népviseletes figurák: általános témájuk alapján bármilyen más vidéket is ábrázolhatnának. Atmoszférájuk viszont csakis erdélyi, székelzföldi lehet. A világos, portalan, élöket és tárgyakat élesen megvilágító hegyi fények tisztasága, a fenyvesek, a víztükrök színezete, csillogása, foszforeszkálása, az ég koloritja mind kizárólag idevalósi. A helyi külön színt tehát nem helyi különlegességek, hanem helyi általánosságok mutatják; ami mindenütt van, csak éppen itt „másként, különleges erdélyi, csíki fénytörések alatt.” Erdélyi, székelzf a napfény és a patak, egy nóalak és egy bokor, „söt erdélyiek a tehenek is”. Gazdag megérzése és kisugárzása mindez „a táj külön levegőjének” az esszéíró szerint, akinek szótárában a „levegő” – ez a szellemtörténeti vétetésű fogalom – mint döntő attribútuma egy műnek,

³² Uo., 188.

³³ Uo., 92.

életműnek vagy régiónak: rendkívül gyakran használt kifejezés. S az erdélyiség természeti, historikus és művészettörténeti légköre, spirituális vonzereje, *genius locija* áramlik át a jellegadó eszmei örökség szféráiba is. Egyetemes elvek (a szabadság, a függetlenség, a türelem, a szolidaritás, „a szólás, a hozzászólás jogának mélységes tisztelete”) sajátossá hasonított változatainak levegője lengi át a régi és az újabb korszakokat; a tordai országgyűléseken kinyilvánított vallási toleranciaeszmé demokratizmusának időszakát, a magára hagyatkozó önálló fejedelemség „tündérkerti” aranykorát, a rendtartó faluönkormányzás, a városépítészeti, a műveltség, az iskoláztatás, a szabadgondolkodás kiterjesztésének századait, s azután a 20. századi kisebbségiség közegében feltörő önszerveződés milliányi típusú törekvésének évtizedeit is csak a marosvécsi irodalmi parlament működésétől a nemzetiségi összefogásra – a szociális és a nemzeti szempontok összehangolására – buzdító, ifjúságelkesztő 1937-es Vásárhelyi Találkozóig. Ahol az ifjúság a szellemi honvédelem jegyében együtt állított őrsgéget „a romlás és a romlás egy magyar fajtája: a tétlenség ellen” – emberebbé és magyarabbá szilárdulva. Együttérző átééléssel idézi Szabó Zoltán a korabeli Hitel folyóirat emelkedett hangvételű tudósítását ez utóbbi eseményről:

„Amikor Tamási Áron a *Hitvallás* olvasásába kezdett, a terem megmozdult: megszakadtak a sorok, és hullámozva, önkéntelen belső kényszersztól hajtva állt fel a fiatalság, hogy úgy hallgassa, ünnepi áhítatban azt, ami három nap és mögötte tizenhét év vívódásaiból, útkereséséből született. Vásárhely ünnepi hangulata, a megrendült lelkeknek forró üteme ezekben a percekben teljesedett ki. Hiába kísérelnénk meg: lehetetlen papíron érzékeltetni a levegőnek tisztaságát, a magatartásnak emelkedettségét, a tisztább, emberibb élet vágyakozását, amelyek külön-külön és összesen példa- és elődnélkülivé teszik erdélyi magyar közéletünkben ezt a három napot. Aki nem volt jelen, meg sem értheti, nem is értékelheti, mert Vásárhely jelentősége nem annyira határozatainak betűiben, mint inkább szellemében és abban a lélekben s légkörben van, amelyek között határozatai megszülettek. Valami vallásos áhítat, a jobb és szebb, a tisztább és becsületesebb élet perzselő vágya, egymás megbecsülése, elfogultságok elvetése és a szeretet s megértés párlata uralta és emelte a levegőt nem csak egy ember, hanem egy nemzet életében is ritka, kivételes

alkalommal. Aki részt vehetett ezen a három napon, az soha el nem felejtheti. Hitet kapott a hitetlen, reményt a kétségbeesett és öntudatot a kétségbeskedő: nem elveszett az a nemzet, amely ilyen megtisztulásra képes.”³⁴

A nyelvében élő és nyelvében megtámadott magyarság Erdélyben a nem szabadelvűségnek olyan válfaját hozta létre, amely akkor formálódott ki, amikor Európa még feudális-patrimoniális állami és társadalmi szervezetben élt, tartotta magát hozzá, amikor a liberalizmus vált uralkodóvá, sőt amikor a totalitárius kollektívizmus törvényei hatalmasodtak el. Minden körülmények között, az öntörvényű, oly annyiszor magára hagyott vagy magára utalt „Erdély mindig a szabadság hazája volt, s leginkább a gondolat, a gondolkodás és a meggyőződés szabadságáé. A századok folyamán kétségtelenül kialakult egy önálló erdélyi szellemiség, amelyet lehet szabadelvűségnek nevezni, de nem lehet liberalizmusnak”³⁵ – hirdeti súlypontosan Szabó Zoltán, aki ennek fényében is tekint végig Erdély történetén és népének, nagyjainak, mozgalmainak, nobiles jellegének erőfeszítésein. Eljutva az „úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk” Bethlen Gábor-i célkitűzését folyvást újrhangoló Sütő András műveinek, esszéinek a méltatásáig is, köztük a feltétlenül világirodalmi remeklésként taglalt *Perzsákig*, amelyben az elsodró birodalmi invázió áldozataként szenvedő, leigázott kis nép sorspéldázata vetül elénk: az édes anyanyelvre titokban tanított gyermekek talán mégis megmenthetnek a jövő számára egy letaroló hódításnak alávetni szándékozott őshonos nemzeti közösséget. Ez az esszé „a *cahier de route*, a történelmi mini-atűr, a meditatív valóságkeresés s az Adyével rokonhangú publicisztika”³⁶ ötvözete; s általa ez „a nem magyar téma csak magyarul válhatott” ilyen mesterművé. (Ezeknek az írásainak a legteljesebb foglalata a Tasnádi Gábor szerkesztette *Ablakok Erdélyre* című gyűjteményes kötet.³⁷)

³⁴ Uo., 215.

³⁵ Uo., 194.

³⁶ Uo., 311.

³⁷ TASNÁDI Gábor, szerk., *Ablakok Erdélyre* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2000).

*

Szabó Zoltán már a harmincas évek elejétől rajzolja tömör kisportréit Erdély régi és kortárs jeleseiről, történelmi szellemóriásairól. Politikai bölcsesség és körültekintő figyelem, elszántság és elhivatottság teszi Erdélyt a magyar szabadság bástyájává a fejedelemség korában Bocskai István, Bethlen Gábor és mások jóvoltából, s a művelődés, a lehető legszélesebb látókörű erudíció fellegvárává Szenczi Molnár, Apáczai, Misztótfalusi, Bethlen Miklós, Bölöni Farkas Sándor, Kőrösi Csoma erőfeszítéseinek és mind a többieknek köszönhetően. A nagy hagyományok fundamentumán épülhetett fel azután a Trianon utáni kisebbségi transzilván magyar kultúra, s annak az önszerveződés legkülönbözőbb fórumait, orgánumait, szervezeteit, mozgalmait átfogó egész intézményrendszere. Magvas jellemzésekkel teli egész kisenciklopédiában³⁸ leltározza fel az író a két világháború közötti húsz év legfontosabb (és megannyi újdonságot, frissességet jelentő) szellemi-közéleti teljesítményeit – amelyek kisebbségi körülmények közé szorítva érték el –, paradox módon a magyar kultúra üdvös decentralizálását. Az „ahogy lehet” és az „ahol lehet” látszólag hősietlen, valójában nagyon is heroikus (s a szenvedéseket megneemesítő) cselekvés- és segítőkészségét (az „állandó és mindennapos végvári harcot”, a „karszti sorsot”) vállalva és vallva minden téren. (Erdélyben egyszerre kell védeni, ami van és építeni, ami lesz, hittel és reménnyel küzdeni, munkálkodni az életben maradásért, amint a szántóvető ember is az egyik kezében fegyvert tart, dolgozva és harcolva, „ahogy parasztok és katonák voltak a délkeleti gyepű védői, a székelyek.”) Dicséri például az Erdélyi Fialatok falukutató, népnevelő programját, amely ugyancsak az ország minden talpalatnyi helyének számbavételét, megismerését, állapotfelmérését célozza. Méltatja az Erdélyi Helikon, a Magyar Kisebbség, az Erdélyi Múzeum, a Korunk és más folyóiratok színvonalát, kiemelve a Hittel körének éles társadalomkritikai diagnózisait, helyzetképeit, analitikus nézeteit, problémafelvető és -boncolgató tudományos közleményeit, ugyanakkor

³⁸ SZABÓ Zoltán, „Kis erdélyi enciklopédia két évtizedről”, in SZABÓ, *Ablakok...*, 190–215.

kritizálva a kisszerűnek vélt nemzedéki vitákat. Nehezményezi az önismerteti deficitet, a tájékozódás hiányát – de a magyar–román kölcsönösség súlyos aszimmetriáját is –, hogy például a Budapest után talán a legtöbb magyar lélekszámmal rendelkező Bukarestben főlágatlanul találhatók a folyóiratok a Román Akadémia könyvtárában. (A transzilvanizmus jóhiszemű illúzióira is rávilágít, az egyenjogúság veszedelmes hiányaira; hogy például a románokkal való megbékélést célzó úgynevezett „hídverés” milyen felemelő eszményként és elméletként hangzott, miközben „teljesen elméleti síkon mozgó politikai eszme” maradt, mivelhogy román részről e közeledési kísérletnek semmilyen érdemleges visszhangja nem volt; „a leterített ellenfél hiába nyújt békejobbot” – szemlélteti a valós kudarcot.) Remekbe szabott arcképvázlatokban vetíti elénk a mindenes „viharügynök” Kós Károly, a „pan-entheista” költő Áprily Lajos, a nemzeti örömet, bánatot, helytállást „tökéletes emberséggel” kifejező lírikus Reményik Sándor, a felrázó igényű és szellemtörténeti bölcsességgel felvértezett esszéket, tanulmányokat szerző teológus-filozófus Makkai Sándor, a „törékeny parasztlelet, a leküzdhetetlen szegénység, a lebírhatatlan társadalom” mozzanatait megragadó epikai krónikákba foglaló Asztalos István és a többiek alakját. A magyar élni akarást reméli minden téren. 1935 augusztusában (Mikó Imre kezdeményezésére, majd többek között Dimitrie Gusti híres bukaresti szociológus professzor meghívására) Németh Lászlóval (és Boldizsár Iván, Keresztury Dezső társaságában) romániai (regáti) utazást tesz (akkor, különválva a többiektől, Belső-Erdélybe még nem jut el; erről legújabbán Cs. Nagy Ibolya részletes tanulmányt³⁹ közöl a *Hitel* folyóirat 2012/4. számának Szabó Zoltánra emlékező összeállításában). S amikor pár hónap múlva a Tanuban megjelenik Németh László viharos vitákat kavarázó *Magyarok Romániában* című útleírása, azt bár hitelesnek és valóságosnak tekinti, de az „apokaliptikusan” pesszimista látéletben rámutat annak „sírfelirat” jellegére is (cikkét Nagy Pál is újraközi Németh László: *Magyarok Romániában* – Az útirajz és

³⁹ Cs. NAGY Ibolya, „A Vaskapun innen és túl, a Dunától a tengerig”, *Hitel*, 4. sz. (2012): 29–40.

a vita című szöveggyűjteményében⁴⁰); és évtizedekkel később is úgy összegezte, hogy a „román életrealitásból” azért, mindemellett, talán mégsem legyőzhetetlen törvényszerűséggel vagy szükségképpeniséggel következik a „magyar halálraiteltség”. Miközben ő is kiváltképpen fájlalja a nagyarányú székely kivándorlást Erdélyből Bukarestbe; mintha egy új Amerikába menekülnének a mindennapi nyomorúságos kenyérgondok elől a szegény erdélyi magyarok, cselédnek, szolgának, altisztnek szegődve a nagyromán fővárosban – hogy aztán ott az elkerülhetetlen beolvadás, az anyanyelvvesztő asszimiláció várjon rájuk. Rákényszerülnek abból a tényből fakadóan, hogy minél közelebb áll valaki a földhöz, annál kevésbé juthat hozzá annak termékeihez; „a tej nem azoké, akik a tehenet táplálják és fejik, a zöldség nem azoké, akik kicsalják a földből. Bármily gazdagon adjon is a tehén és teremjen a föld, tejüket és termésüket nem a parasztnak adják. Ő ki van szolgáltatva a földnek, de a föld nem őt szolgálja ki.”⁴¹ Megélhetés, élelmezés szempontjából mi, magyarok és székeliek, sokkal közelebb állunk a gyarmati Indiához, mint Németországhoz, tárgyalja és konstatálja keserűn 1936-ban; s így tehát „a szociális ügy egy a magyarság ügyével”⁴².

1939-ben franciaországi tanulmányi ösztöndíjjal Párizsba utazik, de aztán a következő évben, a város német megszállása után, dél-franciaországi kitérővel és Svájcban, Olaszországon keresztül hazatér. A második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) örömhírére az Alpok sziklás ormai („a világ legszebb hegyei”) között már néhány nap múlva lelkesen reagál – Komáromi János a száműzött, bujdosó Mikes Kelemenről szóló regényének címét (*Zágon felé*) átvevő úti jegyzetében (ezt a lírai tónusú válogatását válogatta, szerkesztette be *Üdvözlégy, szabadság! – Magyar írók Észak-Erdély és a Székelyföld 1940-es visszatéréséről*⁴³ című monumentális irodalmi dokumentumgyűjteményébe Pomogáts Béla). A kifosztatot,

⁴⁰ NÉMETH László, *Magyarok Romániában – Az útirajz és a vita*, egybegyűjt., előszó, jegyz. NAGY Pál (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2001), 17–100.

⁴¹ SZABÓ Zoltán, *Ablakok...*, 239.

⁴² Uo., 242.

⁴³ POMOGÁTS Béla, szerk., *Üdvözlégy, szabadság! – Magyar írók Észak-Erdély és a Székelyföld 1940-es visszatéréséről* (Pomáz: Kráter Műhely Egyesület, 2008), 266–268.

„kicsi Erdélyben kisebbek a hegyek, de dúsabban terem alattuk a lélek”; „ott van egy ország, melynek Kőműves Kelemenjei mindig annak vérével kellett építsék a várat, a mindig épülő várat, aki nekik legkedvesebb volt”; „van-e szebb a Földön, mint mosolya a sokat szenvedőknek?”; mert ha nincs, akkor „a megtérő Erdély a világ legszebb országa most” – örvendezik, az örömkönnnyeket hullató erdélyiek érzéseire rezonálva. Megrendülten a „szakadékos” ember- és nemzetélet borzongásaitól. S attól, hogy az „igazság néha érvényesül”, illetve „helyenként és néha részben érvényesül”⁴⁴, mégis. (Tamási Áron alig ennek előtte Kolozsvárott a budapesti Magyar Rádió munkatársának, az íróbarát Cs. Szabó Lászlónak a mikrofonja előtt nyilatkozott hasonlóképpen: „az igazságot is meg lehet szokni”). Szinte ódái írásai (köztük az *Erdélyi képeslapok*) „himnikus oldottsággal mutatják az ismét birtokba vehető kincsek miatti örömet”⁴⁵. Hangsúlyozván, hogy szellem és hagyományok nem térhetnek vissza, mert hiszen valójában el sem távozhattak, el sem csatolódhattak, legfeljebb elfelejtődhetnek.

Az újabb tragikus történelmi fejleményeket, az 1946–47-es párizsi béketárgyalások diplomáciai menetét azután egészen közről követehette nyomon az író mint a helyszínen tartózkodó tudományos kutató és sajtótudósító. Elképedve látja, és döbbenettel vegyes szarkazmussal írja (*Történelem közről*⁴⁶), hogy az ismételt magyarságcsönkítő diktátum ítélethozóit nem is érdekelte Magyarország álláspontja; születhetnek tehát gyilkos döntések egy nemzet rovására anélkül, hogy az érintett szenvedő felet akár csak megkérdeznék. De vannak népek, amelyeknek a lelkiismerete nem veszi be az ilyesfajta eljárásokat:

„[V]alahol a Nagy- vagy Csendes-óceán vidékein, ahol a kenguruk mellett otthonosak bizonyos elvi megfontolások. Ezek azt mondják, hogy egy népről sem lehet ítélni annak meghallgatása nélkül. Az ilyen földrészeknek olyan kiküldöttei vannak, akik meghökkentő macacssággal ragaszkodnak bizonyos, Európában már idejétmúlt babonákhoz. Például ahhoz, hogy ha döntök egy kérdésben, melyet nem ismerek, meg kell hallgatnom azt, akinek a kárára

⁴⁴ Uo., 267–268.

⁴⁵ Cs. NAGY, „A Vaskapun ...”, 33.

⁴⁶ SZABÓ Zoltán, „Történelem közről”, in SZABÓ, *Ablakok...*, 274–281.

döntök. [...] Javaslatot tesznek a magyar delegáció meghallgatás mellett. A javaslatban van valami csendes-óceáni idealizmus.”⁴⁷

Az európai politikai realitás persze: Erdélyt „mint gazdasági egységet” minden aggály nélkül Romániának ítélik. „Nyilván nem akarják ugyanazt a hibát elkövetni, mint Hitler, más hibát akarnak elkövetni. Ketten azonban nem kívánnak részt venni ebben. Ausztrália és Új-Zéland tartózkodnak a szavazástól. Jegyezzük fel e két ország nevét. Gesztusuk szép a kanti meghatározás értelmében: érdek nélkül teszik.”⁴⁸ A felháborító békekonferencia nyomán ilyen naplóbejegyzésekkel kommentálja a történeteket az író: „Elméletileg lehetetlen, hogy egy nép annyira egyedül legyen, mint a magyar gyakorlatilag”; „Ám nem vagyok hajlandó a keserű valóságot dicsőséges igazságnak, a kiegyezést szabadságharcnak, a sötétedést világosságnak látni”; s hogy „Magyarország: szegény embert még az ág is húzza. Jövő: behúzom a süvegem tetejét, ha látom a fürgeteg elejét.”⁴⁹ Szinte bámulatos jelenség számára, hogy még mindig van mit követelni rajtunk. A végtelen csalódottság és kétségbeesés szól belőle – azonban az erkölcsi győzelmet a megalázotthoz, a legyőzöthöz rendeli; merthogy mi, „magyarok aránylag emelt fővel járhatunk itt: a legszegényebb, a legfüggetlenebb az, akinek nem adnak, akitől csak elvesznek: kifosztott embernek könnyen tisztul a lelkiismerete”⁵⁰. 1947 őszétől 1949 nyaráig Szabó Zoltán a párizsi magyar követségre akkreditált kultúrattaséként dolgozott, majd Angliába emigrált – kérelmelhetetlenül elutasítva a szovjetizált kelet-európai kommunista diktatúrát, a bolsevik totalitarizmust.

Angliát Európán kívüli európai országnak tekinti, megfelelő sziklás magaslatnak, jó kilátó- és megfigyelőpontnak a keleti és a nyugati kontinens felé. Tájékozódó, elemző érdeklődése az itthoni helyzet iránt is landadatlan maradt. Ötvenhatról például évtizedek múltán bizakodva jelenti ki, hogy „az a nemzettudat, amely világszerte mindenütt növekvő eleven

⁴⁷ Uo., 278.

⁴⁸ Uo., 280.

⁴⁹ Uo., 280–281.

⁵⁰ SZABÓ, *Hazugság nélkül...*, 2:443–444.

erő,” igazi erejét egészében 1956 magyar forradalmában érezte meg; mondandójával mindeddig a legteljesebben világítva meg azt a jövőt, ami az emberek hajlamaiban és igényeiben él. Ez a konklúzió a magyar ötvenhatot a legtagabb kontextusban mutatja „általános érvényűnek és univerzálisan tanulságosnak”; „ebből a perspektívából a magyarországi forradalom nem a magyar múlt mögé szegődik el társnak, hanem a másutt is érlelődő jövőt előzte meg”⁵¹. Kapcsolata nem szakad meg a magyar irodalommal, bár sajnálkozik, hogy a többszörös vasfüggöny miatt erdélyi könyvek csupán esetlegesen, a szerencsés véletlenek összjátékának és odalátogató barátok jóakaratainak köszönhetően juthatnak el hozzá. Óriási élmény volt viszont számára a találkozás Tamási Áronnal Londonban, 1960-ban. Párásodik a szem, valóban, ha olvassuk, ahogyan ezt 1967-ben aprólékosan elmeséli – amilyen „szeretettől áthatottan, a tűnt idők történései és Ábel londoni ámulata játékos lebegéssé emelkedik” (Ablonczy László szavaival⁵²). Örökbecsű anekdota maradhat az a kedves-kedélyes jelenet is, amikor Szabó Zoltán vacsorára meghívja otthonába Tamási Áront. Valami meglepetéssel is készül; de burgundi csigával vagy parti osztrigával nem rémítheti, ezért virág helyett akár asztali díszként egy szép kövér ananászt helyez el sötét tányéron, égő gyertyákkal hatásosan körbevilágítva.

„– Az ott mi? – bökött az ananász felé” a vendég. „Azt én is tudtam – tőle –, hogy kérdésre okosabb kérdéssel válaszolni.

– Minek nézed?

A hosszú fej megbillent a nyakon, jobbra – nem úgy, mint egy tatár káné, inkább, mint egy énekesmadaré. Nézte. A tojásdad idom leveleivel, lángolt: gyújtottam két gyertyát, hogy tisztábban kibontakozzék.

– Üdvözült sündisznónak nézem! – nyilatkozott.

Nevettem, de csak befelé.

– Most már feleltem! Most már te is mondd meg, hogy micsoda?

– Ananász.

– Látod – mondta Áron –, ezt se ettem még!”⁵³

⁵¹ SZABÓ Zoltán, *Ablakok...*, 294

⁵² ABLONCZY László, „Igazmondás a fesi/tett világról. Szabó Zoltán színi gondolatai az emigrációban”, *Hitel*, 4. sz. (2012): 67.

⁵³ SZABÓ Zoltán, *Ősök és társak* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1984), 164.

Szabó Zoltán „legeredetibb gondolkodóink és íróink közé tartozik”⁵⁴. A lélek és a lelkiismeret épségére mindenkor kényesen vigyázó szellem volt, hűségese a legautentikusabb szabadságharcos hagyományainknak; a „volterianus humanizmus”, az „annyit óhajtott nyugatosság” hiteles szavú képviselője – éppen népi-nemzeti tisztánlátásával (Illyés Gyula szerint⁵⁵). A hontalanságban is a „szellemi integritás és a lelki függetlenség”⁵⁶ (Petrík Béla) s a „helyes egyensúlyérzék” (Márkus Béla idézi legutóbb Illyés jellemzését róla) embereként nevel nemes hazaszemléletre és emelkedett hazaszeretetre. Szellemi nemzetmentő és nemzetépítő, cselekvő patriotizmusa arra tanít és figyelmeztet – Görömbei András megfogalmazásában –, „hogyan a mély közösségi érzés és a személyiség lelki-szellemi függetlensége nem szembeállítható, hanem egymást kölcsönösen erősítő tényezők”; s a nemzeti kohézió pedig „tisztá érzelmű hazaszeretettel nélkül elképzelhetetlen.”⁵⁷

⁵⁴ BORBÁNDI Gyula, *Népiség és népiek* (Budapest: Püski Kiadó, 2000), 231–232.

⁵⁵ ILLYÉS Gyula, „Az ajtónyitó”, in SZABÓ, *Ablakok...*, 7.

⁵⁶ PETRIK Béla, „A lélek szabadságharca. A száműzött Szabó Zoltán a harmadik út vonzásában”, *Hitel*, 4. sz. (2012): 25.

⁵⁷ GÖRÖMBEI András, *A szavak értelme* (Budapest: Püski Kiadó, 1996), 103., 373.

SÁRKÖZI MÁTYÁS

író, kritikus, műfordító, szerkesztő

SZABÓ ZOLTÁN, AZ ATYAI JÓBARÁT

1945-ben, a háború végeztével visszatérhettünk a Molnár Ferencről örökölt budai, Nyúl utcai fél villánkba. Apám meghalt Balfon – Szerb Antallal és Halász Gáborral együtt – a kényszymunkatáborban. Sírhelyet kapott a Kerepesi temetőben. A Válasz szerkesztését Illyés Gyulával anyám folytatta, a Nyúl utcába jártak kávézni, beszélgetni a világegést átvészelt munkatársak, közöttük Szabó Zoltán. A szétbombázott, lerongyolódott és nagy emberveszteségeket szenvedett város a demokratikus erők élre kerülésével új kezdetben bizakodott, abban, hogy hamarosan kivonulnak a megszálló szovjet csapatok, és lehetőség nyílik szabad politikai élet megteremtésére, valamint művészeti, irodalmi pezsgés beindulására. Második elemista kisgyerekként lábatlankodtam az írónagyságok között, emlékszem az akkori keszeg, sportos, folyton cigarettázó Szabó Zoltánra, bár minket, az ő kisleányát, a még nálam is ifjabb Ádámmal, általában kiküldtek a kertbe játszani. Már valóféltben volt feleségétől, Liltől, akinek azután a Válasz fiataljai közül, a drámaíró Sarkadi Imre kezdett udvarolni, néhány év elteltével feleségül vette, s ők nevelték tovább Ádámot; a Szabó-fiú felnőt korában Sarkadi néven lett orvos.

A harminchárom éves Szabó Zoltán tele volt energiával. Valóság címmel folyóiratot alapított¹ népi kollégisták és Eötvös-kollégisták számára, s szerkesztette a Nemzeti Parasztpárt lapját, a Képes Világot is. Az akkor még négy párti Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, a MADISZ elnöke volt, ebben a tisztségében utazott Londonba,

¹ A Valóságot a MADISZ lapjaként 1945 és 1947 között szerkesztette.

a nemzetközi demokratikus konferenciára². Angliai jegyzetei az Új Magyarország hasábjain jelentek meg.³

Először 1946-ban, a békekonferencia idejére vette át a párizsi Centre d'Etudes Hongroises vezetését, majd kulturális attasé lett a párizsi magyar követségen. Remek munkát végzett. A követség épületében létrehozta a Foyer Culturelt, és ott gondos válogatással pontosan azt mutatta be a Nyugatnak, ami a legnagyobb hatást kelthette: Csontváry és Rippl-Rónai festményeit, Ferenczy Noémi gobelinjeit, Derkovits Gyula rajzait, Kovács Margit kerámiáit, valamint Robert Capa fotóit. (A *foyer*-t Révai József nyitotta meg.)

1948. augusztus 31-én feleségül vette Károlyi Mihály gróf, párizsi nagykövet elegáns leányát, Judithot. Ez év novemberében járt életében utoljára Magyarországon. Tizenegy napos látogatást tett itthon, beszélt újonnan kinevezett főnökével, Rajk László külügyminiszterrel, rövid viziten volt Gerőnél. Majd a Petőfi-centenárium alkalmából Budapestre érkezett francia szürrealista és kommunistabarát költőt, Paul Éluard-t vitte el hajdani falukutatója híressé vált színhelyére, Tardra, onnan pedig Egerbe, ahol – mint erre később egy Cs. Szabó Lászlónak írt levélben emlékezett – vendége alaposan berúgott, mert nem volt tisztában a bika-vér francia boroknál komolyabb erejével.

1948-ban, a kommunisták által elcsalt választást követően drámai gyorsasággal ment végbe a magyarországi rendszerváltás. Két moszkovita, Rákosi és az ÁVH-főnök Péter Gábor elkezdte a szovjeturalom és a diktatórikus kommunista párthatalom megszilárdítását. A földreformot ellenző és ókonzervatív Mindszenty bíboros 1948 karácsonyán történt letartóztatása olyan újabb esemény volt, amely Szabó Zoltán számára vállalhatatlanná tette a kormány további szolgálatát. A magyar egyházfőt életfogytiglani börtönre ítélték, a magyar katolikusságnak ezt követően negyven évig nem volt legfőbb vezetője. Az íróban ekkor

² 1945 novemberében a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség megalakítását célul kitűző londoni konferencia.

³ SZABÓ Zoltán, *Angliai vázlatkönyv*, Az Új Magyarország röpiratai (Budapest: Új Magyarország, 1946), 74.

megérett az elhatározás, hogy lemond, de nem hozza bajba még hezitáló apósát, Károlyi grófot, tehát nem egyenesen a külügyminisztériumba küldi leköszönő levelét, hanem előbb vele közli a döntését.

1949. május 3-án, párton belüliek és párton kívüliek sorozatos elhurcolása után megdöbbenő dolog történt: a párthű külügyminisztert, Rajk Lászlót vitte el az ÁVH. Napokon belül bíróság elé állították, államellenes tevékenység vádjával. Szükség volt valakire, akit titoizmussal vádolhatnak. Addig verték, amíg bevallotta, hogy már a spanyol polgárháború katonájaként is a mozgalom ellen ármánykodott. A rendkívül naiv Károlyi ekkor azt mondta, hogy hajlandó Budapestre utazni és tanúskodni Rajk ártatlansága mellett. Amikor azután váratlan gyorsasággal végrehajtották a halálos ítéletet, Rajkot 1949. június 15-én felakasztották, a gróf is leköszönt. Budapesten a kommunisták ezt így magyarázták: „Károlyi Mihály magas kora miatt nem tudott ellenállni az imperialisták befolyásának.”⁴

A történetek után világszerte hullottak szét a magyar diplomáciai képviseletek, és jaj volt annak, aki hazatért. A szocialista Ignótus Pált például Londonból jelentéstételre rendelték vissza, baráti figyelmeztetések ellenére, kötelességtudatból eleget tett a parancsnak. Azonnal letartóztatták, azzal vádolták, hogy Anglia kémje. Hét évet töltött börtönben. Károlyi Mihály párizsi titkára, a költőként is ismert Havas Endre, saját jószántából, ártatlansága biztos tudatában, az új rend szolgálatára utazott Pestre, s megírta költeményét a párthűségről. Eltartott egy ideig, amíg Rajk bűntársának nevezhették, s mikor börtönbe került, órákon át kiáltozott: „Azonnal értesítsék Sztálin elvtársat, hogy szörnyű tévedés történt!” Zavarta az ávosok nyugalmát, tehát agyonverték.

Leköszönése után Szabó Zoltán, Párizs szerelmese, Anglia felé indult el. A hajó 1949. június 5-én kora reggel, Zoltán harminchetedik születésnapján ért partot Dovernél. Miért erre a különös, nagyon európai, de akkori életformájában mégis a kontinentstől olyannyira különböző szigetre emigrált? Elvégre Párizsban kellemes lakást bérelt a Montmartre-on, Chagall lánya lakott a földszinten. Talán valamit megérezhetett, mert egy

⁴ A magyar kormány ezt a francia kommunista pártlap, a L'Humanité hasábjain Károlyi Mihály lemondásáról szóló kommunikációjában állította.

antikváriumban tizennégy méter hosszú, régi metszetet talált Londonról, feldarabolta és tucatnyi képet keretezett belőle.

Döntését mindenekelőtt az indokolta, hogy sógornője, Károlyi Mihály másik leánya, Éva, 1940-ben Angliába ment férjhez egy Jack Bayley nevű, jómódú corshami angolhoz. Kellemes otthonuk volt, és Judith, amikor várandós lett, úgy határozott, hogy nővéreéknél szüli meg a gyermekét. Kristóf 1949. április 9-én született.

Az író már 1949 nyarán letelepedési engedélyért folyamodott a brit hatóságokhoz. Állampolgár csak 1976-ban lett.

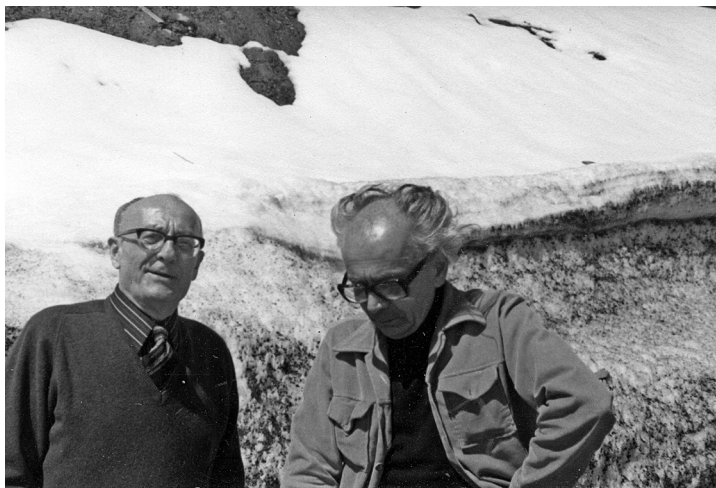
Corshamból a gyerekekkel felköltöztek Londonba, ugyanis Károlyi gróféknak az elegáns Chelsea városrészben volt egy házuk, amelyet rendelkezésükre bocsátottak, míg ők Franciaországban vonultak újabb emigrációba. A londoni Markham Streetről Szabó Zoltán régi jóbarátjával, Cs. Szabó Lászlóval kezdett levelezésbe.

Cs. Szabó, a képzőművészeti főiskola művelődéstörténet tanára, 1948-ban indult római tanulmányútra, az ottani magyar intézetben kapott szállást. Körülbelül egy hónap volt még hátra római tartózkodásából, amikor Budapestről rideg hangú, kurta táviratot kapott Bóka László kultuszminisztériumi államtitkártól: „szolgálatételre azonnal jelentkezék”⁵. Nem sok jót sejtetett a hirtelen hazarendelés. S fontos üzenet rejtett barátnője, Geecső Bözsi telefonhívásában: „Csak dolgozzon nyugodtan. Ősszel Velencében találkozunk, a Bellini-kiállításon.” Azaz: „maradjon kinn, én majd valahogyan kimegyek maga után”.

Mi lehetett a hazarendelés indoka? Hiszen a főiskolán tudomásul vették, hogy egy szemeszteren át felfüggeszti az előadásait. Más lehetett az ok. Cs. Szabó rosszat sejtve, két szóban felelt új miniszterének, Ortutay Gyulának: „tanszékemről lemondok”.

Rómából átköltözött Firenzébe. Talán a Magyar Akadémiától és a követségtől akart messzebb kerülni, de az is lehet, hogy Firenzét *kolozsváriasabbnak* érezte. Ott mindenesetre hamarosan találkozott egy olasz ismerőseivel, aki beajánlotta egy idegenforgalmi és valutabeváltó

⁵ Bóka László államtitkár táviratát Cs. Szabó említi önéletrajzában: Cs. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban* (Budapest: Mundus Kiadó, 2004), 103.

Cs. Szabó László és Szabó Zoltán

irodához munkatársnak. Gecső Bözsi pedig, izgalmas kalandok után, kiszökött Nyugatra. Firenzében volt az esküvőjük.

Szabó Zoltán elég nehezen szerezte meg barátja firenzei lakáscímét, csak 1950 januárjától indult meg közöttük a levélváltás. „Az ember ott-honabbul érzi magát idekinn, ha Csészábóval válthat jelet” – írta.⁶ A levelekben nosztalgiával emlékezett vissza a Balatonnál, Pesten, a szerkesztőségekben vagy Csé⁷ Duna-parti lakásában folytatott beszélgetéseikre. Mint említi: „Máig sem felejttem a Claude Lorraine ecsetjéből festett budai tájat, a csonka hidakkal, a foltozott ablakodból, mögötte könyvekkel, könyvekkel és megint könyvekkel.”⁸

Zoltánt megviselte, hogy neki nincs állása mint barátjának, se könyvespolca a kedvenc olvasnivalóival. Albérletbe adtak ki két szobát a házban azért, hogy legyen valamicske pénzük, de amikor ezt Károlyiné

⁶ Szabó Zoltán levele Cs. Szabó Lászlóhoz (1950. május 6.), Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, Cs. Szabó László-hagyaték.

⁷ Baráti körben Csé volt Cs. Szabó László általánosan használt beceneve.

⁸ Szabó Zoltán levele Cs. Szabó Lászlóhoz (1950. május 6.).

megtudta, távozásra kényszerítette őket. Szabó Zoltán egyetlen vagyontárgya a Párizsból áthozott Citroën autója volt, ezt próbálta eladni, ám a balkormányos, régi kocsira nem akadt vevő.

Judith hamarosan kapott egy félállást, s Zoltán maradt pesztonkának a születési hibával világra jött újszülött mellett. Próbált regényt írni, de ez sehogy sem állt össze, a többszöri újakezdés ellenére sem.

Mikor 1956 novemberében, pár heti osztrák menekülttábori élet után Londonba érkeztem, már minden rendben volt Szabóék körül. Münchenben megalakult a Szabad Európa Rádió, s vezetése úgy határozott, hogy a magyar nyelvű adás tanácsadónak és egyben levelezőinek három, a politikához is értő emigráns íróat nevez ki: Kovács Imrét, Márai Sándort és Szabó Zoltánt. Zoltán tisztességes fizetést kapott, Judith kiegészített *maître de table*-ként a méregdrága londoni francia Prunier vendéglőben. Kristóf intézetbe került.

Szép lakást béreltek a polgári Kensington negyed egy vöröstéglás házának a negyedik emeletén, úri paloták csiszolódott ízléssel, árveréseken szerzett antik bútorokkal és műtárgyakkal rendezték be. Párizsból megérkeztek az eredetileg Budapestről útra indult könyvek is, a szép kötésű magyar klasszikusok és a nyersvászonba kötött népi irodalom. Zoltán kedvenc karosszéke fölött, a fal kiugrójáról egy barokk faragott szent szülőyuggatta alakja nézett a látogatóra, szinte készen arra, hogy bekapcsolódjék a konverzációba.

A Citroën roncsstelepen végezte, Zoltán immár lehúzható tetejű piros MG-sportkocsit sofírozott. Háromszor bukott meg az angol autóvezetői vizsgán, mert nem volt hajlandó betartani az akkor még érvényes, ódivatú brit szabályt, miszerint kanyarodáskor nem elég villogóra kapcsolni az indexet, hanem a vezetőnek a lehúzott ablakon kidugott kézzel kell kalimpálnia, jelezve szándékát.

A bukott vizsgák után nagy nyugalommal ült vissza a sportkocsi volánja mögé, s ha a vizsgáztató felháborodott, hogy ehhez nincs joga, faképpel mutatta fel neki a még érvényes nemzetközi autóvezetői jogosítványát.

Az 1956-os forradalomnak már az előzménye, a főként írók által kifejezett szabadságvágy egyre erősebb megnyilvánulása is lázba hozta

Szabó Zoltánt. Izgatottan figyelt minden hazulról érkező hírt. Ebben támaszkodhatott a BBC hazai adásokat éjjel-nappal lehallgató szolgálatára is. Alig néhány nappal londoni érkezésem után meghívott a Roland Gardens-i lakásba, leültetett, saját kezűleg főzött nekem a konyhában egy méregerős findza törökkávét, és mintegy két órán át beszélgetett arról, hogy mi történt október 23. és november 4. között Magyarországon, miként ítéltük meg Nagy Imre szerepét, ki hogyan viselkedett az írók közül a forradalom alatt, és én hogy jutottam át Ausztriába a már lezárt határon.

Minden angol napi- és hetilapot megrendelt a forradalom napjaiban, érdekes gyűjteményét később nekem ajándékozta, én meg 1989 után a budapesti 1956-os Intézetnek, remélem, az újságpapírt nem használták el ablakpucolásra. Megígérték, hogy egy kutatójuk tanulmányban dolgozza fel 1956 korabeli angol visszhangját.

1956 előtt főként két londoni emigráns jóbarátjával, a BBC Magyar Osztályára munkatársnak meghívott Cs. Szabó Lászlóval és a könyvkiadó-dinasztiából származó Révai Andrással beszéltek meg a világ dolgait. A Soho vigalmi negyedben megnyíltak London első olasz eszpresszó bárjai, Zoltánék a Prego presszó kávéját kedvelték leginkább. Cs. Szabó az Old Compton Street szemközti oldalára járt pörkölt kávéra venni az Algerian Coffee nevezetű boltba és valamivel arrébb jó sajtokat, borokat vásárolni a Lina Stores kínálatából. A BBC is sétatávolságra volt. Kensington azonban messze esett innen, és amikor Szabó Zoltán elhátározta, hogy az ötvenhatos, újonnan érkezett fiatal értelmiségiekből szervez társaságot maga köré, színhelynek a lakásához közel eső Hades eszpresszót szemelte ki. Itt gyertya égett az asztalokon, a tulajdonos azt remélte, hogy szerelmespárok térnek be, csendben egymás fülébe suttogni. A mi kis csapatunk tagjai azonban hangosan vitáztak és vágtak egymás szavába, különösen a marxizmusból kiábrándult, ösfürtű filozófus garabonciás diák, Krassó Miklós éles hangja zavarta meg a presszó nyugalmát. Szabó Zoltán hozzá hasonló nagy műveltségű, olvasott és remek emlékezőtehetségű debattőrre talált Krassóban, aki olykor azzal szórakoztatta, hogy teljesen betűhíven mondta fel az ötvenes évek

magyar pártköltőinek Sztálinhoz és Rákosihoz írt ódáit. Máskor elméletét igyekezett bizonyítani Zoltánnak, miszerint olyan világot kellene kialakítani, hogy a legjelesebb gondolkodók ne kényszerüljenek kenyérkereső munkára, hanem az állam tartsa el őket meglehetősen kényelemben, s naphosszat más feladatuk se legyen, minthogy formulákat agyalnak ki a társadalom átalakítására. A társaság tagja volt a filológus Czigány Lóránt, a később Amerikába származott András Sándor (akit mi inkább eredeti nevén Sándor Andrisnak hívunk), a BBC-rádiós, buddhizmus ihlette költő: Siklós István (külséjével maga is emlékeztetett a szakállas hindu bölcsekre), továbbá a novellista ambícióval megáldott, de sajnos ezen a téren tehetségtelen újságíró, Jotischky László – később a BBC Magyar Osztályának a vezetője.

Elsősorban a Magyarországról kiszivárgó hírekről beszélgettünk, ezeket cseréltük ki. Sok szó esett Bibó Istvánról, bebörtönzéséről és a tanulmányairól, cikkeiről. Szabó Zoltán már a háború utáni, koalíciós időkben híve volt Bibónak.

Mostanában tucatnyi könyv jutott hozzám egy londoni magyar hagyatékból, közöttük Ortutay Gyula naplójának⁹ a második, 650 oldalas kötete. A kommunistákhoz társutasul szegődő Tutus¹⁰ írja 1957. november 12-én, hogy a hozzá hasonlóan gerinctelen politikus barátjával, Dobi Istvánnal beszélgetett, aki szerint Bibó István „síralmasan politizált” a szovjet csapatok visszatérének éjjelén, akkori magatartását csak Keresztury és Sárközi Márta „mitizálják, folklorizálják”¹¹. Bibó ugyanis követségeknek telefonált, hogy ő az utolsó legitim miniszter, és nem ismeri el Kádárt.

Ortutay így folytatja:

„Ezt a szöveget Bibó többször is elmondta, míg a telefonos rá nem jött. Aztán Dobi szépen elküldte haza. Nemrégiben letartóztatták szegény Bibó Pistit, aki úgy tiblábolt [sic!] a politikában, mint egy cúgos cipős gimnazista,

⁹ ORTUTAY Gyula *Napló*, 2 köt. (Budapest: Alexandra Kiadó, 2009).

¹⁰ Barátai így hívták Ortutay Gyulát.

¹¹ ORTUTAY Gyula, *Napló (1938–1954, 1955–1966, 1967–1977)*, 3 köt., MARKÓ László szerk., jegyz. (Budapest: Alexandra, 2009–2010).

megható naivitással és egy jogfilozófushoz méltatlan rövidlátással. [...] Nagytehetségű, tiszta jellemű férfi. Próbáltam szót szólni róla, mikor Münchenél jártam – reménytelen. Szereplője lesz ő is Nagy Imréék pörének.”¹²

Szabó Zoltán pontosan látta Bibó 1946-os és 1956-os szerepének a jelentőségét. Amikor a Magyar Könyves Céh elnevezésű, emigráns könyvkiadói kezdeményezés gazdája lett, 1960-ban *Harmadik út* címmel adta ki Bibó István 1949 előtt megjelent írásai javát és a forradalommal kapcsolatos két szövegét.¹³

1981-ben Szabó Zoltán Kemény Istvánnal kezdte el a berni protestáns szabadegyetem négykötetes Bibó-válogatásának a szerkesztését, a magvas előszót is megírta, de aztán összekülönbözött a nyomdával, és átadta nekem a társszerkesztés munkáját.

Atyai barátom, háromszor tett jót velem. Amikor elvégeztem a Szent Mártonról elnevezett londoni képzőművészeti főiskolát és nem akadt elég könyvillusztrátori munkám, felfogadott maga mellé segédpallérnak és szobafestőnek a Temze-parton vásárolt szép kis házuk renoválási munkálataihoz.

Azután, hogy a BBC Magyar Osztályán lettem kisegítő, 1963-ban Szabó Zoltán ajánlott be szerződéses állandó munkatársnak a müncheni Szabad Európa Rádió magyar részlegére. Három évet töltöttem ott, megalapoztam biztos jövőmet, így tértem vissza Londonba, hogy a BBC-nél töltsék be éppen üresedő, hasonló munkakört. Bajorországban a főnököm csinos egyetemista leányának csaptam a szelet, végül még a kezét is megkértem, de egy német ideggyógyász orvost választott helyettem. Kiterjedt baráti köre volt, szerette a vidám társas összejöveteleket a papa szabad európai szolgálati lakásában, s itt ismerkedtem meg egy Argentínából a heidelbergi egyetemre érkezett, kedves mosolyú fruskával, Szekeres Zsuzsával. Találkozott vele egy konferencián Szabó Zoltán is, aki néhány évvel korábban vált el Károlyi Judithtól. Zsuzsa és Zoltán

¹² Uo.

¹³ BIBÓ István, *Harmadik út*. Politikai és történeti tanulmányok. (London: Magyar Könyves Céh, 1960), 180.

viszonya idővel komollyá vált, londoni esküvőjükön a feleségemmel mi voltunk a tanúk.

Úgy esett, hogy Szabóék egy ízben autón hajtottak keresztül London dimbes-dombos művésznegyedén, Hampsteaden, és Zsuzsa elsuhanóban pillantotta meg az egyik mellékutca házának a falán a jókora feliratot: *for sale*. Ez a ház eladó. Így beszélhetek most a harmadik jótéteményről is, mert szóltak nekem, hogy remek helyen letek egy felújítandó állapotban lévő, tehát biztosan jutányos áron piacra került, háromszintes, régi sorházat, próbáljam megvenni. Immár majdnem ötven éve ez a londoni otthonom.

1974-ben Zoltán nyugalomba vonult a Szabad Európa Rádiótól, és Zsuzsával átköltöztek Bretagne festői kisvárosába, Josselinbe. Régi parókiát vásároltak a dombtetőn, Rohan herceg tornyos-bornyos kastélyára lehetett látni onnan; hamarosan a herceggel is összebarátkoztak. Zoltán a vétel idején tréfálkozva mesélte, hogy a parókia árában sírhely is benne foglaltatott a közel eső temetőben. Amikor 1983-ban meglátogattam őket, Zoltán nem volt jó bőrben. A kertben calvadost iddogáltunk és arról beszélgettünk, hogy meghívták Magyarországra, mert új könyv jelent meg Tardról, s vele, *A tardi helyzet* írójával akarnak pódiumbeszélgetést rendezni a faluban. Zoltán azt válaszolta, hogy figyeli a magyar állapotok javulását, de még nem elég kielégítőek a viszonyok ahhoz, hogy odalátogasson. Jöjjön ki a szociográfus és a tardi tanácselnök Londonba, ott tarthatnák meg az eszmecserét.

A szabadság csak öt évvel később köszöntött Magyarországra, Szabó Zoltán ezt már nem érthette meg.

A Könyves Céh hirdette¹⁴, hogy regénye fog megjelenni, *Éjjélkor a pap nem misézett* címmel. Vajon meddig jutott el ennek a megírásával, ha egyáltalán elkezdte? Minden írását klasszikusokon csiszolt stílusú, pontos mondatokba szedve vetette papírra, talán jellegében ilyen lett volna a regénye is. Az értekező prózája, megannyi cikke és esszéje éles elméjű, tiszta mondatokat fogalmazó íróra vall. S ami ugyanilyen fontos: jó ügyek talpig becsületes szószólójára.

¹⁴ A londoni Magyar Könyves Céh reklámröplapon hirdette meg kiadói tervei között Szabó Zoltán regényét, amely végül nem jelent meg.

EKLER ANDREA

irodalomtörténész

„HAJÓTÖRÖTTEK VAGYUNK”

Németh László és Szabó Zoltán „találkozásai” írásaik, vallomásaik tükrében

Németh László és Szabó Zoltán kapcsolatának története a magyar történelem és kultúra négy viharos évtizedének lenyomata 1934-től 1975-ig (Németh László haláláig). Két rendkívül művelt, sorskérdések iránt elkötelezett, szenzibilis ember „találkozásai” nem egy felhőtlen kebelbaráti viszonyról vallanak. Másként látták egymást és önmagukat a közöttük kialakult párbeszédben. Amennyiben saját írásbeli megnyilatkozásaikra hagyatkozunk, erről többségében Szabó Zoltántól értesülhetünk. Ennek oka egyrészt a tizenegy év korkülönbség, az elsősorban Szabó Zoltán által vitatott nemzedéki kérdés. Szabó Zoltán – főként a két nagy összefoglaló tanulmány távlatából – Németh Lászlóra mint „nagy öregre” tekintett. Csupán a korkülönbséggel ez nehezen lenne magyarázható. Annál inkább Németh László pályájával, hiszen 1934-ben már túl a *Készülődés* időszakán, javában egyszemélyes folyóirata, a *Tanu* hasábjain közölte gondolatait, harminchárom évesen közel kétszáz publikációval a háta mögött. A másik ok, hogy a Németh László pályáját ifjú korától figyelő Szabó Zoltán rendszeresen reflektált Németh László műveire.

Németh László a *Tanuban* közölt *Nemzeti radikalizmus*¹ című írásában 1934-ben állást foglalt a Bajcsy-Zsilinszky Endre és Féja Géza programját követők és a Centrál Kávéházban rendszeresen összegyűlő társaság véleményével szemben. A társaság tagja Illyés Gyula, Veres Péter, Féja Géza, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Erdei Ferenc, Sárközi György,

¹ NÉMETH László, „Nemzeti radikalizmus”, *Tanu*, 7. sz. (1934): 71–88.

Szabó Pál, Kovács Imre mellett Szabó Zoltán is, akit azonban ebben az írásban konkrétan nem nevezett meg. Kifogása: „Példa és tudomány nélkül egy mai mozgalom »vad« mozgalom marad.”² A nemzeti radikalizmus lényegének megfogalmazását sürgette a példák alapos vizsgálatával és a tudomány bevonásával.

Szabó Zoltán szintén 1934-re datálta első „találkozását” Németh Lászlóval. „1934. Egy Németh László nevű író egy Szekfű Gyula nevű történész mutat be nekem. Nem személyesen, hanem könyvében. A könyv címe: *Három nemzedék és ami utána következik*.³ [...] Németh László, legalább számomra, Szekfű tekintélyével indul el útjára.”⁴ Szekfű a fiatalok közül Németh Lászlót emelte ki az említett könyvben: „a jobbak (az elit) és a szigorúbb erkölcs követelménye éppúgy széchenyies benne, mint a nemzethalál víziója”⁵. Szabó Zoltán hivatkozása azért is érdekes, már-már sorsszerű, mert Németh László hatalmas vitát kiváltó román útirajzát sarkosan fogalmazva sokan épp e két szempont miatt ítélték el.

A személyes találkozásra 1935-ben került sor, amikor hajóval Romániába utaztak. Az út előzményeire vonatkozóan megoszlanak a vélemények. Boldizsár Iván visszaemlékezése szerint Németh László Keresztury Dezsőtől hallott az elkészült útitervről, s saját kérésére csatlakozott a társasághoz. Mások szerint Mikó Imre kezdeményezésére Jancsó Béla és Baltá Moise kultúrattasé szervezésében került sor az utazásra, a bukaresti professzor, Dimitrie Gusti meghívására. Németh László útirajza egy harmadik verziót erősít meg, mely szerint az ötlet Anton Straka csehszlovákiai diplomatától származott, a megvalósításban Baltá Moise és Gusti professzor munkatársa, Anton Golopentia segédkezett. Ami bizonyos, a meghívás egy nagyobb kutatócsoportnak szólt, végül Németh László útítársai Keresztury Dezső, Boldizsár Iván és Szabó

² NÉMETH, „Nemzeti...”, 71–88.

³ SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik* (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1934).

⁴ SZABÓ Zoltán, „A minőségért forrongó ember (Németh László)”, in SZABÓ Zoltán *Nyugati vártán*, 2 köt., szerk. ANDRÁS Sándor, utószó BALLA Bálint (Budapest: Osiris–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2011), 1:90.

⁵ SZABÓ, „A minőségért...”, 1:90.

Zoltán voltak (Szabó Zoltán útinaplója⁶, valamint az *Ősök és társak*⁷ című kötetében közölt visszaemlékezése szerint ő csak az út egy részén)⁸. (1933-ban Szabó Zoltán és Boldizsár Iván alapította a Fial Magyar Szociográfiai Munkaközösségét, s ők indították el annak folyóiratát, a Fial Magyar Szociográfát.) Az utazás célja a román falukutató módszer, a romániai viszonyok, az ottani kultúra, s nem utolsósorban a kisebbségben élők helyzetének megismerése volt. Németh László úti élményeit a *Magyarok Romániában*⁹ című írásában öröközte meg, amely először a Tanuban jelent meg. Németh László kritikus, borús, csalódottságról valló összefoglalója az egyik legvitatottabb írása megjelenésétől napjainkig. A reflexiókból, vitából gazdag válogatást nyújt a művet is magába foglaló, Nagy Pál által szerkesztett *Magyarok Romániában*¹⁰ című kötet.

Németh László a „tejtéstvériség”, a Duna-gondolat fellelésének, megvalósíthatóságának reményében, a magyar reformtörekvések bukása, valamint személyes kudarcok miatt csalódottan indult útnak. Értelmezői közül többen a szemére vetették, hogy az út során elképzelései, tervei, álmai, s magával cipelt gondjai befolyásolták véleményét, határozták meg tapasztalatait.

A *Magyarok Romániában* körül kialakult vitából Szabó Zoltán sem maradt ki, noha írása inkább tágabb spektrumú elmélkedés magáról a műfajról, annak történetéről, magyarországi irányzatairól, általa kiemelt példáiról, s csupán másodsorban „kritika” Németh László írásáról. A *Vigasztalásul útnak indulunk*¹¹ arányai is utalnak erre. Költői,

⁶ SZABÓ Zoltán, *A Vaskapun túl. Balkán utikönyv* (Budapest: Az „Élet” Szépirodalmi Folyóirat Kiadása, 1937).

⁷ SZABÓ Zoltán, *Ősök és társak* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1984), 207–240.

⁸ Útitársaik visszaemlékezései: KERESZTURY Dezső, „Utazás közben. Németh Lászlóra emlékezve”, *Tiszatáj*, 5. sz. (1976): 40–43.; BOLDIZSÁR Iván, „Utazás a Regátban és Erdélyben, 1935-ben”, *Kortárs*, 6. sz. (1986): 87–98.; BOLDIZSÁR Iván, „Erdély második Trianonja”, *Kritika*, 12. sz. (1986): 9–11.

⁹ NÉMETH László, „Magyarok Romániában”, *Tanu*, 3–4. sz. (1935): 113–182.

¹⁰ NAGY Pál, szerk., előszó, jegyzetek, *Magyarok Romániában* (Marosvásárhely: Mentor, 2001).

¹¹ SZABÓ Zoltán, „Vigasztalásul útnak indulunk...”, in NAGY, *Magyarok Romániában...*, 241–248.; *Bujdosók* címen megjelent a Pesti Naplóban (1937. május 2.): 43.

valloماسos bevezetőjében megfogalmazza a szociográfus, etnográfus dilemmáját is: hogyan lehet befogadóvá válni egy kívül-belül létben, tudományos és emberi szempontokat is figyelembe véve. Az utazás, befogadás kétféle irányát különbözteti meg, melyeket azonban ugyanaból az utópisztikus vélekedésből, érzésből eredeztet.

„Van, aki azért megy, mert odakinn keres valamit, és van, aki azért, mert idehaza nem talál valamit. [...] Egyikük diagnózist készít, és ebben, mintha burkoltan benne lenne a sírfelirat is, másikkuk megszeret egy népet, és ezt a szeretetet korbácsként használja idehaza. [...] mi lírai módon tájékozódunk, izgatottan, és úgy hisszük, odakinn »rajtunk egy nemzet sorsa áll.«”¹² Az utazás célja „Széchenynek egy mondatában elfér: »mélyebben vizsgálni a haza állapotát és szomszéd közötti állását«”¹³.

Németh László útirajzát tartotta az általa felsorolt példák közül a legkínzóbbnak, legkeserűbbnek. Úgy vélte, „Útirajza az utóbbi esztendő legbátrabb és legmeggrázóbb írásainak egyike”¹⁴. Jelentőségét abban látta, hogy felismerte, szövé tette a problémákat, sőt szembesítő erővel közölte, hogy „hazai hibák rontják ott is a hazainál nagyobb veszedelmeknek kitett töredék magyarságot”¹⁵. Véleménye szerint Németh László kétszeresen is csalódott: szembesült azzal, hogy a magyarságnak nincsenek rejtezői, s a Duna-gondolat reménytelenségével.

Szabó Zoltán az *Utazás 1935-ben Németh Lászlóval*¹⁶, valamint két Németh Lászlóról szóló összefoglaló tanulmányában¹⁷ is kitér a romániai útra. Némi élel szövé teszi, hogy Németh László útinaplójában nem nevezi meg őt, csak „szociográfusként” emlegeti. Hasonlóan ironikus képekben szembesíti a forráságban is zakóban, félrecsúszott

¹² SZABÓ, „Vigasztalásul útnak...”, 241.

¹³ Uo. 242.

¹⁴ Uo., 247.

¹⁵ Uo.

¹⁶ SZABÓ Zoltán, „Utazás 1935-ben Németh Lászlóval”, in SZABÓ Zoltán, *Ablakok Erdélyre* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Kiadó, 2000), 233–235.

¹⁷ SZABÓ, „A minőségért...”, 90–91.; SZABÓ Zoltán, „A tusakodó ember”, in SZABÓ, *Ősök és...*, 207–240.

nyakkendővel román nyelvkönyvből tanuló vagy Kereszturyval Goethét tárgyaló író és a saját fürdőruhás képét, ami – ahogy Cs. Nagy Ibolya fogalmaz¹⁸ – nem tartalmi, inkább formai különbségre utal. Szabó Zoltán – alapos, gigantikus munkát végző – monográfusai¹⁹, kiélezve e kép kontúrait, azt hangsúlyozták, hogy Szabó Zoltánt Németh Lászlóval ellentétben lekötötték a látottak. Németh László leírásából kiderül, lekötötték őt is, csupán másként. Azonban valóban, Szabó Zoltán számára történelem és táj egymásra hatása a szöveg egészében megfigyelhető. Szabó Zoltán útinaplója valójában nem útikönyv, ahogy az alcíme jelzi, inkább szociografikus érdeklődéssel írott lírai napló. Érzékenyen reagált Giurgiu lakosainak lelki sajátosságaira, plasztikusan ragadta meg Bukarest „kettős arcát”: hivalkodó modernitását és sivár elhanyagoltságát. Szóvá tette a kulturális, nyelvi hagyományok elvesztésének veszélyét magyar és román viszonylatban egyaránt. Útleírása munkáinak többségétől eltérően inkább lírai vallomás, mint szociografikus, politikai témákat taglaló írás.

Monostori Imre művet és vitát értelmező tanulmánya Németh László útirajzát állítja középpontba, megindokolva annak sötét tónusát, drámai végkicsengését. Annak négy fő vonulatára hívja fel a figyelmet: a romániai, azon belül az erdélyi és magyarországi viszonyok, jelenségek összehasonlítására; a román politika és középosztály értékelésére; a kisebbségi magyarság sorsára, valamint az okok megállapítására és a következtetések levonására. Mélyre ható elemzése szerint a reformmozgalom megghiúsulása és az utazás drámai tapasztalata okozza Németh László „katartikus erejű eszmei kudarcát”²⁰.

Az útirajz vonatkozásában érdekes dokumentum Tóbiás Áron 1970. április 11-én készített interjúja Németh Lászlóval.

¹⁸ CS. NAGY Ibolya, „A Vaskapun innen és túl, a Dunától a tengerig”, in CS. NAGY Ibolya, *Velünk élő irodalom* (Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 2014), 65–83.

¹⁹ TOKAJI NAGY Erzsébet és SZÁDECZKY-KARDOSS Zsófia, *Szabó Zoltán* (Budapest: Kortárs Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2018).

²⁰ MONOSTORI Imre, „Vihar egy útirajzban – s körülötte”, in NAGY, *Magyarok Romániában...*, 263.

„– Kik voltak az erdélyi útitársaid?

– Keresztury Dezső, Boldizsár Iván és Szabó Zoltán.

– *Hogy került sor erre az utazásra? Nagyon érdekes az irodalmi szociográfia előtörténetéhez.*

– A románok meghívtak egy csomó magyar író, s valami huszonötön jelentkeztek, hogy el fogunk indulni, de a végén csak ez a négy ember szállt be. Én kültag voltam ottan, csak gondoltam: elmegyek. Ismeretes, egy útirajzban leírtam az egész utazást a Giorgiui menő hajótól Románián és Erdélyen át.

– *Ahogy Németh Imrétől tudjuk, aki akkoriban kormánypárti képviselő volt, illetőleg bennfentes újságíró-szerkesztő, nagy visszhangja volt, pontosabban cenzúrára érett dolgok voltak abban.*

– Igen. Be kellett volna mennem a rendőrségre kihallgatásra. Szerencsém volt, hogy Kozma elkérte az összes írásokat, és megüzente az igazságügy miniszternek, hogy ezt pedig hagyjátok békében. Pedig akkor már nem voltam a Rádiónál.

– *A többiek nem nagyon írtak erről az utazásról, legalábbis ilyen jelentős összefoglaló mű nem született erről az útról.*

– Azt ma már nem tudom, hogy mit írtak. Ilyet nem. Ez egy egész könyv volt, száz Tanu-oldal körülbelül.”²¹

Tóbiás Áron a romániai út egy részén őket kalauzoló Tamási Áronról is megkérdezte Németh László véleményét. Válasza az elismerés mellett kritikus irodalomszemléletének lenyomata is:

„Azt hiszem, hogy ő egy világirodalmi költő, de hogy ezt mikor fogják elismerni, már a világirodalom is, azt nem tudom, és fontosnak sem tartom. Azt hiszem, hogy a világirodalom ma nagyon kezd a klubhoz hasonlítani, amelynek megvan a portása, titkára, és aki abba a klubba valamilyen okból bejut, az világirodalmi költő. Én többre becsülöm a XIX. századi értelemben vett nemzeti költészetet, mint ezt a világirodalmat [...] a mi nemzeti költészetünk egyik csúcsa ő, az nem lehet vitás ma már. [...] Bizonyos fokig sajnáltam azt, hogy nem lettünk jobb barátok, csak így betűn át, de viszont annyira más természet volt ő, és más természet voltam én, hogy a betű hidalhatta át a közöttünk lévő különbségeket a leginkább. Ennekem a gyermekeim voltak

²¹ TÓBIÁS ÁRON, „A fenomenon maradt nekem mindig” – Beszélgetés Tamási Áronról, in NÉMETH LÁSZLÓ „A szellem: rendező nyugalanság” – Beszélgetések Németh Lászlóval, szerk., előszó MONOSTORI IMRE (Budapest: Argumentum Kiadó, 1992), 290–292.

a vagyonom, benne egy olyan élethév volt az utolsó időig, amit én úgysem tudtam volna követni. A fenomén maradt nekem mindig.”²²

Szintén 1935-ben jelent meg Szabó Zoltán recenziója a *Gyász*ról. A rövidke írásban kissé sarkosan fogalmazva összefoglalta Németh László regényének tartalmát, s ennek jegyében végkövetkeztetését sem bonyolította túlzottan: „Csak Kodolányi látta Németh László előtt ilyen sötétséggel-telinek, suba alatt piszkálódónak, lassú méreggel ölőnek a falut.”²³ 1963-ban *A minőségért forrongó ember* (Németh László) című írásának „Nyolcadik képében” már így fogalmazott: „A *Gyász* remeklése, a *Bűn* különös és jellemző alkotás.”²⁴ Értő tanulmányában András Sándor²⁵ hívta fel a figyelmet arra – amit Szabó Zoltán mindvégig hangsúlyozott Németh László munkáinak értelmezése, megítélése során –, hogy számára az életmű csúcspontját a Tanu jelentette, ehhez képest bírálta Németh László szépirodalmi alkotásait olykor szigorúbban, ez azonban nem jelentette azt, hogy nem becsülte a szóban forgó műveket s azok szerzőjét. Ez a külön utat járó, végtelenül érzékeny, szabadságigényéből adódóan senkihez sem törleszkedő, így gyakorta konfrontációra kényszerített Németh Lászlót naplóbejegyzései, levelei tanúsága szerint nem feltétlenül vizsgáltta.

1939. június 18-án a Magyar Nemzetben megjelenik a *Kisebbségben* első két kritikája, Szabó Zoltán *Jámbor szándék* című írása és Pethő Sándor *Salzburgtól Hódmezővásárhelyig* című vezércikke. Németh László mégsem elsősorban ezekre reflektált Gulyás Pálnak írott válaszlevelében, aki nyilván Szabó Zoltán programadó cikkét javasolta neki olvasásra.

„Szabó Zoltán-féle figurákkal azonban engemet ne bátoríts! Én is olvastam azt a cikket, s undorodom az embertől. Nem bánám, hogy a próféta nagyképével adja elő, amit belőlem kipuskáz (bár attól sem vagyok megghatva, hogy nagy kegyesen egy zárójelben meg-megemlít, amikor a lapja lepedőkön

²² TÓBIÁS, „A fenomenon...”, 290–292.

²³ SZABÓ Zoltán, „Németh László: *Gyász*”, *Magyar Kultúra*, 3. sz. (1935): 89.

²⁴ SZABÓ, „A minőségért...”, 1:92.

²⁵ ANDRÁS Sándor, „Az igaz ember”, *Forrás*, 4. sz. (2001): 73–78.

pocskondiáz), de hogy üres, Magyar Nemzethez szabott retorika lesz mindabból [...], amit én vérrel és komolyan csináltam, ez elkeserít. Tán nem is Szekfű és Babits az igazi véka, mert ők valóban csak leborítják a világosságot, hanem ezek a rétorok, akik hazug fényből csinálnak vékát, s az alá rejtenek. Vigyáznak, hogy szóhoz-térhez ne jussak, a mondanivalóm pedig úgy lopják el, hogy megsemmisítik. [...] A Véka alól: ezt adhatjátok majd címül az új Luca székének, a Németh-breviáriumnak. Hidd el, nem magamért hánytorgatom ezeket, s nem a »hiúságot« kell megvigasztalni érte. Soha engem semmi az életemért meg nem vigasztalhat, a Nobel-díj éppúgy nem, mint a Szabó Zoltán díja, el se fogadnék már semmit, aminek siker vagy dicsőség szaga van, úgy érezném, szembe csúfolnak. De meggyőződésem, hogy a legjobb emberöntvényt, úgy a húszas-harmincas évek »tájékozódásához«, úttöréséhez, mint a ránk szakadó negyvenes évek mártíriumához, én készítettem el magamban, s ha már a régít, az első Tanut, nem használta fel a magyarság a maga hasznára, ezt a másodikat kellene rábeszélni a létfenntartásához. Sajnos, a *Kisebbségben* nagyon kevés, legalább öt-hat számának kellene kijönnie, hogy az a mászás ércekből milligrammokban nyerhető rádió, a szellem, igazán sugározhasson. Legalább még a második számnak kellene kijönnie, hajlandó vagyok a regényem félredobni, csak dolgozhassak rajta.”²⁶

Németh László feltehetően a *Kisebbségben*²⁷ kifejtett gondolatai és Szabó Zoltán *Levél az ismeretlen magyarhoz*²⁸ című cikkének felhívása közötti hasonlatosságokra, valamint a *Kisebbségben* ért kritikákra utalt. Előbbi Mohács négysszázötvenharmadik évfordulóján, néhány nappal a Molotov–Ribbentrop-paktum után és Lengyelország megtámadása előtt jelent meg. Valóban visszaköszönnék benne Németh László többször megfogalmazott intései. Felhívta a figyelmet a jobb- és baloldali szélsőséges eszmék veszélyeire, a magyarság, az egyes nemzetek helyzetére a nagyhatalmak politikai játszmáiban. Összefogásra szólította fel honfitársait, később a *Magyarok, kibékülni!*²⁹ című írásában ezt újra, markánsabban

²⁶ NÉMETH Ágnes szerk., *Németh László élete levelekben 1914–1948* (Budapest: Magvető–Szépirodalmi Kiadó, 1993), 316. (A levél Gulyás Pálnak szól, keltezése: Budapest, 1939. augusztus 31.)

²⁷ NÉMETH László, *Kisebbségben* (Budapest: Első Kecskeméti Hírlapok. és ny., 1939).

²⁸ SZABÓ Zoltán, „Levél az ismeretlen magyarhoz”, *Magyar Nemzet* (1939. aug. 27.): 9–10.

²⁹ NÉMETH László, „Magyarok, kibékülni!”, *Kelet Népe*, 2. sz. (1940): 1–3.

kifejtve. Szabó Zoltán cikke mozgósító, szónoklathoz hasonló, annak retorikai kelléktárával, elsősorban az ismétlés és fokozás eszközeivel. A patetikus hangnem az idő szorítását, a megoldás sürgősségét, a szerző által helyesnek tartott választás szükségességét hangsúlyozza.

„Állj meg magyar [...] Az eszmék, amikben hittél, esetleg elvéreztek a csatában, mielőtt a csata megkezdődött volna. A politikai vallások leendő háborúja előtt e vallások prófétái reálpolitikusok lettek. S aki lát, tudja, az úgynevezett politikai világnézetek máris elvesztették a háborút minden oldalon, még a háború előtt. A két pogány közti helyzet számunkra végzetesen realizálódott. [...] ,gondolj Németh Lászlóra, aki több évekkel ezelőtt meghirdette már, hogy a mi utunk a »harmadik oldal«.”

A továbbiakban kifejtette, hogy európai szinten sem lehet már jobb- és baloldaltól beszélni, csupán nemzetekről. Összefogásra szólította fel olvasóit, arra, hogy mulékony, ellentétes világnézetek miatt ne forduljon senki embertársa ellen.

Kettejük kapcsolatának következő dokumentuma Szabó Zoltán kritikája a *Bűnről*.³⁰ A művet a társadalmi feszültségek, szakadékok regényének tartotta. Úgy vélte, a regény magja két típusú ember tragikus félreértésekkel átszőtt kapcsolata. Ebben látta különlegességét, újszerűségét. Kiemelte Németh László elbeszélő technikájának póz nélkülségét, alakformálásának művészi megoldását. Dicsérte egyén és közösség megjelenítésének módját, ugyanakkor részben kifogásolta az éppen e kapcsolat megjelenítéséből eredő társadalomrajz bonyolultságát. Kritikus megjegyzése azért volt óvatos és részleges, mert az üres stílusbravúroknál fontosabbnak tartotta a téma megjelenítésének gazdagságát.

1942 elején bizonyosan a *Cseresnyés*³¹ bemutatója körül kialakult vitára reflektált Németh László egy rövid naplóbejegyzésben.

„Húsz éve szajkóztatják a kiművelt emberfőt. Nem nyithatom ki a Magyar Nemzetet, hogy Gogolák, Katona, Szabó Zoltán és egyebek szememre ne

³⁰ SZABÓ Zoltán, „Németh László: Bűn”, *Napkelet*, 4. sz. (1937): 261–263.

³¹ NÉMETH László, *Cseresnyés* (Budapest: Exodus Kiadó, 1942).

hányják: mért nem műveltem ki emberfőmet az övékhez hasonlóra. S amikor végre jó gyermek szeretnék lenni, s egy nevelőt viszek a színpadra, aki a napi politika helyett emberfőket akar – értelmiségnek, parasztságnak és munkáságnak – kiművelni: oda vannak a csodálkozástól. Mért csődültek össze ezek az emberek? S miféle eszme az, ami összetartja őket?”³²

Noha ezúttal nem elsősorban, nem csak Szabó Zoltánra utal, a néhány sor arról a rendszeres „számonkérésről” tanúskodik, amelyről Szabó Zoltán is gyakran beszámol, hiányolva Németh Lászlót az aktív politikai életből.

Németh László felháborodva fogadta az általa tanárként is rendkívül tisztelt Juhász Gézáról szóló kritikát is.

„Gulyás Pali tegnap erőlteti, hogy meghallgassam, amit Szabó Zoltán írt Juhász Gézáról³³. Én nem akarok odafigyelni. Egy irodalmi cikk a Magyar Nemzet vasárnapjában, ez nem eshet meg belém szűrt kés nélkül. De ő csak olvas: nem vette észre, élvezi, vagy edzeni akar? »Sunyi«, most már sunyi is vagyok, ezt hozza ki képtelenül aljas találásban. S nekem nem a jelző fáj; hogy ilyen aljas az ember.”³⁴

A Válasz kiadójától, szerkesztőjétől, Sárközi Györgyné Molnár Mártától Németh Lászlónak címzett levél nem árnyalja a két alkotó közötti kapcsolatot, de utal Szabó Zoltán magyar irodalomban betöltött sokrétű szerepére. Ezúttal arra, hogy külföldi kiadványok magyarországi megismertetésével is segítette a hazai alkotótársak és olvasók tájékozódását a kortárs nemzetközi irodalom terén.

„Nekem Gyula úgy mondta, hogy minden meg van beszélve, és én csak sürgessem a kéziratot. Így persze egészen másként fest a dolog. Hogy Grandpierrenek kritikákat írjon, és pláne magyar szerzőkről, ezt én is abszurdumnak

³² NÉMETH László, *Napló*, NÉMETH Ágnes szerk., utószó (Szeged: Tiszatáj Könyvek, 2006), 51. (A bejegyzés dátuma: 1942.)

³³ Juhász Géza (1894–1968): középiskolai, majd egyetemi tanár, irodalomtörténész, költő. Az Ady Társaság megszervezője és egykori elnöke. Csokonai-kutató. A népi irányzat képviselője, 1943-ban jelenik meg *Népi írók* című könyve.

³⁴ NÉMETH, *Napló...*, 100. (A bejegyzés dátuma: 1943. július 20.)

érem. Én azt vártam, hogy Szabó Zoltán ígérétehez híven küld néhány érdekes külföldi művet, és azokat akartam magának továbbítani.”³⁵

1958-ban Németh László önéletrajzi vallomásában, korképében Szabó Zoltánt illetően már az ellentét félretételéről írt. A részlet a Németh Lászlót ért alaptalan politikai vádak szempontjából is sokat mondó.

„Még a tavaszon levelet kaptam Sárközi György özvegyétől. A *tanúgy rendezését*³⁶ olvasta, arról jutottam eszébe. Aztán az ura hagyatékáról írt; szeretné, ha írnék a verseiről. Végül a sorsunkat kérdezte. A zsidóüldözések alatt mi ajánlottuk föl a segítségünket, most öneki van pénze. Én elhárítottam a segítséget; az urát sem szeretném, még ha volna is hova írnom, kompromittálni. Ez ellen persze tiltakozni kellett; a levélből levelezés, majd esztendőik során kiforrt barátság lett. Én az urát nagyon szerettem. [...] Néhány nap múlva megjött a halálhíre. Van valami balladai abban, ahogy ez a három író: Szerb Antal, Halász Gábor, Sárközi György, a történelem sötét szököárjában, egymáshoz verődve elpusztult; az én képzeletem máig is az ő haldoklásukban összegezi annak az időnek a borzalmát. Feleségét, a Molnár Ferenc lányát azonban nem nagyon szerettem, kezdetben szinte félttem tőle. Élesnyelvűsége alatt, melyet az ura olyan bölcsen tűrt, nem vettem észre azt a patológikus talajt, amelyből a nagy humoristák humora, szatírája bugyog; társasági sürgés-forgásnak nem adott hitelt szinte véletlenül elért kivételes műveltsége; a kórost kereső, freudi képzelet s gyermeki érzelmessége alatt nem láttam meg a jellemet s az igaz emberséget. Ahogy a sárga foltos időket Somogyban átcselédkedte, már olyan tervem is volt, hogy regényt írok róla; s a Nyúl utcai villa teraszán a koalíciós évek típusai: auschwitzi árvák, politizáló költők, dánoktól kitartott asszonyok. A lánya zenész barátai közt most egy sokkal melegebb, eredetibb s boldogtalanabb asszonyt láttam viszont, mint aki ugyanebben a szobában az ura betegága mellől pillantott föl rám. Barátai közt voltak olyanok, mint Szabó Zoltán, akik a régi ellentétet félretevő barátsággal fogadtak, de még többen voltak, akik annak a rémnek tekintettek, amilyennek az első férje, Horváth Zoltán vagy Zsolt Béla festett le.”³⁷

³⁵ NÉMETH, *Németh László élete...*, 584. (A levél írója Sárközi Györgyné, keltezése: Budapest, 1946. december 5.)

³⁶ NÉMETH László, *A tanúgy rendezése* (Budapest: Sarló Kiadó, 1945).

³⁷ NÉMETH László, *Homályból homályba – Életrajzi írások*, 2 köt. (Budapest: Magvető–Szépirodalmi, 1977), 1:38–39.

1959-ben, már az emigrációból írta – ahogy Szabó Zoltán fogalmazott –, tizenhat évnyi távolságból az 1943-as szárszói konferenciáról szóló esszéjét. Tárgyilagosságra törekvő írásában időrendben tekintette végig a konferencia menetét. Lényegesnek tartotta, hogy az előző évi konferenciához képest szélesebb társadalmi kört szólítottak meg az előadók. Esszéjének jelentősége benyomásai rögzítése mellett a világtörténeti és belpolitikai kontextus, a népi mozgalom helyzetének elemzése, a konferencia céljának pontos körvonalazása, amelybe helyezve az ott elhangzottakat, azok megértését segítette. Felvázolta azt a történelmi helyzetet, amely a jelenlévők egyike számára sem volt kétséges, hogy az ország katasztrófa és sorsfordulat előtt állt. Véleménye szerint „A nemzeti veszélyérzettel telített előérzetet a résztvevő írók legérzékenyebbje, Németh László fejezte ki.”³⁸ Mint írta, mindenki azt várta, hogy Szabó Dezső hívei és a népiek kerülnek szembe egymással, ehelyett Németh László előadása került középpontba. Noha az általa képviselt „középerő” Illyés, Bibó, Kovács Imre távolléte miatt nem nyerhetett országos szinten teret, a konferencián fölvetették a demokratikus eszmék „javarészt”. „Németh László az »emelkedő nemzet« alaphangját a háborúvég előestéjén Szárszón ütötte meg, búcsúzóban az elhanyagolt régi világtól.”³⁹

Az *Utazásról*⁴⁰ szóló kritika⁴¹ Németh László fájó pontja. Ennek oka nem feltétlenül Szabó Zoltán véleménye, inkább a valós szovjet út, a tragikomédia körülményei, vegyes fogadtatása. Maga a kritika nem mondható negatívnak. Dicsérte Németh László kíméletlen szókimondását, amellyel a magyar–szovjet viszony lehetetlenségét s a hasonló utazásokra kényszerített emberek helyzetének abszurditását jelenítette meg. Kifogása az volt, hogy ezek foka kiválóan érzékelhető, oka azonban nem elég kifejtett. A szerző darabhoz fűzött jegyzeteit páratlan kortörténeti adaléknak tartotta. Hiányolta a formabontó dramaturgiai törekvéseket, a szereplőket

³⁸ SZABÓ Zoltán, „Szárszó”, *Új Látóhatár*, 1. sz. (1959): 10.

³⁹ SZABÓ, „Szárszó”..., 15.

⁴⁰ NÉMETH László, „Utazás”, in NÉMETH László, *Mai témák* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1963).

⁴¹ SZABÓ Zoltán, „Utas és külvilág”, *Új Látóhatár*, 4. sz. (1962): 303–320.

túlzottan hús-vér figuráknak értékelte, hiányolta belőlük a lelket és az intellektuális szikrázást. Összességében az *Utazást* nem tartotta Németh László legsikerültebb darabjának, de úgy gondolta, sikere egy-egy előadás minőségétől is függ. A kritika két fontos szempontra hívta fel a figyelmet Németh Lászlóval kapcsolatban: egyrészt arra, hogyan kényszeríti, használja fel egy rendszer a maga javára az embert, másrészt kiemelte a Németh-recepció egyik jellegzetességét, miszerint a műveket sokan a maguk szemszögéből és saját javukra olvassák, értelmezik.

Németh Lászlónak a New Hungarian Quarterly szerkesztője, Halász Zoltán felkérésére küldött válaszevléből is a mellőzöttség keserősége, s a bírálatok⁴² nyomán személyes megbántottsága érezhető:

„[K]énytelen vagyok elmagyarázni, miért lepett meg annyira levele. Az utóbbi években tapasztalatom szerint semmiben sem értettek úgy egyet emigránsok, innen kinyúló nem hivatalos kezek s a hivatalosok is, minthogy az én munkásságomat véka alatt tartsák. Fenyő Miksa, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán cikkeit ismeri és sok más is bizonyára, amit előlem elrejtettek; ebből elképzelheti, hogy dolgoznak a kintiek. A kifelé nyúló kezekről nehéz úgy írnom, hogy a gyanakvás látszatába ne keveredjem; pedig hitem szerint ezek a legeredményesebbek. De aztán mégis megkérdezhetem: mivel magyarázza, hogy amikor az *Iszony* a német nyelvterületen több mint százezer példányban jelent meg, a „kapitalista” kiadó mért nem adja ki Párizsban, noha ott a fordítás is kezében van, s mért nem lát hozzá Olaszországban, például? A hivatalos álláspontot, a Corvina táján, úgy hiszem, nem kell ismertetnem. A Quarterlynek főmunkatársa voltam, s négy év alatt egyetlen olyan írásom nem jelent meg, amely mint szépiróbból, ízelítőt adott volna. Az újságban olvasom, hogy tíz magyar könyvet jelentetnek meg idegen nyelven; a számottevő írók közül csak én nem vagyok köztük. A Szovjetunióba, ’57 óta, mikor a Galilei valahogy kicsúszott, semmimet nem ajánlják, más szocialista országban is csak az jelent meg, amit az ottani fordítók kiharcoltak maguknak.”⁴³

⁴² Németh László a levélben többek között FENYŐ Miksa, „Mi bajom van Németh Lászlóval?” *Irodalmi Újság*, 5. sz. (1963): 5–6. és Cs. SZABÓ László, „Az utazás”, *Új Látóhatár*, 4. sz. (1962): 320–326. és SZABÓ Zoltán, „Utas és külvilág”, *Új Látóhatár*, 4. sz. (1962): 303–320. című bírálatára utal.

⁴³ NÉMETH, *Németh László élete... 1967–1975*, 3:295–296. (A levél keletezése: Sajkod, 1963. április vége.)

Szabó Zoltán viszonyulása mellett az *Utazás* szempontjából is érdekes Susan Hargreaves, a BBC egykori magyarországi tudósítójának, a „magyar irodalom szerelmesének” egyik levele.

„Szabó Zoltánnak írtam tavaly, mihelyt hazaérkeztem. Válaszul azt írta, hogy nem Önt, hanem a helyzetét nem szereti, és hogy ezt bírálta a kérdéses cikkben, és küldte az itt mellékelte előadást azzal, hogy ez »tele van szeretettel«. [...] elutazott Svédországba (egy konferenciára, úgy emlékszem). Ott meghívást kapott arra, hogy előadást tartson bármilyen témáról egy lutheránusok rendezte ifjúsági kongresszuson. Kétségbeesett. Miről lehet beszélni nekik? Az ilyen fiatalok nem az ő Magyarországra emlékeznek. Eszébe jutott, hogy Németh László nemrég egy, *Ha most lennék fiatal* című cikket írt, amely nem is volt rossz, sőt! Huszonnégy órán belül írta ezt, könyvtár nélkül, az egyik vers véletlenül nála megvolt, a Gulyás Pálé, Malmőben lemásolta. A kongresszust Németországban tartották. Kilenc országból jöttek a fiatalok, könnyen lehetett ráismerni, hogy ki melyikből. [...] Kezdte aztán az előadást, olyan nagy csönd közepett, azt hitte: ez nem megy, minek fecsegek itten, ilyen régi dolgokról? Tíz perc után felnézett a papírról, hogy lemondjon. »Hát csak úgy lógott a fülkén ezen a Németh Lászlón!« Mind a szünetben, mind a végén, percekig álló tapsot kapott, aztán köré tömörültek lelkesedve: Ki ez a Németh László? Miért nem hallottunk róla eddig? Beszéljen többet róla! [...] Mászor említettem neki, hogy olvastam az *Utazásról* írt cikkét. »Azt, amiről ő azt hiszi, hogy nem szeretem?« – kérdezte komoran. – »Pedig épp az ellenkezője az igaz. Persze. Beléolvastam a hangját. Az nem csal.« Akkor az íróról beszélt. [...] Egyszer egy vastag kötetet olvastam, mialatt Zoltán gépelt. Fölbámult, tekintete rajtam akadt, majd gyanút vett, és a könyvespolcaira nézett. Ott volt egy vastag lyuk. »A Tanut olvassa?« Kivette a kezemből, és papírszeletekkel jegyezte, hogy mit olvassak. A *minőség forradalma* meg *Kapások* című tanulmányaival kezdett. Aztán olyan idegesen várta az eredményt, hogy bement a konyhába vacsorát főzni, és olyan hálásan mosolyodott el később, mintha őt személyesen dicsértem volna. [...] Ha Önnek valami nagy embere, vagy az egyik lánya megy ki, nem tudná rábeszélni őt arra, hogy Szabó Zoltánt meglátogassa? Magyarországról hírt hozókat szorgalmasan és jó szívvel lát vendégül, és ha Önről van szó, akkor még inkább, amint tapasztalatból tudom. [...] És Önnek tisztelője és jóakarója. De szerény. Egyetlen tanácsa, amikor most elindultam Magyarországra, hogy »ne járjak utána a dolgoknak«. Nem mondtam, hogy Önhöz megyek, nehogy megtiltsa.”⁴⁴

⁴⁴ Uo., 366–369. (A levél keltezése: Budapest, 1968. augusztus 20.)

A hosszadalmas beszámoló is utal arra, mennyi feloldatlan félreértés, emberi esendőség hatotta át Németh László és Szabó Zoltán kapcsolatát. A kritikus és alkotó szerepek viszonylatában nyilván egy-egy írás értelmezése is különbözött. Ahogy azt maguk is többször megfogalmazták, személyiségük is nagy mértékben eltért. Mégis, sorskérdéseket érintő törekvéseik (még ha más-más hangon, más-más módszerekkel is), értékteremtő, értékmentő szándékkal végzett munkájuk, alkotásaik összefűzték, egymás látóterében tartották őket.

Szabó Zoltán Németh-képének összefoglalása a már többször idézett két nagy tanulmány: *A minőségért forrongó ember* (Németh László)⁴⁵ és *A tusakodó ember* (Németh Lászlóról)⁴⁶. Az első az 1964-es Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferenciára készült előadás szövege, a második két írás együttes módosított, kiegészített közlése. Az előadás felkérésre készült. Szabó Zoltán két részre osztotta, hogy a hatalmas életműbe betekintést tudjon nyújtani, és a sokműfajú lángelmét a hallgatóság elé tudja varázsolni „Ember, jellem, szerep, életmű és hatás”⁴⁷ kérdéseire kereszttűl. Személyes élményeit „képeslapokként”, kronologikus sorrendben egy-egy képbe sűrítette. Ezek között szerepeltek személyes találkozások (mint a már említett romániai utazás) és alkotói, befogadói szellemi találkozások. A kilencedik kép személyes találkozások emléke. 1938 nyarán kereste fel Szabó Zoltán Németh Lászlót a Törökvész utcában, otthonában. Közeli szállásáról több alkalommal átsétált hozzá, izgalmasnak s meglepetésére nyájas társalgónak találta. „A csodálattal vegyes elképedés, amit mindeddig iránta éreztem, látogatásról látogatásra fejlődött, emelkedett bennem rokonszenvező szeretetté.”⁴⁸ Az élmény akkor teljessé válik képeslappá, amikor a puritán szobában egy gramofont talál, s megtudja, hogy Németh László gyakran táncol feleségével.

Az előadás második fele pályakép, linearitása, informatív jellege mellett személyes és néhol rendhagyó. Felidézi például Németh László két

⁴⁵ SZABÓ, „A minőségért...”, 1:88–108.

⁴⁶ NÉMETH László: „A tusakodó ember”, in NÉMETH, *Ősök és...*, 207–240.

⁴⁷ SZABÓ, „A minőségért...”, 1:88.

⁴⁸ Uo., 92.

versét és Gulyás Pál „ugratva ábrázoló” szatíráját, *A tervhalmozót*. Portréja önmagáról is vall. Erre főként az előadás hangsúlyai utalnak, s Németh László zendülő alkatának, politikai magatartásának firtatása. Meglátása szerint „ember és szerep”, a magánélet és a hivatás egységének eszméje az „összeférhetetlenség közérzetét váltja ki” a szerzőből. „Seb lesz a kagyló belsejében.”⁴⁹ Ebben látja sebeztségének, sebezhetőségének okát. Németh Lászlót nem forradalmár, hanem zendülő alkatnak látja, „a forradalmár ugyanis kiválasztja síkraszállásának területeit s a legfontosabbra korlátozza a kiállást. A zendülő mindenben síkraszáll, minden területen egyenlő intenzitással.”⁵⁰ Ebben a több fronton folytatott csatározásban válik még sebezhetőbbé. Ugyanakkor ehhez a magatartáshoz köthető Szabó Zoltán legfőbb kifogása, Németh László 1936 és 1946 közötti politikai magatartása. Nehezmenyeezte, hogy nem vállalt részt a Márciusi Frontban, belső emigrációban élt, a nemzetiszocialista veszély idején is a Habsburg-restaurációtól féltette a magyar társadalom fejlődését és függetlenségét. Helyzetük, szemléletük, alkatuk különbözőségének megnyilatkozásai voltak kifogásai. Emellett nem meglepő, hogy sokszor hangoztatott minősítése szerint a forradalmi vállalkozás, a Tanu a magyar és világirodalom egyik kiemelkedő alkotása (alkotásfolyama). Kiemelte még a minőség forradalmának, az „új nemesség” létrehozásának reformeszméjét, a *Kertmagyarország* eszményét, másik nagyra becsült művét, véleménye szerint Németh László „legművészibb” írását, a *Kapások* című novellát értelmezve. Előadása zárásaként jó szívvvel ajánlotta Németh László műveit, mint általa nagyra becsült alkotásokat, kérte, tekintsék „ébresztő- s izgatószernek”, de gyógyszernek nem ajánlotta azokat.

A *tusakodó ember*⁵¹ összefoglalás és búcsú. Két nagyobb, kissé kiegészített, módosított részből álló írás. Az első, a Látóhatár Németh Lászlót hetvenedik születésnapján köszöntő különszámában jelent meg. A *Collage*⁵² esszéisztikus, látomásszerű pályakép. A Tanu és a *Kapások* ezúttal is

⁴⁹ Uo., 95.

⁵⁰ Uo., 96.

⁵¹ NÉMETH László, „A tusakodó...”, 207–240.

⁵² SZABÓ Zoltán, „Collage”, *Látóhatár*, 2. sz. (1971): 97–103.

előtérbe kerülnek, mögöttük fennsíkként helyezkednek el értékítélete szerint Németh László egyéb művei. „Valamennyi műfajban van remekműve. A költészetet kivéve. Holott poétaalkat. Minden műfajában.”⁵³

A második rész, az *A la recherche* nekrológ. Magába foglalja *A minőségért forrongó emberben* közölt „képeslapokat”, újabbakkal egészítve ki azokat. A képek mellett vallomásos összegzések olvashatók. Szomorú hasonlóságban találkoztak végül. Ahogy Ablonczy László találóan megfogalmazta:

Szabó Zoltán „életének talán utolsó nagy esszéjében [...] búcsúzott az írótól. S ebből sejthetjük immár kései csöndjének az okát is, hogy életének utolsó évtizedében már alig-alig írt. A Németh László-tanulmány befejezését, az írótól idézett sorokat Szabó Zoltán búcsúvallomásának is tekinthetjük: »ha úgy sincs a beszédnek értelme, hagyjunk hát föl vele, s éljünk, mint a karthauziak, fölfelé alkotva meg egy-egy napunk... Mind ritkábban történik meg, hogy a mondanivaló áttörje a szavakat pötyögtető csöndet, s ha megtörténik, dadogóvá váló hangom, az arcok elidegenedése figyelmeztet, hogy fájdalomra nincs fül, gondolataimra felvevő szerv. A mű volt az egyetlen nyelv, melyet még beszéltem, most, hogy ez is megszűnik a közlés szerve lenni: a Certosa teljesen bezárult...« Utolsó éveiben a bretagne-i kisváros, Josseline temetője előtt álló háza ilyenképpen lett »fogadalom nélküli« kolostora a Rádiótól nyugdíjazott Szabó Zoltánnak, s ha az írást még olykor gyakorolta is, olyan volt, »mint az imádkozás«.”⁵⁴

Németh László és Szabó Zoltán sokat vitatott szellemi hagyatéka valamennyi műfajában érték. Meglátásaik, kérdéseik ma is korszerűek. Bár lenne lehetőség minél több alkalommal, minél több helyen olvasmányként ajánlani a ránk testált ajándékot! Mert Szabó Zoltán egyik legkedvesebb olvasmányának, Németh László Tanujának beköszöntőjét felidézve: egyre inkább „Hajótöröttek vagyunk”, szükségünk van ilyen csillagokra, hogy megőrizhessük hitünket abban, hogy „van part s a csillagok vezetnek”.

⁵³ SZABÓ, „Collage”, 213.

⁵⁴ ABLONCZY László, „Csodatevő igazmondás, avagy töredékes színháztörténet – Események és jegyzetek Szabó Zoltán bírálataihoz (1945–1947), 1. rész”, *Kortárs*, 4. sz. (2006).

SZABÓ ZOLTÁN

VALLOMÁSTÖREDÉKEK¹

AZ UTCÁK SZAGA

Ma már tudom, hogy határszálon laktunk. Persze a szónak nem a szokásos, hanem a társadalmi értelmében: a város és a külváros között, a polgárság és a munkásság között, két osztály határán. Lakóhelyünk földrajzi helyzete pontos kifejezője volt társadalmi helyzetünknek, apámat, üzemi mérnök lévén, hivatása a külváros, jövedelme a polgárság felé húzta. Magam a polgári és munkáséletforma e társadalom-földrajzi gyepűjén mindkét osztállyal állandó érintkezésben éltem. Délelőtt délnek indultam, a Belváros felé, hol az iskolában a polgári társadalom nevelt, dél után északnak a Népház kölcsönkönyvtára felé, hol e kölcsönkönyvtár szabadoktatását már a külváros és a munkásság környezetében vettem át. Valahogy egyik osztályhoz sem tartoztam, körülbelül egyforma érdeklődéssel néztem befelé menet az egyre fényesebbé váló boltokat és kapualjakat, s kifelé menet az egyre kormosabbá váló utcákat s egyre ablaktalanabb és hosszabb gyárépületeket, melyeknek oldalán zord tekintetű és sötét ingű munkások ácsorogtak estefelé. Még a szaga is más volt az utcának házunktól északra, mint házunktól délre, s a belvárosi iskola és a külvárosi kölcsönkönyvtár szagkülönbségein közvetlenül észlelhettem szinte naponta, hogy az emberi egyenlőség csak valamivel a halál után kezdődhetik.

(Szerelmes földrajz)

¹ Az emlékülésen Béres Ilona tolmácsolta Illyés Gyula sorait és Szabó Zoltán gondolatait.

ZSUGORODÓ ORSZÁG

Egy időtől kezdve nagyapám gyakrabban jött, és nem hozott többé aradi kolbászt, gyulafehérvári cipót és brassói illetőségű csirkecombot. A vonat már csak Lökösházáig járt. Később a rokonok is, akik különféle végeken ünnepélyesen feszes tartásban várták a vonatot és engem, sorra feltűntek a Nyugati pályaudvaron, s a Ferdinánd-híd közelében a síneken vettek lakást vagonokban, ezek egyike ebédlőnek és konyhának, másik a hálószobának volt berendezve. Az ország területének zsugorodását ekképp közvetlenül, hogy úgy mondjam: a családon belül éreztem. A rokonokkal képviselt tájak mind a rendező-pályaudvarra költöztek, a kopott sínek, talpfák és koromfekete föld fölé, a nyári rokonlátogatások elmaradtak ezentúl, az utazások is, ezeket rövid kirándulások helyettesítették Buda környéki falvak irányába. Hónunk alatt egy-egy férfitől önnel indultunk e kirándulásokra, visszafelé viszont az öltöny nélkül, de egy-két kosarunkban nyugtalankodó libával érkeztünk a vámhoz. Rendkívüli idők voltak, a válságos éveket a Visegrádi utcai ház és a Nyugati pályaudvari rokonok közötti környéken töltöttem, a város felett elzúgó történelemből aránylag keveset észleltem, csak a leglényegesebbet, a srapneleket, melyek a Ferenc József-híd fölött pukkantak el éppen akkor, mikor egy baromfiszerző kirándulásról tértünk haza anyámmal.

(Szerelmes földrajz)

A TARDI HELYZET

Tizenkét esztendő s tardi fiúkkal íratam dolgozatokat arról, hogy milyen pályát szeretnének maguknak. [...] Írásaik mögött ott érzem az öregek beszélgetéseit, melyekben meghányták-vetették az ország és a maguk sorát, miközben a gyerek a kuckóban fület és hallgatott. A mondatok néha gyerekesek, a vágyak is, de a „nyugdíjas állás” szempontjai már higgadt és a földből kiábrándult komoly paraszt apák véleményeire vallanak. [...]

– *Én miniszterelnök szeretnék lenni! Én azért szeretnék miniszterelnök lenni, mert jó fizetése van, meg jó módja. A miniszterelnök beutazza a más*

országokat, itthon jóvá teheti (ti. a bajokat). Én azért nem akarok földműves lenni, mert sokat kell dolgozni.

– Én csirkefogó szeretnék lenni! Ha én csirkefogó lennék, a csirkéket mind megfognám és lemészárolnám, elvinném a vásárra és ott eladnám, és lenne sok pénzem. Ha meg tudnék, elmennék messzi vidékre és megint folytatnám a csirke fogást. [...] Megfogni magamat bizony nem hagynám ám, ha kergetnének, úgy szaladnék el, hogy senki sem látna többet. Én azért nem szeretnék földműves lenni, mert nagyon sokat kell dolgozni. Inkább élek csirkefogással, mint avval a sok dologgal.

[...] Harminc gyerek közül négy szeretne huszár vagy tüzér lenni, részint azért, mert „csillagja van és lóháton jár”, de leginkább azért, mert a „földművesnek sokat kell dolgozni”. Ha képzeletük szebbnél szebb foglalkozásoknál köt is ki, a befejezés mindig ez. [...] Mit mutatnak a tünetek és dokumentumok? Azt, hogy a parasztközösség felbomlott, és hogy a tardi parasztság már nem hiszi, hogy a parasztságon és a földművelésen belül elérheti sorsának jobbrafordulását. Nem hisz abban, hogy a parasztságnak jobb dolga lehet, tehát nem akar tovább is paraszt lenni. Levonta a következtetést: a parasztság nálunk mostohagyerek, tehát a parasztságot el kell hagyni, nem a közösséget kell emelni, hanem az egyénnek kell ebből a régi és mostohán kezelt közösségből kiemelkednie.

(1936)

KÉT HAZA

Nekünk, úgy látszik, „két hazát adott a végzetünk”. Az egyik az ország, itt, a Kárpátok alatt, a másik egy másik táj, ahol megvalósult az, amit szeretnénk, ha itt valósulna meg. Bujdosunk két világ között, hanyódunk egyikből a másikba, talán nem is egészen véletlen, hogy legjobbaink mindig anglománok, frankománok vagy finnbarátok voltak. Mindig kellett nekünk egy horgony odakinn, mindig mániákusan kerestük valahol másutt, amit idehaza akartunk volna, mindig szerettünk egy más népet azért, mert megvalósította azt, amit mi szerettünk volna megvalósítani. Hatalmas erők akadályozták, hogy idehaza találjunk vigasztalót vagy

idehaza találjuk meg Európát, tehát egyre többet kellett kifelé tekintenünk. Minél bizonytalanabb, minél nagyobb veszélyekkel fenyegető volt a kor, annál sűrűbben utaztak a szellem emberei, annál több effajta könyv jelent meg, annál több volt az angломán vagy frankomán. Minél nagyobb bajok voltak itthon, annál inkább vádirat, ébresztő és serkentő írás lett az útirajz. Ma is: az író megmutat egy párizsi utcát, és ez a figyelmeztetés: nézzetek magatokba! Az író megmutat egy északi falut, és ez a vád: ébredjetek fel! Az író hősi pózban áll az ország előtt, kissé fölhevülten és keményen, mintha saját szobra lenne. Mintha jobb keze vádolva nyúlna felénk, bal keze pedig tartaná mulasztásaink bizonyítékát, az útirajzot.

(1937)

ÖSSZEOMLÁS

Összeomlásból jöttem, nem Franciaország összeomlásából persze, hanem egy korszak összeomlásából. A franciákat történelmünk legmélyebb pillanatában láttam, távol a dicsőségtől és közel a nyomorúsághoz. Mit vallhatok ezután, hogy a katasztrófa szenvedő részeséből a kisded Svájc határán hazám szemlélődő és bíráló fia lettem? Azt, hogy amit láttam, nem ingerel „csalódottságra”. Én nem hatalmat kerestem és nem francia erőnek örültem kinn, a messzi Nyugaton. Európa egyik termő részének örültem. Tudtam mindig, hogy ha ezt mondom, Franciaország s ezt mondom, Európa, a szó kettő, de egy a fogalom. A franciák országában Európa egy részét kerestem, mely termett a közös hazának Bretagne fekete partjain halat, Beauce széles mezőin búzát, Provence napos lejtőin narancsot, Párizsban tereket, Loireparton kastélyt, falvakban kunyhót, Rouenban templomot. Termett verset és képet, egy nagyszerű nyelvet és sok nagyszerű gondolatot. Lakói a szépség kőművesei voltak mindig. És tudták a Titkot. Tudták, hogy mint lehet az alapján reménytelen életet élni, érdemesebbé, művészettel gazdagabbá tenni. A szellem embere úgy állt meg a kultúra Franciaországa előtt, mint a paraszt nyárban a búzafield előtt, mely nagy termést hozott. Európa magyarja megnézte, hogy mit adott Európa franciája a közös földrésznek. Láttam, hogy a katasztrófában a francia ember ember maradt, a nép nép

maradt. Hiszem ebből, hogy a katasztrófa után a francia művészet művészet marad. A franciákban én csak akkor csalódnék, ha csaták vesztese felletti keserűségükben maguk akarnák szétverni azt a belső erőt és hagyományt, mely a francia Szépet és Igazságot teremt. De hogy ilyesmi sikerülne bármi gyöngé francia nemzedéknek is, abban én nem hiszek. Olyan igyekezet lenne ez, mint Arany példázatában a gyermeké, aki rálép a napsugárra, hogy megölje. A napsugár kicsúszik a lábak alól.

Hiszek abban, hogy a francia Szépben és Igazságban nem kell „csalódunk” majd. S ha tudtuk eddig, tudnunk kell ezután is: ha Franciaország nem adna többé oltóágot, Európa fája keserűbb gyümölcsöt teremnének.

(1940)

OTTHONOSAN EURÓPÁBAN

A tájakat, melyeket a tengerek felé átfutottam, már otthonról ismerősnek találtam: Európa tájainak Magyarországon ugyanúgy van képviselőjük, mint országainak Budapesten. Itáliának és a latin mediterrán vidéknek van egy előőrsé Magyarországon Pécs városában, és van egy kis képviselője, melyet kevesen ismernek: a Tihanyi-félszigeten, a Badacsonyi félsziget oldalán. Itt a levendulamezőket ugyanolyan kőkerítések övezik, mint Provence-ban a földeket; a fák hajlása és formája is emlékeztet a mediterrán part fájának formájára, ha fajtájuk más is. Szilézia Dürer-zöld tájainak előőrséit és a német kisvárosok stílusát is megtaláltam nyugaton és északon, a lengyel síkság a mi Alföldünk halványabb mása volt, Ungvárott a görögkatolikus katedrális erkélyén egyszer, mikor a kórus szláv népi-egyházi énekeket énekelt, hirtelen úgy éreztem, hogy a szláv világ magyarországi követségén járok. A példákat folytathatnám tovább is. De a lényegnél maradjunk: Európa különböző tájai, műveltségi és életformabeli mondanivalóiból már Magyarországon kaptam ízelítőt. Talán ezért nem éreztem magam odakinn idegennek, és talán ezért nem éreztem e szót: Európa, ideahaza sem olyan szónak, mely ellenséges értelmű e szóval: hazafiság.

(Szerelmes földrajz)

KEVÉS MŰ, SOK GYŰLÖLKÖDÉS

„Hogyan tud elviselni egy ily kis irodalom, mint a miénk, ennyi gyűlöletet?” – kiáltott fel a múltkoriban egy kitűnő írónk szűk társaságban. A kérdés nem olyan, mely követeli a feleletet, de lesz idő, mikor meg fogják írni *a személyes gyűlölködés túltengésének szerepét a negyvenes évek szellemi életében*. S akkor megírhatják majd azt, hogy ez tette lehetetlenné az igazi kritikát, mert a könyvek bírálóit hívekké vagy ellenfelekké egyszerűsítette, s ily módon megnövelte a *dicséretet és a gáncsot*, s megszüntette az *értékelést és kifogást*. S lehetetlenné válván az igazi kritika, ez tette lehetetlenné a fiatalabb írók helyes fejlődését. Megírhatják majd azt, hogy a gyűlölködés, átvitelve kartársakról elődökre, megcsonkította a magyar irodalmi hagyomány szép változatosságát, mert jelenkori gáncsok kivetődven a régiekre, Kazinczy nem találtatott mélynek, Petőfi nem találtatott töménynek. Megírhatják majd, hogy az időre, melyben a politika nem láthatta el a tiszta és szabad magyar eszmék ébren tartását, az irodalom e szerepét *az írók személyes gyűlölködése* miatt nem tudta átvállalni.

Nem vagyok literatúracentrikus, s nem szeretem, ha a *politika* hibáért az *irodalmat* állítják bűnösül.

De e pillanatban az írók személyes indulatoktól fűtött eltévelyedései s az irodalom hatásának személyes, gyűlölködések folytán is növekvő bénulása – politikai bűn is.

(1941. május 2.)

EGY HAJDANI NYELV (KÖLCSEY FERENC RŐL)

Keletiség és nyugatiság, értelem és érzelem, mérlegelés és bátorság, tökéletes egyensúlya tehetné példává őt minden olyan időben, amikor egyszerre van szükség okosságra és becsületre, értelemre és jellemre és főleg mindennemű illúzióktól, önerőkbe vetett illúzióktól való függetlenségre. A rossz politikus szokta költői módon elképzelni a nemzetet, valóság helyett égi mást látni a társadalomban. A jó író, mint Kölcsey

példája mutatja, politikában szigorúan a valóságot látja s nem hajlandó megcsalni semmiért senkit, még a hazáért sem önmagát. „Nem hajlani, az erő; de hajlani, az sem mindig gyengeség... A százados tölgy dereka nem hajlik, de azt nem is fogja rendkívüli orkánál egyéb kettétörni. Az ujjnyi vastag vessző, ha kiszáradt, nem hajlik, de könnyen törik. A hasonló vastag nyers vessző hajlik, de nehezen törik.” Talán ez a legreálisabb példázat, amit valaha magyarnak arról mondtak, hogy kisebb nép nem lehet akkora, mint a nagyobb, de társadalma lehet kiszáradott, vagy étellel s eszmék nedveivel teli. A nemzet e szerint törik, vagy áll ellen hajolva próbák idején.

Kölcsey föltámadván, talán nem csodálkozna, csak szomorkodna, hogy tételei még mindig érvényesek. Észlelhetné azt is, hogy a mostani kor és benne az irodalom is hajlamosabb a lelki betegségekre, s ebben a hisztériára, az izgékonyságra, a nem termékeny, csak zavaró nyugtalanságra, mint az övé. Jobbára azokat a témákat írják, melyek az ő töredékeiben már együtt vannak s jobbára azzal a társadalommal küzdenek, amellyel ő. Ha nem is mindig olyan belső fegyelemmel és elvbarátok felé is irányuló kritikával, mint ő. S talán büszkébben írók s mohóbban politizálók, mint ő.

Kár, hogy ez erkölcsöt ma díszruhaként viselik, s nem Kölcsey keserű és áldozatvállalásával.

(1943)

KÁRPÁTALJAI JEGYZŐKÖNYV

Sohase felejttem el azt a koldust, akit a huszti templom ajtajában láttam. Kalapja nem volt, haja sem. Tar fejére, úgy, hogy félig befedje vele koponyáját, egy rongyszőnyeget terített, amely meleg színű, vízszintesen csíkos mintájával külsejét roppant egzotikussá tette. Hová is való ez a kép, találgatom. Krakkóba? Nem. Kijevbe? Nem. Tomszkba? Nem. Végül úgy döntök, hogy leginkább még Turkesztánba illenék, ahol kozákok vagy tatárok laknak.

*

Hogy tartozik hozzá ez a táj, ez a népegyveleg, a népek e karavánszerája Magyarországhoz? Olyanformán, ahogyan az erkély hozzátartozik a parkhoz, amelyet korlátja mellől be lehet látni. Az ungvári székesegyház alól, vagy még inkább a Bercsényi-vár tömör falai és karcsú oszlopai mellől, a tekintet egészen Szabadkáig vagy Újvidékig síkságon szaladhat. Ez az a földrajzi pont, ahonnan szinte egész Magyarország kertjét át lehet tekinteni. Kárpátaljáról már Petőfi észrevette ezt: „Itt kezdődik – írja Ungváron – ama nagy rónaság, mely tart lefelé egészen a Dunáig, s melyen kénye-kedve szerint csavarog a Latorca, Tisza, Szamos, Kraszna, Kadarcs, Hortobágy, Berettyó, Körös, Maros stb., melyen fekszik Szatmár, Nyírkálló, Nyírkároly, Debrecen, Karcag, Kecskemét, Halas, Szeged, Szarvas, Gyula, Makó, Temesvár, Kikinda, Becskerek stb. Ah, csak addig szeretnék madár lenni, míg ez óriási rónát keresztülröpül-ném!” Ungvár alól úgy veszi szemügyre a haza széles vidékeit, mint a gazda tornácáról a földjeit.

(1944)

HOL VAN AZ ÉN HAZÁM? –

SOROK A PÁRIZSI BÉKETÁRGYALÁSRÓL, 1946

Másodnap meghallgatják a magyar delegációt, harmadnap a románt. Ötödnap Romániának ítélik Erdélyt, mint gazdasági egységet. Nyilván nem akarják ugyanazt a hibát elkövetni, mint Hitler. Más hibát akarnak elkövetni. Ketten azonban nem kívánnak részt venni ebben, Ausztrália és Új-Zéland tartózkodnak a szavazástól. Jegyezzük fel e két ország nevét. Gesztusuk szép a kanti meghatározás értelmében: érdek nélkül teszszik. Ez a két magyarbarát volna a konferencián? Együgyűség: nem a magyaroknak, hanem a lelki nyugalomuknak a barátai. Eresszük félárbocra a zászlót a láthatatlan eltűnő hajóknak.

A következő napokban képtelen vagyok összefüggően vagy érve-lésszerűen írni. Ötletszerű jegyzeteket írok ide a naplóból.

*

A prágaiak Csehország legnehezebb napján összeverődtek a Szent Vencel téren, és egyszerre csak énekelni kezdték az ő himnuszukat, amely így kezdődik: „Hol van az én hazám?” Hol van az én hazám? Csehek, szlovákok, románok, délszlávok otthonai között, Ausztria és Németország mögött, a nagy orosz nép lábai előtt. Van-e rá mód, hogy ily szegény népnek legyenek barátai?

*

Elméletileg lehetetlen, hogy egy nép annyira egyedül legyen, mint a magyar gyakorlatilag. Az a néhány jóakarátú ember, aki e városban találta-tik, és ezt valahogy észreveszi, elfordul. Szégyelli magát, és irigyli azokat, akik ezt nem vették észre.

*

Ha hazám fiai hallgatnának rám, ezt ajánlanám jelmondatul a következő esztendőkre? „Réalité, toute la réalité et rien que la réalité.”² Ám nem vagyok hajlandó a keserű valóságot dicsőséges igazságnak, a kiegyezést szabadságharcnak, a sötétédést világosságnak látni.

*

Az ország egyszer már tönkrement a népvészto nemzetmentés és a nemzetvesztő népmentés lehetetlen dilemmájában. Hogy fog kimenekülni a nép érzelmeivel szembekerülő népuralom, s a nép érzelmeinek engedelmeskedő néparulás dilemmájából?

*

² Valóság, a teljes valóság és csak a valóság.

A békekonferencia a legnagyobb fegyvergyáros. Ő termeli azokat a háborús indulatokat, amelyekkel egymás ellen fordulnak azok a kis népek, amelyeket messze maga mögött hagyott a haditechnika. A népforradalom és a technikai forradalom eredője nem nemzetköziség és világbéke, hanem sovinizmus és világháború.

(1946. augusztus–október)

A SZAKÁLLTALAN PRÓFÉTA –
JEAN-PAUL SARTRE DARABJAI ELÉ

A *tisztességtudó utcalányt* majd némelyek baloldalinak nézik geográfiai okokból, a *Temetetlen holtakat* bátornak nézik, szadista-mazochista ösztönök okán, s a *Zárt tárgyalást* mélynek nézik hátborzongás okán. S a gondolkodás zavarba jut a műértőkben, mert hiszen jó művek ezek, igazi író és beteg lélek tolla alól. Én elnéztem a szakálltalan prófétát száraz polgáriasi testi és öltözeti mivoltában. A Flore kávéházban, Szent Ármin útján. Megnéztem a darabjait a jobb part színházaiban, művének satíráját a bal part zsebszínházában. Elgondolkoztam azon, hogy mint szorulhat ennyi szakmai tudás és ennyi emberi sivárság egy írói műbe, ennyi szerelemtelen szexualitás, ennyi boldogság nélküli önkínzóhajlam, az Ile-de-France ligeteibe, a Szajna halászhajzába és a város jóakarátú emberei közé.

A *szakálltalan próféta*, az *Homme de Mauvaise Volonté* természetesen nem a francia szellem sugárzása, hanem e sugárzás formáiban tökéletes árnyéka csak. Hová jutottunk vele? Jézus a vizet borrrá változtatta, hogy Kánában a menyegzősök jókedvűek lehessenek. Omar Hajjám ivott a sivatagban, hogy elfeledkezzék arról, hogy a halál bizonyos, az élet keserű. S a próféta, a próféta két háború után a Flore kávéházban magát az élet keserűségét issza és itatja, mert már csak ettől, egyedül ettől, tud lerészegedni. Szegény.

(Párizs, 1947)

LEVÉL KÁROLYI MIHÁLYHOZ

Kedves Elnök Úr!

[...] Teljesen lehetetlennek látom, hogy a magyarországi kormány következő követét én Párizsban belátásom ellenére jelenlétemmel és munkámmal támogassam. Lehetetlennek látom ezt általános morális és politikai okokból, és lehetetlennek látom magánjellegű okokból is.

Az általános okok ezek: a magyarországi kormány politikájával közel fél éve képtelennek érzem, hogy egyetértsek. A bíboros pörét és elítélését, mint keresztény véteknek, mint magyar bűnnek, mint értelmes ember, kardinális hibának éreztem. Azóta egy választás Magyarországon tökéletesen megsemmisítette az ez irányú véleménynyilvánítás lehetőségének utolsó látszatait, és az általam szorgalmasan olvasott munkáspárti (kommunista) politikai irodalom nem tűr félreértést abban, hogy ők jövőjüket az oroszországi állapotokhoz való hasonulásban s a népi demokrácia proletárdiktatúra-szerű értelmezésében keresik. Sem az egyiket, sem a másikat úgy keresztülvihetőnek nem érzem, hogy Magyarország népe semmibe ne vétéssék, vele a rendszer meghasonlásba ne kerüljön, és a *pays réel a pays légale*-tól a Horthy-rendszerre emlékeztető eltávolodása más vonatkozásban vissza ne térjen [...]

A magánjellegű ok ez: megérven immoralizálódását azoknak az eszméknek, amiknek ha nem is híve, de értékelője voltam, életem megmaradt központi gondja feleségem lett [...] egyre kínosabban uralkodott el rajtam az az érzés, hogy az eddigi helyzet megőrzésével nézeteimet meghazudtolom, lelkiismeretemet megtagadom, s ugyanakkor feleségemnek és fiamnak nem jövőjét, csak a holnapját biztosítom. Ilyenformán ezek a magánjellegű megfontolások is arra kényszerítenek, hogy más módját, szerényebb és szilárdabb módját keressem az ő jövőjük biztosításának [...] Kérésem egy: Judittal szemben igazságtalanok ne legyenek, öneki az egészhez semmi köze, teljesen fölösleges és indokolatlan őt, aki francia állampolgár, és Magyarországon más, mint vendég nem volt, valami vulgáris általánosítással ellenfélnek tekinteni. Nem az. Én se vagyok az. Elnök úrnak nem az eszméivel, hanem a lányával jegyeztem el magamat

[...] minden lehetőét meg akarok tenni, hogy mindennemű magyar köröktől és politikai szituációktól távol keressem kenyeremet mindhár-munk számára. Hogy ez könnyebben sikerüljön, abban Juditot segíthe-tik, ha akarják. Fel vagyok készülve arra, hogy nem akarják.

(1949)

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Szerelmes földrajz. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1988. Az 1942-es kiadás javí-tott változata.

Összeomlás. Budapest: Nyugat, 1940.

Nyugati levelek. (Tudósítás a párizsi béketárgyalásokról). Párizs: I. V. S, 1987.

Szellemi honvédelem. Budapest: Héttorony Kiadó, 1989.

Hazugság nélkül. 3 kötet. Budapest: Héttorony Kiadó, 1992.

A tardi helyzet. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1936.

HOLLÓS LÁSZLÓ

szerkesztő, forgatókönyvíró

SZERELMES FÖLDRAJZ

Szabó Zoltán emlékére

2012. május 13-án a Szerelmes földrajz 110., rendhagyó adásában az „igazi” Szerelmes földrajz elevenedett meg. A száz éve született Szabó Zoltánra emlékeztünk, aki 1949-től haláláig nyugat-európai emigrációban élt és dolgozott. Különössé vált ez az emlékezés, hiszen valójában az író özvegyének, Szabó Zsuzsának „szerelmes földrajza” rajzolódott ki. Csakhogy a felkeresett párizsi és bretagne-i (josselini) helyszínek és otthonok gyakorta azonosak voltak Szabó Zoltán életének fontos színtereivel, minduntalan megidézve az író alakját, felidézve munkásságát és magánéletének eseményeit. E különös, 52 perces utazás főszereplője tehát Szabó Zsuzsa volt, aki így vezette be a műsort.

SZABÓ ZSUZSA: A történelem sajnos úgy hozta, hogy az én „szerelmes földrajzom” nem magyarországi tájakhoz és városokhoz kötődik. Magyarországról semmiféle gyermeki élményem nincs, felnőttként jártam ott először. Így aztán az én „szerelmes földrajzom” nagyon is azonos Zoltán „szerelmes földrajzával”, ami nemcsak tájból, hanem emberekből is áll. Számomra is fontosak voltak azok a helyek, ahol otthon éreztem magam, és fontosak voltak azok az emberek, aki szeretettel vettek körül. Párizsra és Josselinre esett hát a választásom, ahol Zoltánnal együtt és külön-külön is megfordultunk. Ezek a helyek tehát az ő „szerelmes földrajzát” is kirajzolják, sőt, Ágnes lányunkét is, aki már Franciaországban született.

A Luxembourg-kert mindkettőnknek nagyon fontos és kedves helye volt. Zoltán szépen ír erről az *Összeomlásban* és a *Nyugati levelekben* is,

amikor a békekonferenciáról tudósított. Ő tulajdonképpen költőnek indult, volt benne valamiféle rilkei vonzódás az olyan helyek iránt, ahol tavacska van, ahol a gyerekek kishajókkal játszanak, ahol kirándulni lehet és ahol ugyanakkor mégis valami szomorúság lengi be a vidéket. Zoltán augusztusi halála után kerültem ide, a közelben laktunk Ágnessel. Novemberben már Párizsban dolgoztam. A városnak csak azokat a részeit tudtam elviselni, ahonnan látni lehetett a montparnasse-i tornyot. A montparnasse-i állomásról indulnak a vonatok Bretagne-ba. Úgy éreztem, amíg látom a tornyot, közel vagyok a korábbi otthonhoz. Mindenütt máshol agorafóbiám volt. De ezt a kertet nagyon szeretttük Ágnessel, naponta jártunk ide.

A *Szerelmes földrajz* számomra egy könyv volt csupán, amit meglehetősen későn olvastam el, és ami egy olyan idegen országot mutatott be, amelyhez semmiféle emlékem nem fűződött. A tájakat leíró irodalomhoz már annál inkább. A *Szerelmes földrajz*ban nekem az volt fontos, hogy nem föltétlenül a táj szeretete a meghatározó, sokkal fontosabb e tájhoz köthető kulturális hagyaték ápolása. A tájakat megrajzolók írók által válnak élővé a földrajzi helyek, legyenek azok bárhol a világon. A kultúra által válnak közös tulajdonná. Én földrajzilag nem kötődöm semmihez sem. Szellemileg viszont annál inkább.

A hátunk mögött van a Szenátus épülete, ahonnan Zoltán a békekonferenciáról tudósított, azt hiszem, vérző szívvel.

ABLONCZY BALÁZS (a Párizsi Magyar Intézet igazgatója): 1946 első felében Nagy Ferenc miniszterelnök járt Washingtonban és Moszkvában is, ahol voltak olyan jelzések, hogy esetleg Magyarország megtarthat bizonyos területeket. Amikor azonban Szabó Zoltán 1946 késő nyarán Párizsba érkezik, már nagyjából sejteni lehet, hogy e remények nem válnak valóra. Részben ennek tudható be a *Nyugati levelek* meglehetősen pesszimista, rosszkedvű hangvétele. De szerepet játszik ebben a francia kultúrán nevelkedett értelmiség csalódása is azokban az emberekben, akik ezt a kultúrát képviselik, és akiket egyébként annyira kedvel. Ma már egyébként tudva lévő, hogy többé-kevésbé az angolszász

nagyhatalmakban és Franciaországban is volt készítés arra, hogy valamiféle méltányosságot gyakoroljon magyar kisebbségi ügyekben. Csakhogy egyértelműen a Szovjetunió érdekei számítottak. Tehát tudni lehetett, hogy a trianoni határok állnak majd vissza, ráadásul még három falut csatoltak el a pozsonyi hídfőben. A trianoni békeszerződés legalább tartalmazott bizonyos kisebbségvédelmi klauzulákat, még ha azokat nem is tartották be. A párizsi békeszerződés, amit 1947 februárjában végül is a magyar delegáció kénytelen volt aláírni, már semmi ilyet nem tartalmazott. A párizsi békeszerződés ebből a szempontból szigorúbb volt, mint Trianon. Ráadásul olyan mértékű jóvátételt kellett fizetnie Magyarországnak, ami jelentős tehertétel elé állította a félig lerombolt országot.

Hogy mit jelent számomra a *Szerelmes földrajz*? E könyvben éppen *A tardi helyzet* ellentettje ragadott meg. Az a nagyon szemléletes, lendületes próza, ami ugyanakkor nagyon poétikus is. Olyan könyv ez, amit ha az ember elolvas, még sokáig visszhangoznak benne a mondatok. Persze fontos, mikor olvassa el valaki. Valószínűleg, ha most olvasnám el, egészen más dolgokat hívná elő bennem.

A *Szerelmes földrajz* című film felvételén: Szabó Zsuzsa, Ablonczy Balázs és Hollós László a Luxemburg-kertben, Párizsban

SZABÓ ZS.: Érdekes ez a visszhangozás, amiről Ablonczy Balázs beszélt. Zoltán írásai általában úgy visszhangzanak. Az *Összeomlás*nak az a részlete, amelyben e környék leírása szerepel, például az, hogy elsőáldozó kislányok szaladgálnak a kertben, bennem is ilyen visszhangot kelt. Én is mennyasszonyi ruhában voltam elsőáldozó, én is ilyen vad, féktelen energiával rohángásztam a mise után. Zoltán írásai nagyon összetettek, nagyon sokféleképpen hagynak nyomot az emberben. Mint egy tóba dobott kő. Úgy gyűrűznek-gyűrűznek egyre csak...

A kertben lévő körhinta semmit sem változott huszonöt év alatt. A gyerekek most is nagyon élvezik, hogy körbe-körbe mennek és közben egy kis botocskával megpróbálnak minél több vaskarikát begyűjteni. Sokat jártam ide Ágnessel, amikor Zoltán halála után Párizsba költöztünk és egy cselédszobában laktunk a közelben. Szinte minden hétvégén itt voltunk, Ágnes imádta ezt a körhintát. Miközben néztem, rájöttem arra, hogy minél ügyesebbek a gyerekek, annál rövidebb ideig tart az örömük. Mert amikor a vaskarikák elfogytak, megállt a körhinta. Viszont, ha ügyetlenek, annál tovább foroghatnak körbe-körbe. Olyan ez, mint egy filozófiai képlet. Valahogy ilyen az élet. És az a rengeteg, nagyon szofisztikált játék, amivel a szülők elárasztják a gyerekeket, szinte fölösleges. Az öröm ilyen egyszerű dolgokhoz kötődik igazán.

JÁRFÁS ÁGNES (műfordító)¹: Szabó Zoltán 1940 februárjában érkezik Párizsba és átéli a német megszállás kezdetét, majd elindul Dél-Franciaország felé. Útja rendkívül mozgalmas. Végtelenül sok megértéssel és szeretettel beszél azokkal az emberekkel, akikkel együtt menekül változatos portrékat rajzolva a franciákról. Szinte az egész francia társadalmat megismerhetjük. Szabó Zoltán egy etnológus érzékenységgel tulajdonképpen egy hű keresztmetszetet ad e társadalomról. Rendkívül elegáns stílusban megírt mű az *Összeomlás*, lírai útinaplónak is tekinthető, ugyanakkor tudósításnak is. Szabó Zoltán a Magyar Nemzet tudósítója volt, ennek az újságnak küldte el csodálatos módon napról napra az

¹ Járfás Ágnes – Szabó Zoltán, Tamási Áron és Eszterházy Péter fordítója – az *Összeomlás*ról beszélt Párizsban, a Magyar Intézet teraszán, a háztetők magasságában.

írásait. Lényegében e tudósításokból áll össze maga a mű, ami nem csupán az átélt eseményeknek, hanem olvasmányélményeinek is a naplója. Újságokat olvasott, figyelte az embereket. Ezt a mély franciák iránti érzését adja vissza az *Összeomlásban*. Stílusát mindig a mondandójához igazítja. A franciák meghatottsággal fogadták művét, hiszen olyan képet mutat róluk, amelyet ők maguk is szeretnének látni. Csakhogy ez már a múlté. Szabó Zoltán érzi is ezt, könyve végén el is mondja, hogy attól fél, a civilizáció végét élte meg. Ugyanakkor a franciáknak jó volt látni, hogy egy idegen ember ennyire együtt érez velük, ennyire jól ismeri őket.

SZABÓ ZS.: Itt állunk a rue Vavinen lévő „kártyabarlang” előtt, amely egykoron az emigráció találkozóhelye volt Madame Lefosseur jóvoltából. A magyar hölgy férje volt a tulajdonos. Amíg fönt verték a blattot, az alagsorban a Magyar Füzetek estéit tartottuk. A Kende Péter és Kemény Pista által alapított lap igazi ellenzéki kiadványnak számított a kommunista Magyarországon. Kedves és kissé szürreális emlékeim maradtak ezekről a konspiratív összejövetelekről, amelyekre mindig meghívtak egy-egy neves magyar személyiséget. Akkor még Magyarország valahogy nagyon távolinak tűnt...

Párizsi sétáink során Zoltánnal gyakran megfordultunk a Notre Dame környékén lévő, Shakespeare and Co. nevet viselő híres könyvesboltban. Sylvia Beach boltjában a 20. század elejétől a negyvenes évekig a fontosabb angol és amerikai irodalom fellelhető volt. Egy Centrál kávéház jellegű, központi hely volt ez. Aztán 1943 után új tulajdonosa lett George Whitman személyében, aki Walt Whitman unokája. Kissé excentrikus ember volt, az idén halt meg. Most a lánya viszi tovább a könyvesboltot, amely a Párizsban élő angolok és amerikaiak találkozási pontja. Egy darabka Anglia és Amerika. Hozzáteszem, Zoltán és én angol állampolgárok vagyunk, úgyhogy mi is mindig otthon éreztük itt magunkat.

Rue Budé 9. Illyés Gyula több éven át lakott itt. Zoltánnal jó barátok voltak, nagyon gyakran találkoztak, amíg Zoltán Magyarországon élt. De később, az emigrációban is tartották egymással a kapcsolatot. Itt voltam, amikor néhány évvel ezelőtt Illyés Ikáék felavatták a ház falán lévő

emléktáblát. Amikor Zoltánnal a szigeten jártunk, mindig elsétáltunk e házhoz. Gyulának megjelent egy verse, aminek az volt a címe, hogy *9 Rue Budé*. Ebben kedvesen leírja, hogy milyen költemények születtek e ház manzárdlakásában, amikor meg akarta váltani a világot. A verset lefordította Lucien Feullade francia költő. Többek között e vers kinyomtatott plakátját is olvasgathatták a munkába igyekvő párizsiak a metróállomásokon.

MÉRAY TIBOR (író, szerkesztő): Zoltánt már ismertem Londonból, amikor 1970 körül eljött Párizsba és felhívott, hogy szeretne bemutatni valakit, akinek már két írását is közöltem az Irodalmi Ujságban. Egy csinos, fiatal és tehetséges leányzót. Így találkoztam először Zsuzsával. Sok emigrációban élő író pályáját nem törte derékba az emigráció. Például Cs. Szabó Lászlót sem, aki külföldön is ugyanúgy írt tovább. Zoltánnál azért más volt a helyzet. Igaz, összefüggő, nagy művet kint már nem írt, de hogy mi a nagy mű, azt döntse el az utókor. Én Zoltán rövidebb írásait irodalmilag sokkal többre tartom, mint mások munkáit. Nagy és remek író volt ő, akinek „forgácsai” is valódi irodalmi értékek. Az emigrációs lét egy hosszú és összetett probléma. Voltak, akik elhallgattak, voltak, akik könyveket írtak, voltak, akik tanulmányokat. Zoltán az utóbbiak közé tartozott. A pesti aszfaltról érkezett, ám valójában arisztokrata volt. Egész lényében, viselkedésében, beszédmódjában.

SZABÓ ZS.: Megérkeztünk a villa Leandre 8. számú házhoz. Itt lakott Zoltán 1947 végétől 1949 júniusáig, amikor kultúrattaséként dolgozott a Magyar Követségen. Amikor először megláttam ezt a helyet, megdöbentem: sziget a szárazföldön, egy kis Anglia Párizsban. Ez a ház távol volt a Diadalív melletti követségtől, ahol dolgozott. Az az érzésem, neki minden este el kellett utaznia valahova, külföldre kellett mennie ahhoz, hogy jól érezze magát. Kicsit előre vetítette azt az angol környezetet, amit aztán végül is nagyon szeretett. Furcsa módon 1948-ban én is itt voltam Párizsban, a város másik felében, egy ócska kis szállodában. Az volt az utolsó európai lakhelyünk, mielőtt egy hajó fenekén kivándoroltunk

Argentínába. Nagyon is emlékszem arra az utazásra, pedig csak három éves voltam akkor. [...]

Itt vagyunk Rozsda Endre műtermében. Hagyatékának gondozója, kiállításainak szervezője José Mangani. Ő az egyetlen argentin, akivel Párizsban találkozgatok. Ráadásul még magyar kötődései is vannak. Először valamikor a hetvenes években járt Magyarországon, és nagyon meglepődött, milyen nagy a hasonlóság az argentin pampa és a magyar puszta között. Másik nagy felfedezése a csárdás volt. Korábban azt gondolta, hogy ez egy olasz ritmus. Tekintettel arra, hogy José építész, különösen értékelte Lechner Ödön épületeit. És azt, hogy a Gellérthegy hirtelen szinte belezuhan a Dunába. Ráadásul több hasonlóságot is látott Budapest és Buenos Aires között. Én egész ifjúságomat Argentínában töltöttem, mégis úgy érzetem, hogy az ottani társadalom meglehetősen Európa centrikus, ragaszkodik az európai kultúrához. Egyébként José elmesélte, hogy Rozsda Endre is nagyon érdeklődött az építészet iránt. Sokoldalú ember volt, nyitott mindenféle művészi formára. Nem csak festőként volt kitűnő, hanem rajzolóként és fényképezőként is. Reggelente elindult fényképezgetni, csak hogy a látását élesítse, délutánonként festett, este pedig rajzolt. És imádott enni. Ha főlsgolgált nekik valamit, meg tudta mondani, az adott étel milyen alapanyagokból áll. Természesen kiváló szakács is volt. Miután vendégeit jól lakatta, magyar vicceket fordított franciára. Ezzel is öregbítve hazánk hírnevét.

*

A Marais-városrészben gyakran tettük meg az utat Ágnes iskolája és akkori lakásunk között. Ágnes fölmászott a levéltár fala melletti párkányra, ami egyre magasabb és magasabb lett, ahogy haladtunk előre. Amikor a végére ért, már olyan távol volt a járdától, hogy le kellett segíteni. Később aztán, amikor nagyobbacska lett, már le is tudott ugrani. Nagy játék volt. Zoltán 1940-ben járt itt, és leírja ezt az egész utat. El se tudta volna képzelni, hogy negyven-ötven évvel később a felesége és a lánya újra ezeket az utcákat járja majd. Én sem tudtam, hogy Zoltán is erre

sétált valamikor. Akkor még nem olvastam az *Összeomlást*. Amikor elolvastam, nagyon megdöbbenem. A másik érdekesség az, hogy Zoltán megemlíti azt a tornyot, ami szinte ráhajlik a levéltár utcájára. Ezt a tornyot Olivier de Clisson építette, aki Josselinben van eltemetve. Ahol Zoltán is. Dupla játéka a sorsnak. Ezek a véletlenek furcsán hatnak rám. Valahogyan állandóan kereszteződtek az útjaink. Ugyanazokon a helyeken jártunk, csak éppen időben máskor. Varázslatos ez az egész. Mennyire nem tudja az ember, mi is lesz vele később. Hála Istennek ...

*

Amikor a kis Ágnessel megérkeztem Párizsba, teljesen egyedül voltam, rokonok és barátok nélkül. Ekkor házigazdám, Kovács Attila bemutatott Charmet-Szerényi Anikónak. Attól kezdve Anikó és családja felkarolt bennünket, meghívtak mindenféle eseményre. Anikó fia, Matyika és Ágnes nagyon jó barátok lettek. Egyszer Anikó szavalóversenyt rendezett, mindenki elmondta kedvenc versét. Én Zoltán *Szerelmes földrajz*ából idéztem. Hol franciául, hol magyarul szavaltak a „versenyzők”, összekeveredett a két nyelv, összeforrasztott bennünket az irodalom. Megpróbáltunk vigyázni egymásra az idegenben. Ami persze már az otthonunk volt. Sok mindent kaptunk egymástól és persze Franciaországtól is. Most, hogy nézem az akkor készült képeket, nagyon meghatódom. Ágnesnek milyen rövid, fiús haja volt! Nekem ő jelentette a családot, én meg Ágnesnek voltam a családja. Senki más. Mindenki távol volt vagy meghalt ...

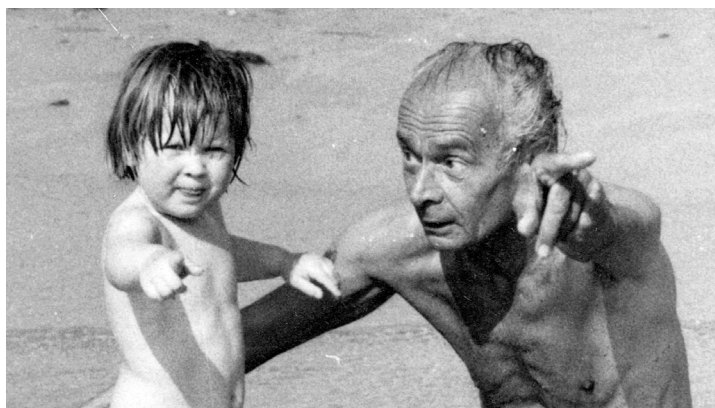
*

A rue Ambroise Paré-n lévő lakás volt második párizsi otthonunk. Ágnes talán egy évet töltött itt, aztán dolgozni ment, majd a főiskolára. Hangmérnök szakon végzett, a vizsgafilme édesapjáról szólt.

SZABÓ ÁGNES: Egy negyvenöt perces dokumentumfilmet rendeztem *Édesapám neve: Zoltán* címmel. Egy hónap alatt leforgattam. Felkerestem

azokat a helyeket, ahol apám lakott. Alig ismertem őt, öt éves voltam, amikor meghalt. Olyan emberekkel próbáltam beszélni, akik ismerték őt. Így próbáltam megtudni, ki is lehetett ő valójában, mint ember. Azt hiszem, talán sikerült rájönnöm arra, milyen is volt a mi viszonyunk egymással. Ez egy szeretetteljes viszony lehetett, ami így utólag jó érzéssel töltött el. Halála hirtelen következett be. Ha tovább élt volna, sok mindent át tudott volna adni nekem. Franciaországban születtem, de szüleim magyarok. Abban a környezetben, ahol éltem, szó sem esett Szabó Zoltánról. Ezt az űrt akartam kitölteni e filmmel. Állandóan ott él bennem, s ez csak a halállommal szűnhet meg.

SZABÓ Zs.: Josselinben, a Szent Kereszt negyedben áll a ház, ahol öt évig laktunk Zoltánnal, ahol Ágnes megszületett és felnőtt. 1974-ben vettük, amikor Zoltán korai nyugdíjba vonult a Szabad Európa Rádiótól. Egészen kis összegű végkielégítést kapott, amivel Angliában semmit sem lehetett kezdeni. Mivel nagyon szerette Franciaországot, elhatároztuk, hogy veszünk valami romot nyaralónak, ami nincs túl messze Angliától. Ismerősök segítségével ráakadtunk erre a régi paplakra, amely meglehetősen rossz állapotban volt. Éveken keresztül át-átjártunk nyaranta,

Szabó Zoltán leányával, Ágnessel a breton tengerparton 1981–82 k.

s ezen a házon dolgoztunk. Zoltán rengeteg mindent maga csinált. Akkorra vált végleges otthonunkká, amikor Ágnest vártuk. Úgy gondoltuk, hogy egy gyereknek vidéken sokkal kellemesebb, ráadásul Angliában nagyon megdrágult az élet, megváltoztak a viszonyaink. Így hát átköltöztünk Josselinbe. Fantasztikus időszaka volt ez életünknek. Zoltán sokszor mondta, hogy számára az otthon olyan hely, ahol az ember szeretetet érez maga körül. És én pontosan ezt éreztem ezzel a házzal és a környékkel kapcsolatban. Itt az embert szeretet veszi körül. Amikor Zoltán meghalt, szinte az egész város segített nekünk. Először életemben tapasztaltam meg, mi is egy emberi közösség. Ezért én nagyon kötődöm e városhoz. Amikor egy másik közösséget is megismerhettem közelebről, Tardot, óriási örömet jelentett, hogy e két közösséget közel hozhattam egymáshoz. Tard lett Josselin testvérvárosa.

Három vagy négy éve lakhattunk itt, amikor egy nap ide biciklizett Francis, a község rendőre. Zoltánnal akart beszélni. Elmondta, hogy a szomszédos kis temetőben megüresedett egy sírhely. Úgy gondolta, e furcsa írott talán ez érdekelheti. Amikor aztán valóban használni is kellett ezt a sírt, számunkra megnyugtató volt, hogy ilyen közel van a házhoz. Amikor Ágnest meglátogatták párizsi osztálytársai, megmutatta nekik a házat, a szobáját, és megmutatta édesapja sírját.

SZABÓ Á.: A síron lévő három kő a családukat jelképezi. Édesanyámat, édesapámat és engem. Nagyon szeretem, hogy ott vannak ezek a kövek. Van egy afrikai mondás: hogyha örökölt kapsz valamit, és nem tudsz vele mit kezdeni, akkor föl kell állni egy kőre és onnan szétnézve haladni tovább. Édesapám öröksége olyan sokirányú, hogy nekem túl nagy, túl sok. Ezért is lehet fontos ez a kőre állás. Támaszt jelenthet. Rálépsz, szétnézel, elgondolkozol és akkor talán tovább mehetsz a saját utadon. Jó így gondolni apám örökségére.

SZABÓ Zs.: Josselin de Rohan herceg nemcsak a város polgármestere volt, amikor ide költöztünk, hanem a későbbiekben bizonyos mértékben családuk támogatója is. Ágnes rengeteg időt töltött e kastélyban,

így aztán Zoltán halála után nagyon szoros kapcsolat alakult ki a két család között.

JOSSELIN DE ROHAN HERCEG: Sajnálom, hogy nem ismerhettem jobban Szabó Zoltánt, aki talán a kelleténél szerényebb és visszahúzódóbb volt. Azt tudtam, hogy ismert író és szociológus, de csak jóval később, a halála után derült ki számomra, milyen fontos szerepet is játszott hazájában. Szabó Zoltán nem annyira a nagyközönség, mint inkább az elit írója volt, azoké, akik mélyebben érdeklődnek országuk sorsáért. Talán most végre eljött az ideje annak, hogy többen is megismerjék. Mindenesetre kitüntetés a város számára, hogy itt élt. Családjainkat a gyerekek kapcsolják össze. Ágnes egykorú idősebb lányommal, annak idején jól kiegészítették egymást, noha merőben eltérő személyiségek voltak. Ágnes már akkor nagyon intelligens és kedves gyerek volt. Ismét megnéztem édesapjáról szóló filmjét, és mélységesen meghatott apakeresése. Tudom, hogy a filmet több fesztiválon is bemutatták, díjat is nyert. Remélem, lesz még alkalma további filmeket készíteni.

SZABÓ Á.: Gyerekkorom egy része e gyönyörű kastély kertjében telt a herceg lányának, Anne Louise-nak társaságában. Az egész egy hatalmas játszótér volt. Sok boldog emlék köt ide. Itt tanultam meg biciklizni, a bokrok mögött bújócskáztunk. Felmentünk a kastély első emeletére, mindenféle furcsa zajokat hallattunk, hogy megijesszük a turistákat. Mi voltunk a kastély kísértetei. Meg puskával odaálltunk a híd mellé, akkor meg a kastély őrei voltunk. Édesanyám sokat dolgozott, és amikor iskolai szünet volt, a herceg családjával mentem nyaralni. Gyakran velük voltam. Ők voltak a pótcsaládom. Így adódott.

SZABÓ Zs.: Jo Séveno, Josselin polgármestere volt az első, aki fogadta a tardi Szabó Zoltán iskola diákjait.

JO SÉVENO (polgármester): Már akkor gondoltam, hogy ez az első látogatás, amit Szabó Zsuzsa szervezett, egy tartósabb kapcsolatnak

a kezdete. És valóban, a jeles diákok látogatását egy újabb követte. Magyarország belépett az Unióba, és egy még nagyobb csoport érkezett, amelynek tagjai francia családoknál laktak. Ekkor Josselinben azt gondoltuk, hogy sokkal hatékonyabb lehetne e testvérvárosi kapcsolat, ha két másik környékbeli község is csatlakozna. Aztán váltottunk: a lakossági látogatásokból ifjúsági találkozók lettek. Az *Összeomlás* című könyvben olvastam, mennyire fontos volt Szabó Zoltánnak az Európa-fogalom, milyen jól látta, hogy ebben a közös együttlétben rejlik a jövőnk. Szerintem is nagyon fontos az európai népek összetartozása, azzal a feltétellel, hogy mindenkinek tartsuk tiszteletben saját identitását.

SZABÓ Zs.: Személyes ambícióm, hogy a Zoltán által a harmincas években leírt szegény falu, Tard lakóinak leszármazottai, unokái, dédunokái most járassák a világot és tapasztalatokat szerezhessenek. Ezen fáradozom szüntelenül.

SZABÓ ZOLTÁN levele feleségéhez: „Csütörtök délután, Soho: [...] Jaj, Zsuzsuka, hiányzol, rossz kedvem van, mert indulnom kell. A koffert vasárnap reggel csomagoltam ki, s mérhetetlen ráadásgyöngédség öntött el kedves Zsuzsám iránt, mert olyan szépen hajtogatta-csomagolta a holmit. Ettől teljesen meghatódtam. Tudja, nekem egyáltalában sohase pakolt be senki, azon az alapon, hogy ezt én úgyis sokkal ügyesebben csinálom. De nem magánál. De azért a fordítottját szeretném, vagyis a kicsomagolást. Csókolja, szereti, Zoltánja”

SZABÓ Zs.: Nekem Zoltán szerelem is volt, mert egy nagyon attraktív, bűbájos ember volt, de ugyanakkor egy révbe jutást, otthont is jelentett, mert látásmódja, nézetei sziklaszilárdak voltak. Ez az egész káosz és zavarosság, ami körülöttem folyt, és amiben nehezen tudtam eligazodni, e találkozással hirtelen valahogy teljesen megnyugtatóvá vált. Olyan érzés volt, mint ahogyan e josselini ház vastag, erős falaival megvéd és óv. Most, hogy nyugdíjas vagyok, nem engedhetem meg magamnak a kétlakiságot, így aztán a házat ki kell adnom. Mégis, nagyon boldog vagyok,

mert jelenlegi lakói, egy fiatal házaspár kisbabával, imádják. Egyszer el-sétáltak előtte, és beleszerettek. Még azt is kinyomozták, ki volt a tulaj-donosa, ki volt Szabó Zoltán. Megérdemlik, hogy itt lakjanak. Olykor levelezünk is. Érzem rajtuk, hogy boldogok itt.

Zoltán egy olyan erős és nagy egyéniség volt, hogy nekem soha-sem sikerült őt másvalakivel helyettesíteni. Állandóan azt érzem, hogy velünk van valahol. Örökké tartó élmény volt a vele való együttlét. Nem mondom azt, hogy mindig könnyű volt, de annyi értéket tudott átadni! Főleg a szeretetközpontúságot, amit én nagyon fontosnak tartok. Ezért aztán kicsit hivatásomnak érzem, hogy rajta keresztül átmentsem a mun-káját, hogy minél többen részesedjenek belőle. És van egy indirekt hatás is. Az, hogy Tard, Josselin és a többi település között van egyfajta közösség, hogy Magyarország most jobban jelen van Bretagne-ban, mint mielőtt ideköltöztünk volna. Ez nekem nagyon fontos.

A Szabó Zoltán-emléktábla avatója Josselinben

A SOROZAT MEGJELENT KÖTETEI

Páskándi Géza-emlékkonferencia
2011. november 28.

II. Czuczor–Fogarasi-konferencia
2012. január 6.

Nagy Gáspár Emlékkonferencia
2012. május 17.

Tormay Cécile-emlékkonferencia
2012. október 5

Hubay Miklós-emlékkonferencia
2013. május 3.

Paradigmák a művészetben
2013. november 18–19.

Jókai Anna-konferencia
2012. november 23

Kós Károly-emlékkonferencia
2013. december 13.

Bánffy Miklós-emlékkonferencia
2013. december 18.

Falumitológiák, faluvalóságok
félszáz év magyar irodalmában
2014. március 24

Erdélyi János-émlékkonferencia
2014. november. 6.

Tanácskozás a pásztorművészetről
2015. augusztus 28–29.

Jégtörő írók. Tamási Áron-
és Sütő András-émlékkonferencia
2016. szeptember 20.

Televízió és közízlés.
A művészet esélyei a 21. századi
televíziózásban konferencia
2017. február 20–21.

A tág haza.
Cs. Szabó László-émlékkonferencia
2017. október 26.

A 2018. május 10-án
a Pesti Vigadóban megrendezett
Rodostója volt London című, Szabó Zoltán (1912–1984)
tiszteletére megrendezett emlékülésre
a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti Tagozata
rendezvényeként került sor.

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

Az MMA megbízásából kiadja az MMA Kiadó 2019-ben

www.mma.hu, www.mmakiado.hu

Felelős kiadó: Pécsi Györgyi, dr. Szabó László

Felelős szerkesztő: Nagy Borbála Réka

Szövegelőkészítés: Mojzes Ildikó

Sorozatterv: Bornemissza Ádám

Tördelés: Bácsi István

Készült a László András és Társa Bt. nyomdájában